

F. 2.318

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

LX

1978

LX.

1978.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA
BUDAPEST, 1982.

Szerkesztő:
HOFFMANN TAMÁS

ISSN 0077—6599

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
7908-81. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest
Felelős vezető: Vymeták Ferenc

TARTALOM — INHALT

✓ HOFFMANN TAMÁS: A magyar agrártörténet problémái és ábrázolásuk a budapesti Néprajzi Múzeum állandó kiállításán	5
Probleme der ungarischen Agrargeschichte und ihre Darstellung in der ständigen Ausstellung des Budapester Ethnographischen Museums ...	8
✓ GRÁFIK IMRE: A hajóvontatás munkaszervezeti kérdései	9
Die arbeitsorganisatorischen Fragen des Schiffschleppens	53
✓ SZACSVAY ÉVA: A magyarországi bábtáncoltató betlehemezés. Kísérlet a hazai vallásos eredetű népi bábjátékok módszeres összegzésére	57
Das ungarländische Marionettenkrippenspiel; ein Versuch zur methodischen Zusammenfassung der volkstümlichen Marionettenspiele vom religiösen Ursprung	101
✓ ERDŐDY GÁBOR: A tudományos intézmények szerepe Herman Ottó tudománypolitikai és közművelődési programjában	103
Die Rolle der wissenschaftlichen Institutionen in dem wissenschafts politischen und kulturellen Program von Otto Herman	110
✓ TICHY JÓZSEF: Szociológiai vizsgálat a Néprajzi Múzeum vendégkiállításán 1978-ban	111
Eine soziologische Untersuchung in einer Gastausstellung des Ethnographischen Museums	126

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

LX.

1978.

A MAGYAR AGRÁRTÖRTÉNET PROBLÉMÁI ÉS ÁBRÁZOLÁSUK A BUDAPESTI NÉPRAJZI MÚZEUM ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSÁN*

A mezőgazdaság XIX. századi története minden tekintetben különbözik előzményeitől, és már jól felismerhetők benne a modern agrárcivilizáció korunkban markánsná váló vonásai. A két évszázad története teljes mértékben különbözik attól az agrártörténettől, ami a neolitik forradalom óta — hagyományos technológiák és energiaforrások felhasználásával — fenntartotta az emberiséget. Megközelítőleg 150 éve annak, hogy Európában és Észak-Amerikában mezei munkában is alkalmaztak gépeket, sőt a tudományos felfedezések is utat találtak a termelésbe, de mindaz, ami e téren történt, még csak a szerény kezdetét jelentette az eljövendő változásoknak. Ezzel szemben a többi kontinensen — a múlthoz viszonyítva — egészen új határait vonták meg a termelési övezeteknek, ezáltal teremtvé meg a mai III. világ agrárstrukturáját. Feltűnő, hogy ebben a változásban nagyon kevés szerep jutott a gépeknek. A gyarmatokon ugyanis nagy, lakatlan területeket lehetett mezőgazdaságilag hasznosítani. Ahol viszont nagy volt a népsűrűség — intenzív kultúrákat fejlesztettek, és olcsó munkaerőhöz jutottak. Annak következtében, hogy ez az egész folyamat a rohamos urbanizáció, tehát a növekvő fogyasztó piacok vonzatában hömpölygött maga vízbe, az urbanizált övezetekben, tehát mindennek előtt Európában, elmosta a régi paraszti mezőgazdaság egész alkotmányát. Ez az évezredek hagyomány muzeális érték lett, és történelmi tanulsággá szelődtek egykori kenyérgondjai.

Az átalakulás, ami egészen alapvető, minőségi változás volt, tehát a mezőgazdaság modernizálódása, Nyugat- és Közép-Európára korlátozódott kontinensünkön. Ebben a körzetben zajlott le — a középkor alkonyáig visszanyúló tapasztalatokat kamatoztatva — a mezőgazdaság intenzívülódása. Ahelyett, hogy ugaroltak volna, az őszi és a tavaszi vetésű gabonákon kívül répát, repcét vagy pillangós virágú takarmánynövényeket termesztettek vagy burgonyát, sőt ez utóbbinak vetésterülete idővel növekedett is a gabonák rovására. Másrészt bevezették a takarmánygazdálkodást, és ezzel leszoktatták az állatokat arról, ami évezredek óta természetes volt, hogy az erdőben és a mezőkön legeljenek. Végeredményben most már mindent a szántóföldeken állítottak elő, miáltal teljesen

* Előadás az ICOM mezőgazdasági múzeumokat tömörítő szervezetének, az AIMAnak közgyűlésén, amelyet „CIMA 5” néven 1978. IX. 11—15 között rendeztek Neubrandenburgban (NDK).

megszüntették a régi gazdálkodás legfőbb jellegzetességét, azt, hogy abban mindig volt kultivatlan parlag és holt idő.

Az agrárstruktúra átalakulása azonban csak azokon a területeken ment végbe, ahol már nem tudták a szűz földekre kiterjeszteni a termelést, minthogy ilyenek már régen elfogytak, másrészt helyben voltak a piacok is. A kontinens kétharmadán azonban, tehát Dél-Európában, továbbá északon és főleg keleten még korántsem érték meg az átalakulás feltételei. Bár ezeken a tájakon is átalakult a mezőgazdaság, többnyire hiányoztak az intenzívalódást serkentő nyomáshoz szükséges adottságok. Több alternatíva ismeretes, és a kép mindegyik esetben eltér a vázoltaktól.

Magyarország például — ahogyan a múlt század derekán — egy német agrárökonomus fogalmazott: „Európa istállójából — Európa élestára lett.”

A hasonlat találó, de pontatlan. E tájon szokásos gazdálkodásban ugyanis jobbára nélkülöztek az istállókat. Itt a középkor alkonyán elnéptelenedett falvak határai között hús-állattenyésztés folytattak — elsősorban a legértékesebb agrárövezetben, a magyar Alföldön, amihez kevesebb munkaráfordítás és tőke kellett. Itt mindenütt, ahol csak felhagytak a szántóműveléssel, az egykori búzatáblák helyén nagykiterjedésű legelők terültek el. Az itt nevelt vágóállatokat délnémet városok piacára hajtották, és még a XVI—XVII. században (amikor oszmán-török fennhatóság alá került ez a terület) sem szünetelt az export, noha alábbhagyott, hogy a XVIII. században újra magasba íveljen. A napoleoni háborúk idején bekövetkezett kontinentális zárlat azonban új helyzetet teremtett. Gabonára volt szükség. Részben azért is, mert a közép-európai tájak gazdálkodásának intenzívalódása, továbbá az Alpesi övezet állattenyésztésének rendkívül gyors ütemű fejlődése együttesen biztosították vágóhús-szükségletük fedezését, és ezáltal tulajdonképpen a piacok termékösszetételének átalakulását.

A gabonatermesztéshez minden adottság megvolt a magyar síkságon — kivéve a munkaerőt. Ezzel már korábban is baj volt. A XVI. század elejének dézsmáösszeírásaiból például az derül ki, hogy itt egy körülbelül kétszáz kilométer átmérőjű körzetben már kaszával aratták a gabonát, hasonlóan a kontinens néhány mélyenfekvő lapályán szokásos gazdálkodáshoz, de a magyarok nem kötötték kévékbe, hanem — széna módjára — kisebb boglyákba villázták, majd még a nyárutón állatokkal elnyomtatták a szabad ég alatt. Ez a külterjes gazdálkodás teljesen általános lett később, a XIX. században, és tulajdonképpen csak a századvég gépesítésével haladták meg a benne alkalmazott módszereket. Ezt a változást tulajdonképpen a még olcsóbban termelt amerikai, kanadai és orosz gabona megjelenése okozta az európai piacokon, konkurrenciája más irányba terelte a magyarok mezőgazdaságát. A termelés intenzívalódásának tanúsága szerint: az új gazdálkodás módszerei messze elmaradtak — főleg hatékonyságuk és alkalmazásuk gazdaságossága tekintetében — kontinentális előképeik mögött.

Ezt azonban a néprajz magyar művelői sokáig másképpen látták. A történet nyomán az a benyomásuk támadt (és ezt sokan meg is írták), hogy az állattenyésztés, sőt a gabonatermesztés külterjes módszerei voltaképpen a magyarok nomád előtörténetének szokásos hagyományai. Az elmúlt évtizedek agrártörténeti, medievisztikai és régészeti kutatásai azonban ennek ellenkezőjét bizonyították be, tulajdonképpen azt, hogy a X. század után a magyarok a Kár-

pát-medencében — ha megkésve is — elhagyták gazdálkodásuk orientális hagyományait, és módosították mezőgazdaságuk termelési szervezetét, tehát a benne alkalmazott technológiák és szerszámok többségét tekintve adaptálták a feudális gazdálkodásra jellemző eljárásokat. A gazdálkodási rendszer azonban továbbfejlődése során, a középkor alkonyán — az előbb vázolt okok miatt — deformálódott, és a mondott eredményekhez vezetett.

Mármost hogyan lehet mindezt köztudottá tenni? Ha könyvet írunk vagy cikkeket, a helyzet — leszámítva az információk közlésének néhány konvencionális nehézségét — tulajdonképpen egyszerű. Hogyan lehet azonban ezzel a történettel megismertetni egy néprajzi kiállítás látogatóit, amint ezt meg kell tenniük a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársainak? Ők ugyanis egy kedvező kormánydöntés eredményeként új múzeumépülethez jutottak, itt megközelítőleg 3200 m² alapterületen rendezhetnek kiállításokat, és a termék egyharmadát a magyarok hagyományos kultúrájának ismertetésére használhatják fel.

Az eredendő probléma azzal kapcsolatos, hogy a muzeális eszközök és szerszámok zöme a múlt századból való, de a probléma, melynek megoldására ezeket eredetileg kifundálták, jóval régebbi helyzetekben nyugtalanította az embereket. Ezt persze meg lehet magyarázni. Csakhogy egy kiállításon nem szöveget akar olvasni a látogató, hanem a múlt kézzelfogható bizonyítékaira kíváncsi. A meggyőzés szokatlan eszközeihez kell tehát folyamodni.

Tulajdonképpen minden kiállításon felmerülnek ezek a nehézségek, és a baj az, hogy nagyon ritkán sikerül úrrá lenni rajtuk. A magyarok a kiállítás rendezése során (midőn a fontosabb problémákat enteriőrök megjelenítésével érzékeltek) arra törekednek, hogy a néprajzi kollektiókból származó tárgyaik mellett bemutatassák ezek középkori társait is, jobban mondva azok régészeti maradványait. A feladat tulajdonképpen a szerszámok alkalmazása kétféle módjának ábrázolását kívánja meg. A látogató tehát történelmi folyamatról kap áttekintést, és ebben alkalmasint segítségére lesz a kiállítás katalógusa, valamint néhány olyan információs anyag és eszköz (pl. egy-két film), amely kiegészíti a kiállítás látóival, és remélhetőleg megvilágítja a hagyományos részleteket.

Ezen túlmenően még egy fontos történelmi problémát kívánnak tisztázni a kiállítás rendezői. Minthogy a termelési ágazatokon és azok tárgyi kellékein kívül bemutatják, hogyan öltözködtek, étkeztek és laktak, főképpen pedig, hogy mindezek révén miként reprezentáltak a parasztok és a kézműves iparosok az ipari forradalom előtti Magyarországon, szükségképpen konfrontálniuk kell a termelés, a fogyasztás eszközeinek kultúrhistoriáját. Ennélfogva meggyőzik a kiállítás látogatóit arról, hogy a termelés eszközeinek nagy találmányai a középkor alkonya után már nem gyarapodtak számottevően, és eredetük szála a parasztgazdaságokba, másrészt a földesúri majorokba nyúlnak vissza. Ezzel szemben a fogyasztási javak túlnyomó többsége ipari termék, aminek előállítási helye rendszerint a város s csak másodlagosan a falu. A termelőeszközök zömét a falusi önellátás keretében saját maguk készítették el, vagy a paraszti háziipar keretében állították elő, mindössze néhány igényesebb megmunkálású — fémalkatrészekkel felszerelt — szerszámot készítettek a falu kisiparosai. Ezzel szemben a fogyasztási eszközök szinte valamennyiét — a ruhák anyagait, díszeit, a házak bútorait és más berendezési tárgyait, sőt maguknak a lakóépületeknek építészeti normáit városi iparosok készítették el vagy találták ki. Ebből következően a termelőeszközök a falu által megvalósított forgalmi csatornán kerültek

fogyasztóikhoz, és rendszerint mezőgazdasági termékekkel egyenlítették ki cse-reértéküket, de a fogyasztási eszközök zömét, tehát a városi eredetű ipari árukat piacokon, pénzért vásárolta meg a falvak népe.

Bár a nézők — főleg grafikonok és térképek révén — megbizonyosodhatnak arról, hogy ebben az országban az agrártermelés elmaradottsága azért konzerválódott, és szükséges konfliktusa a falu fogyasztási szokásaival — a mondott okokon túlmenően — azért következett be, mert a föld nagy részét a középkor óta nem parasztok, hanem földesurak birtokolták. A város és a kivándorlás csak a múlt század utolsó harmadában szívta el a fölös népességet, a demográfiai szaporulat mindig elegendő olcsó munkaerőt biztosított a változó kondíciók miatt a mezőgazdaság számára. A földbirtokosoknak tehát sohasem volt érdekükben fejleszteni munkaigényes ágazatokat. Végeredményben azonban ez a probléma tematikailag közelebb áll a társadalomtörténethez, mint a múzeológiához. Az agrártársadalom és tulajdonviszonyainak fejlődését ábrázolni olyan feladat, ami alkalmasint meghaladja mind a néprajz, mind a múzeológia lehetőségeit. A magyarok most azon igyekeznek, hogy kitöltsék a maguk vonta kereteket.

HOFFMANN TAMÁS

**PROBLEME DER UNGARISCHEN AGRARGESCHICHTE UND IHRE
DARSTELLUNG IN DER STÄNDIGEN AUSSTELLUNG
DES BUDAPESTER ETHNOGRAPHISCHEN MUSEUMS**

Die Geschichte der Landwirtschaft im 19. Jahrhundert unterscheidet sich von der früherer Jahrhunderte in jeder Hinsicht: die markanten Züge der Modernen Agrarzivilisation unserer Zeit sind darin zu erkennen.

Es sind nahezu 150 Jahre her, dass man in Europa und in Nordamerika begann auch in der Feldarbeit Maschinen zu verwenden und wissenschaftliche Methoden in die Produktion einzuführen; aber all das, was auf diesem Gebiet geleistet wurde, bedeutet nur einen bescheidenen Anfang der kommenden Veränderungen. Dadurch die tausendjährige Tradition der nichtmechanisierten Landwirtschaft Europas wurde ein musealer Wert und die ehemaligen Brot-sorgen wandelten sich zur historischen Belehrung.

Im Museumspraxis stellt sich die Frage vor: das eigentliche Problem ist damit verbunden, dass die grosse Zahl der musealen Instrumente und Geräte aus dem vorigen Jahrhundert stammt, während das darzustellende Problem schon weit älter ist.

Die Geschichte der landwirtschaftlichen Technologie können wir leicht in der Ausstellung darzustellen, aber nie die soziale Seite dieses Themas. Die Entwicklung der Agrargesellschaft und deren Eigentumverhältnisse darzustellen ist eine solche Aufgabe, die die Möglichkeiten sowohl der Museumsethnographie übertrifft.

TAMÁS HOFFMANN

A HAJÓVONTATÁS MUNKASZERVEZETI KÉRDÉSEI

A hajóvontatás magyarországi történetét, néprajzát tárgyaló dolgozatainkban kirajzolódott e sajátos munkatevékenység szervezeti rendszere.¹ Feltárultak azok az összefüggések, melyek a hajóvontatás gyakorlatának gazdasági háttéréül szolgáltak. E speciális munkavégzés leírásával fel lehetett vázolni a benne résztvevők státuszát, a munka társadalmi vonatkozásait, az egyének, ill. rétegek életmódját formáló hatását.²

Jelen dolgozatunkban a munkavégzés szervezet jellegének viszonyait kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni. E tekintetben a munkavégzőknek a munkafolyamat érdekében létrehozott (ideiglenes vagy állandó) társulásai, kooperációi kerülnek előtérbe, s az egyéneknek a munkaszervezet egészében betöltött „szerep” vonatkozásaira irányul a fő figyelem.³

Korábbi közléseinkben⁴ már több esetben elkerülhetetlenül hivatkoztunk adatokra, tényekre és jelenségekre, melyek a szorosabb értelemben vett munkaszervezeti kérdések körébe tartoznak, ill. azok tárgyalásánál is figyelembe veendők. Mostani tanulmányunkban — a megjelent publikációkra is alapozva — kísérletet teszünk a magyarországi hajóvontatás különböző munkaszervezeti formáinak áttekintő leírására.

A hajóvontatás munkaszervezete jelentős eltéréseket mutat a gyalogos, valamint az állati erővel végzett vontatásnál. Ezen alapvető eltéréseken túl, a vontató egység nagysága és a vontatott egység mennyiségi-minőségi jellemzői alapján további különbségek állapíthatók meg. Munkaszervezetileg természetesen szoros kapcsolat, ill. együttműködés figyelhető meg a vontatók és a hajósok között.

Hajóhúzó — vontatás emberi erővel

A gyalogos vontatók esetében csak akkor beszélhetünk szorosabb értelemben vett munkaszervezeti kérdésekről, ha a hajóhúzóknál többen vannak. Amennyiben halász vagy ladiktulajdonos húzza magányosan saját csónakját, úgy ön-maga szabja meg idő-, ill. erőbeosztását, tempóját, iramát, rakodását, pihenését

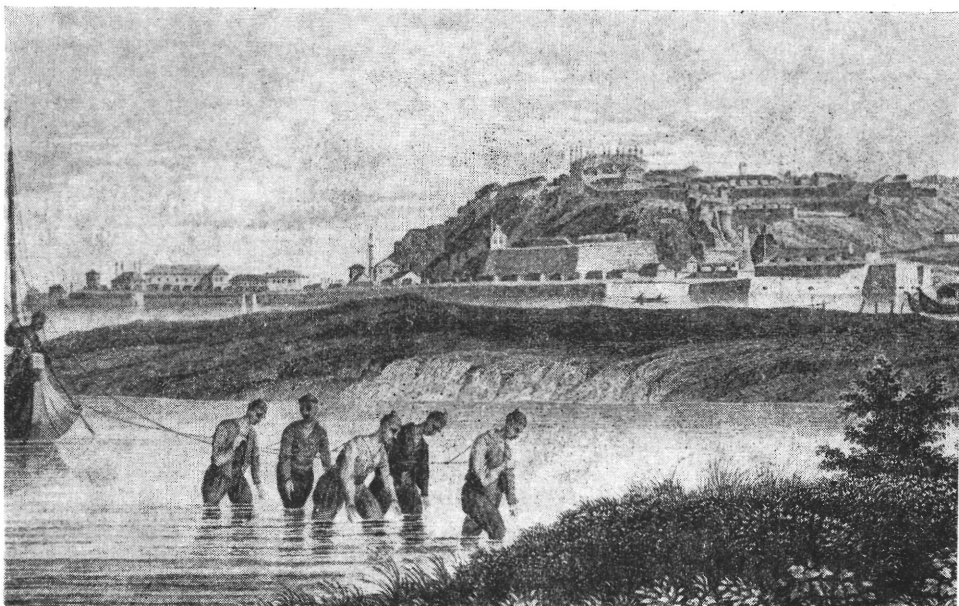
1. Lásd: GRÁFIK I. 1973., uő: 1974.

2. Lásd: GRÁFIK I. 1975/a.

3. Vö.: R. L. ACKOFF, 1969. 175—176., K. E. BOULDING 1969. 110., GRÁFIK I. 1973. 482—484. és 5. kép, uő: 1975/a. 67—68.

4. Lásd: GRÁFIK I. 1971., uő: 1973., uő: 1975/a., uő: 1975/b.

stb. Nagyobb hajótestek gyalogos vontatásánál munkaszervezeti szempontból az is eredményezett jelentősebb eltéréseket, hogy kényszermunka, ill. robot-jellegű hajóhúzásról vagy szabad vállalású munkavégzésről volt-e szó. A hajóhúzás ugyanis, mint a legnehezebb emberi munkák egyike, a munka- és bérvizonyok terén korszakról korszakra változott: volt rabszolga-, rab- és kényszermunka, földesúri robotszolgáltatás, s csak a kapitalista vállalkozói rendszer révén vált bér munkává.

2. Belgrád — Hajóhúzás emberi erővel
(Poppel metszet — 1850.)

A korai századok hajóvontatásáról adott szűkszavú híradások — különös tekintettel az emberi erő igénybevételére — homályban hagyják a szűkebb értelemben vett munkaszervezeti formákat. A későbbi századokban — mint arra már megjelent dolgozatainkban utaltunk — a jobbágyfelszabadítás előtt az emberi erővel végzett hajóvontatás, a gyalogos hajóhúzás, az ún. gyalogvonta, különösen a folyómenti településeknél, félig-meddig vagy teljes egészében robotmunka volt.

A kényszermunkaként végeztetett hajóhúzás terén a magyar történelemben sajátos helyet foglal el a török hódítás. A török hódítók által a folyó menti lakosságra szinte rabszolgamunkaként erőszakolt hajóvontatási kötelezettség egyetlen törekvése a lakosság teljes fizikai kizsákmányolása volt. Ennek megfelelően munkaszervezeti formáról is csak tágabb értelemben beszélhetünk, még-

pedig csak abban a vonatkozásban, melybe a török igazgatási szervek rabszolgamunkaerőt biztosító intézkedései tartoztak.⁵

A magyar uralkodó osztályok által a lakosságra kényszerített robotmunkák egyik formája a hajóhúzás volt. Így volt ez a Dráva mentén is, ahol a férfiaknak nem kellett robotba menni, pontosabban helyette hajót húztak.⁶ A Tolna megyei faddiak egyik 1784-i panaszos levelükben említett „hármás nyomorúsága” közül kettő a hajóvontatással kapcsolatos; az első, mint írják: „... Eő Fölségének hajói húzása, második TN. Vgye Parancsolattyából az Duna mellyékének irtása ...”. A Duna e szakaszán a kincstári hajóvontatás, mint állandó kötelezettség később is többször szóba került. Az egyik 1806-os, vármegyéhez küldött levelükben a faddiak a következőképpen panaszkodnak: „Fölöttébb terhessen esik az is Helységünk bíráinak; midőn a Ts. Kir. Hajokk promotiojára (mely igen gyakran megtörténik, kivált mostanában) ki állítandó embereket ... T.T. Földes Uraságaink és Azok Tselédjei erőszakosan tőlök elveszik.” Pedig ezenkívül kötelessége volt még a jobbágnak a földesúri rakományok vontatása is, bár ezt a robot terhére számolták. Erről ad hírt nyolc faddi jobbágnak 1798-i panaszlevele, melyben többek között ez áll: „Tavali esztendőben Összes Tettes Gaál Sándor Uraságunk nyolczunkat Faddi jobbágyai közül egy fával meg rakodott Hajójával Paksig léendő vonyásra rendeltetett, a midőn azonban az úgy nevezett Kopasz Zátony felé közelítenénk kiáltottunk a hajóban lévő Tettes Uraság Cselédjeinek, hogy arra ne tartsanak, mert fönn akadunk ...”, fenn is akadtak és annyit késtek, hogy a hajó befagyott. Az uraság nem számította be munkájukat a robotba, sőt a kárát is meg akarta fizettetni a jobbágyokkal.⁷ A példa jól mutatja, hogy a robotmunkaként végzett hajóhúzásnál a legalapvetőbb munkaszervezeti követelmény: a hajóhúzó és a hajón tartózkodók (a vontató egység és a vontatott egység) együttműködése sem valósult meg, ill. a társadalmi hovatartozás, a rétegtkülönbségek (urasági cseléd — jobbágy) érdekellentéte miatt nem is valósulhatott meg.⁸

Munkaszervezeti szempontból is újabb s szomorú fejezete az emberi erővel végzett hajóvontatásnak a II. József császártól halálbüntetés helyettesítéséül kiszabott hajóhúzás. E látszólag humánus intézkedésnek egyik fő oka a következő volt: „József császár 1783-ban ismét beutazván Magyarországot tapasztalta a végvidékeken, hogy az élelmi szerek és egyéb cikkek nevezetesen a réz, vas és só szállítása a Dunán és mellékfolyóin milyen nehézséggel jár és hogy a vízen fölfelé egyáltalában csak különösen arra fölfogadott munkások segélyével lehetséges az, a kik a hajó elé fogva erős kötél segítségével húzzák azt tovább a part-ról.”⁹ Ekkor határozta el II. József, hogy a közmunkára ítélt rabok, ill. az életfogytig tartó börtönre ítélt hajóvontatásra alkalmazandók, majd ezt követően 1786. október 30-án kelt leiratában a halálbüntetést eltörölve, azt a hajóvontatás-

5. CSERMÁK G. 1956. 9—10.

6. KOVÁCS S. 1956. 63.

7. Lásd: TAKÁCS L. 1958.

8. Az uradalmak gyakran a folyóktól távolabbi falvakat is köteleztek robotban való hajóvontatásra. E robot természetesen lovas vontatást is igénybe vehetett, s a feljegyzésekből nem minden esetben derül ki, hogy emberi vagy állati erőt alkalmazó vontatásról van szó.

9. VAJNA K. 1906. 533.

sal helyettesítette: „Mivel a halálbüntetésnek koránt sincs meg az a hatása, melyet a tartós és nehéz munka előidézni szokott . . . azok a gonosztevők, a kikre jövőben halálbüntetést szabnak ki, ha különben a büntett rendkívül való nagysága miatt a büntetés enyhítésére nem lenne semmi ok . . . életfogytiglan hajóvontásra . . . ítéltessenek.¹⁰ A hajóvontatással való büntetés azonban, különösen a császár által követelt „kemény bánás mód” következtében, gyakorlatilag csaknem azonos volt a halálbüntetéssel. A Hazánk és Külföld 1869. évfolyama az alábbiakban írja le a hajóvontatással járó szenvedéseket: „AZ Hajó-húzásra ítéltetett Rabok büntetésének sulyos voltát nem képzelheti senki, hanem a ki azon rabokat látta, vagy azok sanyaru állapotjának leírását másoktól hallhatta; ugyanis, hogy csak ezen állapottyok említették: az Hajó-húzásra ítéltetett Rabok, minekutánna el-sanyargatva, és az éhségtől el-kénszeredve által adattatnak, az Hajókhöz egymás rendiben öszve lántzoltatván, Toókon, s folyó vizeken keresztül, hol övig, hol hunyallig, hol torkig érő vízben gázolni, és egyszersmind az Hajót — is húzni kéntelenítettnek; ha kik közülök annyira el-alélnak, és gyengülnek, hogy meghallyanak, az olyanok az lántzból ki-vétetvén vagy egy gödörbe bévettetnek, s temettetnek, vagy pedig addig, míg valami Törvény-fa, vagy börtetésre rendelt valamelly helyhez juthatnak, az Hajóba vitettnak, és ott letétnak; az anap estig vizekben gázlott, és egészlen által ázott Rabok estve ugyanazon vizes köntösökben a földre fektettetnek, és letzövekellettnek; minekutánna pedig éjszakán által a képpen megszáradkoztak, reggel újra az Hajó-húzásra ítéltettek közül kevesen vagynak, kik egy néhány esztendőig ezen büntetésnek terhét kiállhassák, hanem többnyire kevés idő alatt el-haláloznak, mint a múlt esztendőben-is történt, hogy 46 Rabok közül, kik Octobernek 14-ik Napján az Hajók húzására által adattak, a Péter-Váradig lött érkezésekig, Négyen betegen Szegeden elhagyattattak, huszon az uton Péter-Váradig el-haláloztak, és huszonket-tön igen erőtlenedve érkezhettek Péter-Váradra azon Holnapnak 26-dik napján.”¹¹

A túlfeszített munkának, az időjárás viszontagságainak, a silány tápláléknak és az állomáshelyeken az egészségtelen kazamatákban való tartózkodásnak a gyakori elhalálozásokban mutatkozott meg a hatása. „Elhalt ugyanis 6 év alatt 1100 rabból 721, tehát közel 2/3-ad rész. Két évnél tovább kevesen húzták ki. Az 1784. május 17-én Péterváradra érkezett 100 rab közül 1785. márcziusában halottnak mutattak ki 37-et. 1786-ban két hónap alatt — nov. és decz.-ben — meghal 75 rab, ezekből egy napon hal meg 38.”¹²

Az elítélteket Szegeden, Péterváradon, Zimonyban, Mitroviczán, Eszéken, Brodban és Gradiskában tartották felügyelet alatt és kegyetlen, embertelen bánásmód mellett.¹³ A császár kíméletlen intézkedései következtében az eredmény gyakorlatilag az elítéltek pusztulása volt.

Egyes ábrázolások szerint a hajóvontató, hajóhúzó rabok az ún. melles hámot használva, abba félvállal bebújva húztak a vontatókötél mindkét oldalán, a fáradságtól meggyötörten, egymás mögött, de szabálytalan közöket hagyva baktattak.

10. VAJNA K. 1906. 535.

11. VAJNA K. 1906. 532.

12. VAJNA K. 1906. 536.

13. Lásd: VAJNA K. 1906., *Révai Nagy Lexikona* 1913. IX.

3. Hajóvontatók
(Deák Ebnér Lajos festménye)

Más ábrázolások a húzás irányát és rendjét beszabályozó megoldásról informálnak. Ez esetben a vontatók a vontatókötélhez viszonyított külső kezükkel egy hosszabb rudat tartanak, ill. fognak.¹⁴

A feudális jog egészen 1848-ig biztosította a földesúri robot-szolgáltatások között az emberi erővel végzett hajóhúzást, melyet két hétre vettek igénybe a jobbágytól. Ez minden dunamenti településben megvolt, és a földesúr értékesítendő terményeinek Pest-Budára vagy más közeli városba történő szállítására használták. Időjárásra való tekintet nélkül kényszeríteni lehetett a jobbágyokat mindenkor hajóhúzásra, és egyedül a jégképződés megindulása szorította rá az uraságot, hogy a kemény fagyok idején pihentesse hajóit — bizonyítja egy 1798-ban kelt Tolna megyei oklevél.¹⁵

14. Vö: KOSÁRY D. 1973. 297. 5. kép.

15. CSERMÁK G. 1956. 13.

A hajóhúzás „... a vállalkozói rendszer révén bérmunkává vált, s a szállító-hajókkal rendelkező uradalmak saját cselédeiket fogták be vontatni. E béresek a vontatást rendszeresen uradalmi munkaként végezték, annyiival mégis könnyebb volt a dolguk a szabad bérmunkásokénál, hogy a nehezebb szakaszokon óránként-kétóránként válthatták egymást, míg a hivatásos hajóhúzók rendszerint naphosszat vontattak, csak reggel és délben pihentek egy keveset. A hivatásos munkások általában vagy napszámban vállalták a vontatást: rendszerint bandába álltak, s vezetőjük alkudott meg a hajósgazdával vagy az alvállalkozóként szereplő kormányossal. Az alku szólhatott oda-vissza vontatásra, vagy csak félútra, esetleg még be- vagy kirakodásra is, ez utóbbiakat azonban rendszerint már külön munkások végezték.”¹⁶

Néhány uradalomban a hajóhúzás munkaszervezeti formái már a szabad munkavállalású emberi erővel végzett hajóvontatás felé mutatnak. Győr körzetében a Dunán a hédervári uradalom fogta be jobbágyait fa- és káposztaszállító dereglyékbe, valamint állatokat a győri vásárra szállító dereglyékbe. „Kisebb hajók voltak ezek, 22 méter hosszúak, 3,5 méter szélesek lehettek. 2–3 vagon fa vagy káposzta fért beléjük, ugyanennyi gabona vagy egy falka disznó (30–40 db.)... A vontatók száma itt is a víztől, rakománytól, időjárástól függött. Általában hat, nyolcan vontattak terhelt hajókat, míg üresen négy-öt ember is elég volt. Rossz időben a duplája kellett. *Gyalog hajósok*nak hívták őket. A hajók elejében egy gerenda volt a *régü*. Ehhez kötötték a 100–150 méter hosszú vontatókötelet. A partra kiérő végéhez csattal csatlakozott a *gyalogrúd*. Ez is sodrott kenderkötél volt, s kis pöcckel kapcsolták hozzá a *huzamot*, vagy *gyaloghámot*. 8–10 cm széles, erős pánt volt. Belebújtak és úgy húzták a terhet, egész testükkel. Itt is volt *vezér-rudas* a *gyalogrúd* letelején, mögötte párosával következtek a vontatók, a kötélt mindkét oldalán, s végén a *kurtulás* tartotta ki a kötelet. Volt mindig egy *csákyás* is, aki csákyával bökölte el a hajót a parttól. Ő csapkodta el a növényi akadályokat is, és kiszabadította a vontatókötelet is, ha elakadt. Menetközben váltották egymást kétóránként, de ha nehéz volt, óránként is kellett. Az út 31 km volt Ásványtól Győrig vizen, s másfél napig tartott mire beértek, de akkor éjjel is mentek. Csak hajnalban aludtak néhány órát és délben pihentek hosszabban.”¹⁷

A szabad munkavállalású hajóvontatóknál már kialakult s hagyományos munkaszervezeti formákról beszélhetünk, melyeknek az volt a céljuk, hogy egyrészt megkönnyítsék, elviselhetőbbé tegyék a hajóhúzás nehéz terhet, másrészt, hogy a lehetőségekhez mérten legjobban kihasználhassák vonóerejüket és idejüket.

Éppen a fenti okok miatt kezdett szétválni a hajóhúzók, vontatók és a hajóntartózkodók (a hajósok, rakodók) munkaköre. A múlt századok főképpen gabonát szállító tetejes hajóinál a hajón, a kormányoson kívül, még négy-öt ún. *hetes* volt, a fahajó nagysága szerint. Ezek a hetesek (hetibéresek) nem vettek részt a vontatásban, hanem csakis a hajón előforduló munkákat végezték, tehermentesítve ez alól a vontatókat.

Ki kell itt térnünk röviden, különösen a múlt századok gabonaszállító bőgőshajói és a homokot, sódert stb. szállító tetejetlen hajók személyzetére is,

16. KATONA I. 1965. 390–391.

17. TIMAFFY L. 1975. 102.

ugyanis munkaszervezeti szempontból az esetek túlnyomó többségében teljesen elkülönültek a vontatóktól. Ez már az elnevezésekben is jelentkezett. Míg a vontatókat kocsisok, szekeresek, fuvarosok néven is emlegették, addig a *hajósok* gyűjtőnév egyaránt magába foglalta a hajósgazdákat, kormányosokat, valamint a hajón szolgálatot teljesítő legényeket, embereket, de tágabb értelemben a vontatókat is. A hajóra szerződött legényeket, embereket, akiket csak szállított áru be- és kirakodására fogadtak fel, gyakrabban csak *embereknek*, ill. bérezési módjuk alapján napszámosoknak, heteseknek nevezték. Nem illette meg őket a szigorú értelemben vett *hajós* elnevezés, mert kapcsolatuk a hajózással, ill. a hajóval ideiglenes volt még akkor is, ha egy-egy hajózási szezonban szinte kizárólag hajókon teljesítettek szolgálatot. Természetesen válhatott belőlük igazi hajós is. Az ilyen, rendszeren hajóra szegődött, idősebb, tapasztalt emberek közül szemelte ki a kormányos — a szolnoki hajósok gyakorlatában — az ún. *krancmajsztert*, aki „... mint a gazda bizalmasa, a hajó indulása előtt szegődtette az embereket, alkudott meg velük és értesítette őket a kormányosnak vagy gazdának az elkövetkezendő útra vonatkozó rendelkezéseiről, amint azokat a gazdával már előzetesen megbeszélték. A kormányos ill. a gazda néha vele tárgyalta meg az üzleti ügyeket is, őt küldte ki egy s más faanyag kiválogatására és beszerzésére. Ő járt el a cigánykovácsnál is az iszkábák, hajószegék és különböző egyéb vasalások dolgában, ha a hajót reperálni kellett. Az ő feladataihoz tartozott a hajó tisztántartása, nemkülönben ő ügyelt fel arra is, hogy a hajó felszerelése (kötelek, evezők, csákyák, támasztódurungok, óradzók stb.) mindig rendben legyen. Afféle bandagazda volt, mint amilyen más csoportos munkánál is rendszeren az együttesen dolgozó embereket rendben tartotta, s a munkáért bizonyos mértékű felelősséggel tartozott. Ha előleg kellett az embereknek, csak neki szóltak... Az embereknek dukáló összeget a krancmajszter egy summában vette föl a kormányostól, illetve gazdától és az előleget levonva osztotta szét közöttük a hajó kipakolása után. Ha a gazda kényelmes vagy öregecske volt, vagy ha a vállalatok kormányosainak nem fült hozzá a foguk, a krancmajszter gondozta a teelésre kikötött hajót is.”¹⁸

A hajón szolgálatot teljesítőknak munkaerejéről, életrendjéről nem feladunk itt részletesen beszámolni, csak olyan vonatkozásban térünk ki rájuk, amennyiben munkájuk a hajóvontatókkal kapcsolatos.¹⁹

A szállítandó áru rakodása külön szervezettséget igényelt. „A búzának a hajóra való behordása a szállítatót terhelte, vagyis a szenzálok gondja volt. A hajósoknak nem volt vele dolguk. Ezért, ha gyalog vontatták fel a hajót a kitűzött helyre, a vontatók megkapták a pénzüket s hazajöhettek. Ha lehetett vasúton, néha tengelyen vagy más alkalmatosság híján s különösen régen te még ladikon is. Otthon elindulás előtt ladikjukat utána kötötték a hajónak, hogy legyen mivel visszajönniök, mert a hajó csónakját nem hozhatták el, arra ott volt mindég szükség. A hajón a kormányoson kívül rendszeren csak négy ember maradt, annyi, amennyi a biztos ereszkedéshez szükséges volt. Megtörtént az is, hogy valamelyik szenzál nem tudott elég embert keríteni, s ilyenkor a vontatók közül

18. BETKOWSKI J. 1968. 55—56.

19. A hajósok munkarendjének, életmódjának részletes leírását lásd: BETKOWSKI J. 1954., úó: 1955., úó: 1961., úó: 1968.

tartott vissza néhányat, megfelelő napszámmal, vagy a hajón maradt emberekkel egyezett meg, hogy segítsenek a búzát behordani.”²⁰ Ha kavicsért, homokért, tégláért stb. mentek, főleg *puszta* vagy tetejetlen hajóval, *hetesekre* rendszeren nem volt szükség, s a hajón a kormányossal egy, vagy nagyobb hajón két ember maradt a vontatók bandájából. A hajón maradó s pihenő emberek száma különben attól is függött, hogy kicsi volt-e a víz, tehát nyugodtan tudtak a sarkok, a hirtelen kanyaroknál előreugró partcsücskök körül hajózni, nem kellett *bickével*, *büszkével*, *vasashoroggal*, egy kb. másfél méter hosszú, vasalthegyű vaskampós doronggal — hogy ráköthessék a hajót lefogó kötelet — partra ugráltatni az embereket, vagy pedig áradt a folyó, esetleg nagy volt a szél, amikor több baj volt a hajóval, s több kéz kellett hozzá. Ilyenkor hol a vontató kötelet kellett hosszabbra eresztetni, hol a *bickével* partra ugrálni, hogy lefogják a makrancoskodó hajót, hol a *macskát* valamilyen okból hirtelen leeresztetni, aztán a zátonyok mentén vizet mérni, hogy szükség esetén, ha nagyon széles volt a zátony, megtoldhassák még egy szállal a vontató kötelet. Mivel ez a hajón maradt egy-két ember is a vontatást elvállalt bandához tartozott, naponként váltották egymást, hogy mindenkinek jusson az igazán megérdemelt pihenésből, ill. a hajón végzendő apróbb s könnyebb munkákból. Különösen fontos volt a pihenés az olyan bandáknál, ahol a rakodást is felvállalták a vontatók.

A munkaszervezeti formák közt kisebb eltérések figyelhetők meg területenként, ill. a folyókhoz kapcsolódóan. A tiszaiak, pontosabban a szolnokiak, a legelső vontatót *preznyáknak* nevezték, utána párosával haladtak a többiek s a legvégén haladt a *turtujás*, aki a vízzel ellenkező oldal felé húzott, hogy kitartsa a kötelet. Ha a parti *suha* sűrűbb volt, tehát gyakrabban akadozott a kötél, vagy sebes volt a víz, állítottak még egy *turtujást*.

A kialakult befogási rendnek megfelelően mindig páros létszámú volt a vontató egység. A létszám természetesen több összetevőtől is függött. „Egy harmincvagonos hajó vontatását üresen, közepes víz mellett, 12 ember végezte, teherrel általában kétszerannyi, tehát 24. A naponta megtett út természetesen sok mindentől függött: milyen állapotban volt a cugjárás, útközben nem kaptak-e áradást, nem nyomta-e nagyon a szél a hajót, milyen forrón sütött a nap. Még legelviselhetőbb volt ez a talán legnehezebb testi munka tavasszal meg a hűvös-kes őszi napokon.”²¹

A tiszai gyalogos vontatók munkarendjében nem volt *váltás*, pihenésre csak a váltásnak nevezett *szaldomok* alkalmával és ebédidőben kerülhetett sor. A hajnalban megkezdett hajóhúzást folyamatosan végezték estig. Reggel 8 óra felé volt egy rövid kb. félórás pihenés, ezalatt reggeliztek. A déli pihenő már jóval hosszabbra nyúlt, különösen nagy melegben. Ilyenkor nekiláttak főzni, már akinek még tellett az erejéből meg a kedvéből, mégpedig nyáron a parton, mert a *gojba*, más néven a *csárda* vagy *csarnok*, a hajó farában, esetleg a tetejetlen hajón a középen levő deszkakunyhó, a hajósok tanyázó és alvóhelye, olyan meleg volt, mint a pokol. Viszont, ha hűvös, szeles idő járt, a vontatók egymás hegyénhátán igyekeztek befelé a gojzába, ahol a *mecsár*, a hajó *naposa* — aki 24 órát szolgált egyhuzamban, s legfontosabb feladata a beszívárgó víz kiszivattyúzása,

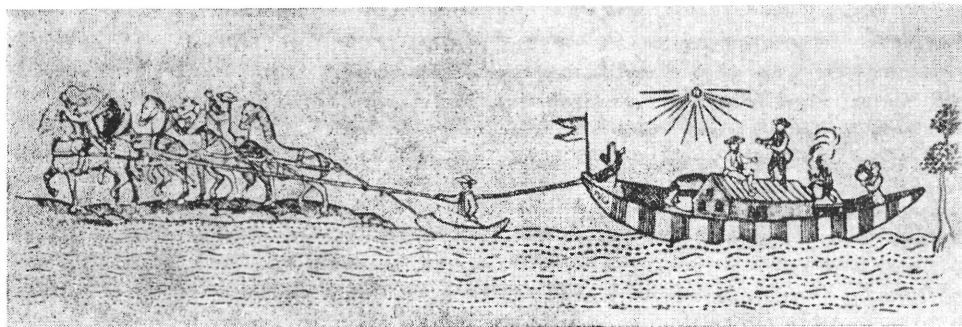
20. BETKOWSKI J. 1961. 23.

21. BETKOWSKI J. 1954. 108.

valamint takarítás, főzéshez való tűzrakás stb. volt — jóvoltából meleg várta őket. Estére rendszerint holtfáradtan, roskadozó, remegő lábbal vonszolták magukat a hajóra, hogy valamit egyenek, s utána nyomban nyugovóra térjenek, kinek hol jutott hely. Reggelre kelve az előző napi munkában megdermedt izmok alig akarták újrakezdeni a keserves robotot annyira, hogy valósággal egymást állogatták fel. Erre a munkára igazán ráillett a kemény kitétel: baromi munka. „Aki nem látta a sáros partokon nehezen lihegő tüdővel bukácsoló, széltől, esőtől vert, vagy a nyári nap kegyetlenül égető forróságától verejtékben fürdő gyalogos vontatókat, az sose tudja a maga valóságában felfogni, mit jelentett emberi erővel vontatni. Ott menni kellett, menni egy pillanatnyi megtorpanás nélkül, mert az utána jövő a sarkára hágott s megbomlott a haladás állandó üteme.”²²

A Dráván a hajóhúzó embereknél az első húzót *kuktás*nak nevezték, ő diktálta az ütemet, mert a hajóhúzás lépésre, a lépés ütemre ment. A kötél elakadását valamely *göcsben* (tuskó) vagy ágakban a *kurtulás* akadályozta, aki hol leghátul a parton, de leginkább ladikkal a vízen járt, és húzatta magát a *nagykötélen*. Átsegítette a kötelet a bokrokon, tuskókon, sokszor magas kétágú fával. Rossz karban tartott úton egyike a legnehezebb munkának. A kurtulás munkáját *kurtolás*nak nevezték.²³ Fontos itt megemlítenünk, hogy a ladikkal vízen járó kurtolásról más folyók hazai vontatási gyakorlatában nincsenek adataink.²⁴

A Dráván gyalogvontatásnál a hajón minden esetben két ember tartózkodott, szigorúan meghatározott feladatkörben. Az egyik a kormányos, „... aki a hajó faránál a kormánylapátnál, a lentazsárnál állt, és arra ügyelt, hogy a hajó orra a víz sodrának kissé rézsút álljon, nehogy a hajót a víz derékba kapja, mert úgy elvágja a hajót, hogy a nagykötél a húzókat lesodorja a partról, és a hajó átvág a túlsó partra. Ugyanakkor az ő dolga, hogy ha sekély víz jön, hosszabbra, ha mély, rövidebbre húzza, eressze a nagykötélet a bakra erősített hengerről.

5. Kurtulás csónakkal
(Ernst Neweklowsky nyomán)

22. BETKOWSKI J. 1954. 110—111.

23. KOVÁCS S. 1956. 62.

24. A Duna ausztriai szakaszáról ábrázolások is állnak rendelkezésünkre. Vö: E. NEWEKLOWSKY 1954. II. 254. kép.

A másik ember a támasztó. Ennek volt a legkönnyebb munkája az egész vontatásnál. Hosszú rúddal, csákyával állt a hajó orrában, és ha az nagyon közeledett a parthoz, a karóval löködte a hajó orrát a partról, míg a kormányos beavatkozhatott. Ő löködte el a szembe úszó fatörzseket, nehogy a hajóval összeütközzenek, vagy a hajó után kötött ladikot elsodorhassák.”²⁵

A gyalogos vontatók a hajót lépésre, a lépés ütemére vontatták. Amikor indítottak, először egy helyben toporogtak, míg a hajót megingatták. Az ingó, mozduló hajót apró, rövid léptekkel indítják, majd a lépések hosszabbodásával mozgásba lendítik. Ilyenkor külön indító, húzó vezényszavakat is használnak, amelyek közül néhány fennmaradt a drávai vontatóktól:

„Nocsak, nocsak, húzd meg csak.
Hípp, hopp, híppá, hoppá, híppá hopp.
Perhá, perhá, perhá, hopp.
Fogd meg jól, húzd meg jól.
Ne ereszd, húzd meg csak,
Ne szaladj, fogd meg csak stb.”²⁶

Természetesen a trágárabb vezényszavak is gyakoriak voltak.

A folyamatos hajóhúzás, a megfeszített erőkifejtés az esetek többségében szinte megnémította az embereket. A drávai hajóhúzókról azonban úgy tudjuk, hogy „... a mozgó hajót nemegyszer nótaszóra húzták. A nóta a lekóadt fejeket felemelte, az elfáradt embereket feltüzeltte. Bárhogy is megszokták a ritmikus húzást, a nóta új ütemet, új lendületet és változatosságot, vígságot hozott munkájukba.”²⁷

Külön kell említést tennünk a munkaszervezeti kérdések terén is a *heti, vásáros, ill. kofahajókról*. E különböző méretű és befogadóképességű hajótestek (ladik, dereglye, tetejes hajó) vontatását rendszeren maguk az áruszállítók, igen gyakran lányok, asszonyok, azaz az árusító kofák végezték.

A Szeged környékiek hasonló funkciójú kereskedelmi hajóit, bárkáit *Tömörkény István* leírásából ismerjük: „Ez egy olyan régifajta eszköz, amilyent ma már nem csinálnak, nem széles, de hosszú. Olyan nagyobbra nőtt csónak, mely gyékénysátorral van borítva, s a gyékény alatt bátran elfér tizenöt-húsz ember. Ül mindenki azon, amin lehet. Kívül pedig áll a kormányos, és széles rúd-lapátjával igazítja a menést. Elöl azonban hosszú rúd van. Ez arra használatos, hogy amikor jön a hajó fölfelé, erre van vetve a kötél, amelynél fogva a partról húzzák. Mert ez voltaképpen ... hetenkint többször megteszi a maga vízi útját a falu meg a város között. Jó messzire van lent a falu, s amikor a hajó elindul, kötélen jön föl. Benne csak a kormányos áll, vagy elvétele olyan utas, aki nem bírja a gyaloglást. A többi nép, aki a hajón utazik, kint van a parton és húzza fölfelé. Lassú munka és sok bajjal jár, de lám megy mégis, úgy lehet, évszázadok óta.”²⁸

A nagyobb városok körzetében mindenhol megtalálhatók voltak e vásáros ladikok, heti, ill. kofahajók, kereskedelmi bárkák, melyek vontatásának nem

25. KOVÁCS S. 1956. 62—63.

26. KOVÁCS S. 1956. 63.

27. KOVÁCS S. 1956. 63.

28. TÖMÖRKÉNY I. 1957. 19.

volt egységes, s szigorú munkaszervezeti formája, egyrészt a gyakran változó körülmények, másrészt az alkalmosság miatt. Eddigi s alább idézett példáink is igazolják e megállapításunkat.

„A szigetköz közepéről, Liptóról, Remetéről is hajón hordták az árut a győri piacra. Felfelé Rajkáig, lefelé Komáromig, Esztergomig, Pestig elvitték a szigetközi káposztát, zöldséget. Maguk húzták gyalogosan, vontatták a hajókat. Lefelé vitte őket a víz, ilyenkor maguk is a hajón utaztak. Csak ha a szél fújt, akkor húzták vízmentibe is, hogy partra ne nyomja a szél.”²⁹

A századfordulón a szentendrei-szigetiek a pesti kikötőkből már csak egy kisebb szakaszon, Portörőig húzták, vontatták ladikjaikat, dereglyéiket, ahol már várta őket az ismerős falusi vontató egy vagy két lóval. Megjegyzendő, hogy ugyanekkor már kisebb motoros vontatók, ún. *propellák* is jártak a Duna városi szakaszán, éppen a célból, hogy a kofahajókat kivontassák, de a falvak lakossága a vontatási költségeket megspórolva inkább maga vontatta, húzta hajóját.

Egyes helyi körzetekben a paraszti gazdálkodást kiszolgáló folyami szállításnak és közlekedésnek fokozatosan megnőtt a szerepe, s önálló foglalkozási ággá fejlődött. Az adottságok és a szükségletek összehatása következtében nagyobb folyóink mentén, különösen az ország kapitalizálódásának korában, a vízi szállítási és közlekedési eszközök egy elkülönült vállalkozás, a vízi fuvarozás termelőeszközeivé váltak, tulajdonosaiknak egyik vagy éppen fő megélhetési forrásává. Így volt ez Foktó körzetében is a századforduló táján. Legfontosabb eszközükről *dereglyezésnek* nevezték munkájukat. S bár e foglalkozási ágazat igazi oka a gazdasági kényszer volt, hiszen a dereglyezés kialakulása, fellendülése egybeesik a falu kapitalizálódásának befejezésével és a népesség növekedésével, új munkaalkalmat jelentett, a vállalkozóknak pedig kockázatos, de jól jövedelmező foglalkozása lett — mégis a vagyonosabb foktóiak és a földet, paraszti munkát mindennél többre becsülők szerint „azok möntek a Dunára, akik nem szerettek dógozni, akiknek büdös volt a paraszti munka, eszöktek elüle a vízre.”³⁰

A foktói dereglyezés korai szakaszában vízi közlekedési eszközzel nem rendelkezők terményeit, kofákat fuvaroztak, nádat, rőzsét, fát, szénát vittek és hoztak. Az első világháború táján már murvát, homokos kavicsot is szállítottak utak javításához. Az ilyen dereglyéket *murvás hajónak* mondták. A helyi dereglyezésben döntő szerepe lett a kavics, ill. sóder kitermelésének és szállításának. Kialakította a sajátos part menti kishajózást, ami az utóbbi fél századra jellemző maradt. A kavics fokozott felhasználása az építkezésben, betonozásban, fellendítette a sóderozást. A legjobb sóderos idő az 1930-as évek vége és az 1940-es évek vége volt.³¹

A foktóiaknak vízzel szemben 5—10 km-es távolságra kellett a dereglyét felhúzni üresen, teherrel viszont ereszkedtek, s így nem igen volt érdemes lóvontatást használni, hanem gyalogvontatással húzták fel. A foktói part különben is zátonyos, másutt „szaggat a víz”, meredek a part, emberrel is vigyázniok kellett, nemhogy lóval. Az 1950-es évek elején még általános volt a gyalogvonta-

29. TIMAFFY L. 1975. 102.

30. KUCZY K. 1976. 63.

31. KUCZY K. 1976. 63.

tás. Foktón gyalogvontatás esetén három-négy ember húzta fel a dereglyét, és két embernek benn volt munkája. A kormányos a *lentás dereglyén* és a *timonys dereglyén* is egyaránt vigyázott a húzókötélre. Amikor egymaga nem győzte, akkor a sticás segített neki.³²

Ilyenformán Foktón egy bandában két-négy vagonos dereglyén négyen dolgoztak. Hárman befogták magukat, *kötélre álltak*, ami azt jelentette, hogy a *húzókötélen* — *nagykötélen* hurkot, *göböt vetött* ki-ki magának, s ezt a hurkot behúzta a *nyaksi* végén lévő hurokba, majd egy bot darabkával, *matakkal* biztosította, hogy a nagykötél göbje, hurokja ne csússzon ki. Ugyanakkor ez a megoldás azért is előnyös, mert egyik kezével csak hátra kell nyúlnia, hogy a matakot kihúzza, ami elég ahhoz, hogy kifogja magát, kifordulhasson a kötélből. Az első húzó és a második húzó csak vontatott. A harmadik ember nemcsak húzott, hanem a nagykötelet át kellett emelnie a part menti bokrokra és egyéb akadályokon. Ez a *kurtulás* — *kurtullás*. A foktói dereglyések útvonalán már csak helyenként volt jó csapás, s a víz melletti part sem volt mindenütt alkalmas, hol szakadékos meredek, másutt iszapos volta miatt kellett a *kurtulásnak* emelnie a kötelet. Máskor pedig a kiöntések, nagyvizek miatt volt akadály. Néha nem is lehetett partról húzni a víz miatt, mert nagyon alacsony volt a vízállás, vagy nagy kiöntések tették lehetetlenné. Ilyenkor a *sticás* (támogató — *orradzó*) ladikba ült, kiment az emberekért, akik lehetőleg jól meghúzták a dereglyét, s igyekeztek befelé a ladikkal. Közben az első húzó szedte a kötelet a karjára, nehogy *összeputrálódjon*, *összegubancolódjon*. Ha csak lehetett, nem horgonyoztak le, hanem gyorsan igyekeztek ki és be, s mihelyt a dereglyébe értek, azonnal *vágózni* kezdtek a *vágóveddzőkkel* egyik oldalon is ketten, a másikon is ketten. Amikor túljutottak a vontatásra alkalmatlan partszakaszon, a ladikkal ismét partra eveztek, folytatták a vontatást, a *sticás* pedig bevezetett a ladikkal a dereglyére.³³

A foktói kishajózás társulási és munkaszervezeti szempontból bizonyos eltéréseket mutat. *Kucz*y Károly helyi kutatásaiból egy vállalkozás részletes leírásából kaphatunk képet a dereglyezés virágzó korszakából. „Az egyik legidősebb dereglyés id. Szódi Lajos volt, aki 1933-ban kezdett dereglyézni, s megszakítás nélkül járta a vizet. Öten társultak: Kapitány István, Kovács József, Péntes Lajos, Sipos János. Nem járt mind a dereglyével, mivel ún. süket társak voltak, akik maguk helyett embert állítottak. A szerveződést és a munkavégzést jól tükrözi a kereset megosztása. Alapvető elvként a felezés érvényesült. A kereset 50%-a az edényé (dereglyerész), 50%-a az embereké (banda része). A banda részén Balogh János, Györök János, Jakus István, Kovács Ferenc, Tóth István osztozott, akik még viszonylag állandó partiban dolgoztak. Tehát lényegében a félkereseten öten osztoztak. A másik félkereseten viszont úgy, hogy előbb kivették a kormányos részt, ami egy-egy ember részével azonos volt s mivel Szódi Lajos végezte ezt a munkát, őt illette meg. Az összeresetből megmaradt

32. KUCZY K. 1976. 66.

33. Lóvontatásnál — amikor a part miatt a lovakat át kellett vinniük a másik oldalra — ugyanúgy jártak el, mint amikor a *sticás* kiment a *gyalogvontatókért*. A lovas-dereglyébe beléptették a lovakat, majd evezve vitték át a túlpartra, s miután kiléptették az állatokat a partra, visszaveztek a dereglyére. A horgony felszedése után a vontatókötelet áthúzták a másik partra, azután ott folytatta útját a dereglye. KUCZY K. 1976. 67—68.

40%, amiből fizették a forgalmi adót és a községi adót. Megmaradt tehát az öt tulajdonosnak egyenlő elosztásra mintegy 30%. Ha azonban nem egyenlő volt a részük (joguk), akkor az elosztás arányát ez szabta meg, de a résztulajdon arányában viselték a javítás és az adó terhét is. Az ún. süket társak később eladták dereglyerészüket, amit Szódi Lajos, Horváth István, Mészáros Ferenc vett meg, de a két új társ szintén csak a tulajdonjoggal lépett be, valójában nem dolgoztak a dereglyén. Amikor azonban részt vettek a munkában, megkapták az egy emberre eső részt, ha nem, akkor az állított ember kapta, aki ténylegesen dolgozott.”³⁴

Foktón mindenkor a dereglye tulajdonosa gondoskodott a fuvarról. A hosszú fuvar előnyös lehetett, ezért a vállalkozó szellemű dereglyések ebbe is belementek. A szekszárdi út pl. kedvező időben három napig tartott. Megrakott dereglyével Siótorokig hat óra alatt ereszkedtek le, *cirádéval*, vitorlaként kifesztett ponyvával négy-öt óra elegendő volt. Innen gyalogvontával a Sión hat-hét óra alatt megtették a 22–23 km-t. Ennél többet még nyáron sem igen tudtak megtenni, hiszen a dereglyét is indulás előtt hajnalban rakták meg. Megterhelt *edénnyel* általában nem szoktak vizen éjszakázni, hacsak úton nincsenek. A kirakodás a második nap munkája, de ha időt akarnak nyerni, még ezen a napon lejöttek a torkolatig. Rövidebb nappalokon viszont le is kellett jönniök, mert visszafelé 24 óra kellett az úthoz, s így a harmadik nap hajnalán már nekiindultak a Dunának. Négy ember a 20–25 m³ sóder berakásáért, húzásáért és kirakásáért, valamint a visszahúzásért 80 pengőt kapott, tehát fejenként 20–20 pengőt. Ha volt fuvarjuk, egy héten kettőt tudtak fordulni. A Sión nem volt könnyű a vontatás, különösen kis vízzel nem, mert a dereglye húzza a vizet. Gyakorta könnyítettek az emberek magukon azzal, hogy Erdei Sándor és Görbe Lőrinc bogyiszlai fuvarosokat megfogadták. A fuvarosok lóval vagy lovakal — a Sió vizétől függően — felvontatták a dereglyét Szekszárdig 5–8 pengőért, de inkább egy akó (kb. 60 liter) borért. Az emberek keresete csökkent, ha lovat fizettek, de sokkal könnyebb lett a munkájuk, hiszen a Sión nem kellett nekik terhet húzni.³⁵

A foktőiek bajai fuvarjai szintén háromnaposak voltak, itt is kétszer tudtak hetenként fordulni. A Baja—Foktő közötti távolság 36 km, de az út könnyebb, mint a szekszárdi, mert teherrel végig ereszkedtek. A kirakodás — legalább részben — a második napra esett, s a harmadik napon hajnalban, négykor indultak. Délben Fajszon ebédeltek, estére Foktón voltak.³⁶

Munkaszervezeti szempontból, különösen társadalmi-politikai vonatkozásait tekintve, megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a két világháború közötti homokkitermelő és homokszállító dereglyések a Kőrösön.

„Még arra is vállalkoztak, hogy a Mezőtúr melletti Hortobágy-mellékcatornába behajózzanak. Ez volt a legtöbb gondot és műszaki nehézséget okozó vállalkozásuk! A csatornába bevezető zsilipkaput csak alacsony vízállásnál lehetett felhúzni és a kapunyílás csak 30 cm-rel volt tágasabb a hajó szélességénél. A vontatókötél és a tartórudak használatával ezzel a nehézséggel is megbirkóztak. Különösen fáradságos munka volt a hajó visszavontatása. A Hármaskörös

34. KUCZY K. 1976. 92—93.

35. KUCZY K. 1976. 93—94.

36. KUCZY K. 1976. 94.

csendes vizén még aránylag könnyen úszott ár ellen a hajó, ha vontatókötélre fogták; de mihelyt a Sebes-Körösre értek meggyűlt a vontatók gondja, baja. A víz sebesebb áramlását még leküzdötte volna a három vontató, ha keményen nekidől a hámnak, de a 11 kilométeres vízi úton több olyan szakasz volt, ahol csak két ember vontatható, a harmadiknak a négy méteres *kötélhányó*val kellett dolgoznia, hogy a parti fűzfákon, nyárfákon átmenjen, átdobálja a vontatókötélet. A nehézségek ellenére két-három nap leforgása alatt távoli fuvart is lebonyolítottak — ha eső miatt nem kellett tartósan vesztegelniök — és ami a legfontosabb, ha számításukat megtalálták.³⁷

E fejezetben kell megemlékeznünk az emberi erővel végzett hajóvontatás sajátos módjáról, amikor ui. az emberi vonóerőt nem a parton, hanem magán a hajón alkalmazták. Ezen eljárásnak két formája ismert; az egyik az ún. *kukázás*, melynek részletes munkarendjét a szolnoki hajósok életének kiváló ismerője, *Betkowski Jenő* leírásából idézzük fel:

„Nevét az örfa két oldalán levő nagy, erős fakampótól, a *kukától* kapta, melynek igen fontos szerepe volt ennél a műveletnél. Kukázásra akkor került sor, mikor a Tisza elöntötte a cugjárást, tehát tavasszal, ősszel, de megesett, hogy nyáron is. Mivel ilyenkor sem ember sem ló nem mehetett az áradás sokszor elég mély vizében, igen szellemes, bár kevésbé haladós módját eszelték ki a vontatásnak, s ez a *kukázás*. ... A *kukázás* színhelye a *kukajáró* volt, a fedeles hajó tetejének éppen erre a célra készült lapos része, mely végigment a tető egész hosszában. Kb. 2 m széles volt, s a peremét egészen alacsony (kb. 10—12 cm magas) kis korlát szegte, a *filelétra*, mely csak arra volt jó, hogy a kukajáróra tett rudak, szerszámok, *örfa* stb. le ne guruljanak a tetőről. ... Összeszedtek a hajón előtálalható, mindenféle nélkülözhető köteleket, vastagot, vékonyat, drótot, kendert, ki kicsodás volt. Nem számított, csak kötélet legyen, s egy végbe kötötték valamennyit. Ez volt a *kukás-kötél*. A *kukás-kötelek* összekötésére az *alma-csomót* vagy a *halász-hurkot* használták. Gyakran egy kilométernél is hosszabb köteleket sikerült összemesterkedniük, mert mentől hosszabb volt a kötélet, annál kevesebb volt vele a dolog, s egyúttal annál eredményesebb a fáradozásuk. A karikára szedtek *kukás-köteleket* beléttették a ladikba, mellé meg egy könnyebb, 70—80 kg súlyú *vasmacskát*, a *kukás-macskát*, melynek a fülére rákötötték a *kukás-kötél* végét. Rendesen négy ember szállott be a csónakba, s elindultak a Tiszán, illetve a kiöntés part menti vizén fölfelé. Kettő evezett, egy kormányozott, a negyediknek visszafelé került majd dolga. Mikor úgy gondolták, hogy annyira lehetnek a hajótól, mint amilyen hosszú a *kukás-kötél*, megállottak és kivetették a *kukás-macskát* az áradás vizébe, lehető legközelebb a parthoz. Ha elég sekély volt a víz, az egyik ember jól feltúrta a nadrágja szarát, s kiszállt a csónakból, hogy a kivetett macskát *megízgelje*. Az *ízgelés* úgy történt, hogy ráállott a macska két szárára, mely a vízben illetve a földön feküdt, s két kezével belékapaszkodva a macskának a vízből kiálló két *kapájába* (hegyébe), jobbról balra ingó mozgást végzett, hogy a macskának a vízben levő két *kapája* mélyen belenyomódják a földbe. Ha fa vagy bokor esett a kezük ügyébe, abba akasztották belé, vagy arra erősítették rá a macskát, vagy hurkolták rá a *kukás-kötél* végét. Miután a macska, illetve kötélet rögzítését a legnagyobb gonddal elvégez-

37. NAGY J. 1971. 27—28.

ték, hiszen ettől függött az egész manipuláció sikere, visszafelé kezdtek evezni. Menet közben a negyedik ember a csónakból fokozatosan a vízbe hányta a kukás-kötelet, mely így utánuk húzódott. Mire a kötél elfogyott, el is érték a hajót. Ha elszámították magukat s nem futotta a kötélből a hajóig, kötél után kiáltottak. Ha egészen közel jutottak már, akkor egy csákyával vagy rúddal nyújtották le a hajóról a még szükséges kötelet. Ha távolabb állottak meg, a dobó segítségével juttatták el hozzájuk. A dobó egy vékonyabb kötélre az *alattság*-ra kötött körtealakú fakolonc, melyet a reakötött kötél segítségével megpörgetnek, s úgy dobnak el, mint a parittyakövet. Megesett néha, hogy nagyon elszámították magukat, s a kötelet már a dobóval sem lehetett a csónakba juttatni. Ilyenkor csónakon vitték oda nekik a tartalékkötelet. Szokásban volt az is, hogy a kötélvezetők számolták az evezőcsapásokat, mégpedig rendszeren a csónak kormányosa. Fontos volt ugyanis, hogy ne sokat tévedjenek, mert ha közelebb vették ki a kötelet a kelleténél, sok veszett kárba, ha meg távolabb, azzal vesztették az időt, hogy a tartalékkötelet eljuttassák a hajóról a csónakba. Ez a számolás persze nem volt könnyű dolog, mert ha föltesszük is, hogy a számolást nem vétették el, számot kellett vetniök a víz sebességével, amely nemcsak naponként, esetleg óránként változott, hanem, amint tudjuk, helyenként is. Általában egy csapást egy méternek vettek. ... Olvasván a kötélvetéssel járó nehézségeket, joggal kérdezhetné valaki, hogy miért nem kezdték a kötélvetést a hajónál, hiszen így megtakaríthatták volna a számolást, a találgatást, a távolság eltévesztésével járó egyéb fölös munkát... Ennek egyszerű oka volt: nem lehetett, vagy ha mégis ott kezdték volna, veszendőbe ment volna a kötél hosszának majd a fele. Ha ugyanis a hajótól kiindulva kezdték volna el a kötélvetést, azaz vízfolyás ellen, a fenékre lassan alászálló kötél az áramló víz és az ellentétes irányban mozgó csónak sebességének összegével sodródott volna vissza a hajó felé, s összecsomósodott volna. Az evezőknek nem lett volna annyi erejük, hogy a víz sodrásának ellenére kifeszítsék azt a kilométeres kötelet. Míg tehát a hajótól haladva a víz ellen, a víz sodra megakadályozta volna a kötél kivetését, addig vízfolyással jöve, azaz a hajó felé, a víz sodra segített kifeszíteni s feszesen tartani a kötelet, s a hosszából egy centiméternyi sem ment kárba. A hajóhoz érve feladták a kötél végét az egyik ott várakozó embernek. Ez a *tetőlétrán* felmászott vele a kukajáróra, s ráakasztotta az őrfa part felőli kukájára. Ha tengerrel kukáztak, akkor ... a vontatókötél nem a part felőli oldalon ment, mert könnyen letörte volna a kukaszárat, hanem megkerülve az őrfát, a másik, vagyis a víz felőli kukán futott. Ez a módszer egy kis többletmunkával járt, mivel a kötelet nem lehetett csak egyszerűen leakasztani a kukáról, mint a part felőli kukáról, hiszen az őrfa nem engedte, hanem a kukásmacsoktól mindig le kellett oldani, majd ismét rákötöni. A kukajárón várakozó vontatók rögtön ráfogtak, vagyis rákapcsolták a hámjukat vagy abranyicájukat, éppen úgy, mint a szárazföldön való vontatásnál. Ezután háttal a hajó menetirányának a kukajárón a gojba, vagyis a hajó fara felé kezdtek lépegetni. Mikor a hajó mozgásba jött, az anyamacskát fölhúzták. A vontatók tulajdonképpen egy helyben lépegettek úgy, hogy nekidőlve a megfeszült kukás-kötélnek a talpukkal nyomták ki maguk alól a hajót, mely így a kukázókkal ellentétes irányban a víz ellen fölfelé haladt. Vagyis, mivel az erősen lehorgonyzott kukás-macska nem mozdulhatott el a helyéről a hajónak kellett feléje közelednie. A vontató-párok egymástól olyan távolságra fogtak rá, hogy ne egyszerre érjenek a gojbához, ne egy csomóban le-

gyenek, hanem elosztva a kukajáró egész hosszában. Mikor az első pár a kukajáró végéhez érkezett, lekapcsolt mindkettő a kötélről, s ki-ki a maga oldalán, a kukajáró legszélén, hogy a vontatókat ne zavarja, visszament az őrfához. Ott újra ráfogtak most már, mint utolsó pár. Nyilvánvaló tehát, hogy egyszerre, egy időben sohase foghatott rá valamennyi vontató, mivel kb. a felük, a kukajáró szélein menve, mindig útban volt visszafelé. Azon a 30—40 méter hosszú kukajárón hát így tartott ez a cirkuláció mindaddig, míg a kukás-kötél el nem fogyott. Az őrfa két oldalán levő kukának az volt a feladata, hogy a kukás-kötél oldalra húzó erejét fölfogja s megakadályozza, hogy a vontatókötél esetleg lesodorra a vontatókat a kukajáróról. Tehát ugyanaz volt a szerepe, mint a rendes vontatásnál a turtujásnak, aki vagy amely a kötelet kitarította. Ezen kívül még a kukás-kötelet is állandóan kellő magasságban tartotta. A hajó farán gyűlő kukás-kötél természetesen nem maradt az emberek lába alatt, hanem a kukajáró végén levő lovas-bakot megkerülve, amely a lecsúszástól óvta meg, a hajó faránál várakozó csónakba siklott, ahol újra karikába szedték. Mikor aztán a hajó elérkezett a kivetett kukás-macskához, az anyamacskát leeresztették, azaz lehorogonyozták, a maradék kukás-kötelet leakasztották a kukáról, s leadták a csónakba, ahová a kukás-macskát is beemelték. Ezután a négy ember a kötéllel és kukás-macskával ismét előre evezett, s kezdődött az egész eljárás előlről. A csónakba szállott négy ember rendszeren három *kötélvetést* csinált, s aztán cseréltek a következő négy vontatóval. A kukás-kötél ... igen sok darabból állott, s így sok volt rajta a csomó is. Ha vontatás közben nem ügyeltek a csomóra, megtörtént, hogy beléakadva leszakította a kukát. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a kukáról lepattant kötél a tetőről a vízbe sodorta a vontatókat, akik a hámjuknál fogva a kötélhez voltak kapcsolva. Ez különösen akkor fordult elő, ha a kukás-kötél iránya nem esett egybe a hajó hosszanti tengelyével, hanem szöget zárt be vele. Mentül nagyobb volt ez a szög, annál nagyobb volt a kötélnek oldalra irányuló vonóereje. Hogy ilyesmi meg ne essék, a kormányos kötelessége volt réá vigyázni. Neki kellett szemmel tartania a kukás-kötelet, s amikor a csomó már közel járt a kukához, elrikkantotta a hagyományos parancsot: — Csomóra! Mindig a legutolsó vontatónak — aki legközelebb volt az őrfához, vagy éppen akkor érkezett vissza oda — kellett a csomót a kukán áttemelnie. ... Bár a kukázóknak elég idejük volt a pihenésre azalatt, míg a kukajárón üresen mentek visszafelé, de különösen míg az emberek előre vitték a kukás-kötelet meg macskát, s míg visszaeveztek a hajóhoz, a kukázás mégis nagyon fáradságos módja volt a vontatásnak. Csak akkor adták rá a fejüket, mikor a Tisza kiöntött s leggyorsabb volt az árja, tehát amikor a legnehezebben tudták a hajót előre vinni. Úgy számították, hogy kukázásnál két ember ér annyit, mint rendes vontatásnál egy, s ezért a kukázáshoz kétannyi vontatót fogadtak ... A kukázással naponta megtehető út hossza elsősorban az ár sebességétől függött, de általában úgy számították, hogy naponta legfeljebb 15 km-t tudtak haladni. Nemcsak üres hajót vontattak kukázással, hanem teher alatt levőket is. Gyakran megesett, hogy az őszi búzaszállítás idején már megszaladta az ár a partokat, s így a Szolnok alatt levő községekből kukázva kellett fölhozni a szolnoki kirakodóhelyig a búzát vagy más terményt. Mint Gyenge István volt hajós meséli, 17 vagonos hajójukkal 3 nap alatt kukáztak Szolnokig. Ez már a nagyon jó teljesítményekhez tartozott, mert Nagyrév ugyan légvonalban csak 25 km, de a vízzen még ma is több mint 60 km. A kukázók csak addig maradtak a Tisza med-

rében, míg a szükség rászorította őket. Ahol ki lehetett csapni a mederből az elöntött földekre, mindjárt meg is tették mert az árterületen jóval lassubb lévén a víz árja, gyorsabban haladhattak. Sőt, ha megfelelő volt az elöntött terület vízmélysége, csákllyákkal, támasztó-csákllyákkal, s más alkalmas rudakkal segítettek a kukázóknak tolni a hajót.”³⁸

A másik szélesebb körben ismert eljárás, a különböző elnevezésekkel felidézett *járgányozás*, *gugorázás*, ill. *koborászás*. Ez utóbbiról a szigetközi vontatók gyakorlatának leírásából kaphatunk képet. A szigetköziek, amikor nem lehetett partról húzatni, koborásztak, hogy a hajó vesztéglését megrövidítsék. A *kobora* egy méteres fatengely volt a hajó orrában. Alul szegen forgott, tetején négy rúd állt ki belőle keresztben. Ezzel tekerték az emberek. Egy nyelvbiztosítéka is volt, hogy vissza ne csavarodhasson. A hajón lévő összes kötelet összekötötték több száz m hosszan, karikába szedték, végére kisebb vasmacskát akasztottak. Ladikba rakták, előre vitték az elöntött partszegélyen, olyan messzire, amilyen hosszú volt a kötél. Itt kivetették vagy partba akasztották a horgonyt. A kötél másik végét háromszor-négyszer rátekerték a koborára, s az emberek hajtani kezdték. Ahogy tekerték a koborát, a kötél rövidült, s így a hajó előrement, közeledett a vasmacskához. A kötél lekígyózó másik végét újra karikába szedték, s amikor a horgonyhoz értek, előlről kezdték a műveletet. Így lassan önmagukat húzták előre. Nagyon fáradságos volt ez a koborászás. Egész nap 10—15 km-nél nem haladtak előbbre, úgy, hogy nem szerették, s csak végszükségben alkalmazták.³⁹

A leírásokból jól látható, hogy mindkét esetben a lényeg azonos: a parton sem ember, sem állat nem tud haladni, ezért a vontatóknak is a hajón kellett — valamely szerkezet, ill. eljárás segítségével — az erőátvitelt megoldani.

Végül ide sorolható a hajó víz elleni haladásának biztosítása *támasztással*, ill. *csákllyázással*. A munkaeszköz és a munkamenet itt azonos a legfontosabb hazai vizeken, de úgy tűnik ez az eljárás valamivel kedveltebb volt: a szigetköziek pl. „... sokkal szívesebben csákllyáztak a sekélyben, kiöntéseken, csendesebb vizeken. Hatalmas három-négy méteres csákllyákkal löködték előre a hajót, úgy, hogy az orrában háttal a menetiránynak leszúrták a csákllyát, szorosan a hajó teste mellett és így tolták magukat előre. A csákllyák végén kis keresztfa volt, ezt a mellükhöz támasztották és így teljes súlyukkal nyomni tudták. A csákllyázás azonban veszélyes vállalkozás volt, mert az elöntések ismeretlen vízen könnyen zátonyra vagy csökre futhattak, s megsérülhetett a hajó. A csákllyákat egyébként is sokszor használták menet közben, partközelen, zátonyok között, valamint mélységmérésre is.”⁴⁰

A szolnokiak pedig hasznosabbnak is ítélték a támasztást: „Ha nem is ment gyorsabban a hajó, mint a kukázásnál, de a támasztás mégiscsak haladósabb volt, mert nem kellett lépten-nyomon lemacskázni, s hosszú szüneteket tartani, mint amannál. Végül pedig, ez volt a legfontosabb, az elöntött földeken való átvágással gyakran napokig tartó utakat takarítottak meg, mert rendes vízállás-

38. BETKOWSKI J. 1954. 111—116.

39. TIMAFFY L. 1975. 99.

40. TIMAFFY L. 1975. 99—100.

nál a mederben sokat kellett kerengőzni, jobbról-balra, előre-hátra bódorogni a kacskaringós Tiszán anélkül, hogy légvonalban messzire haladtak volna.”⁴¹

Hajóvontatók — vontatás állati erővel

Az állati erő alkalmazásánál, ha a vontató nem saját állatával, ill. állataival vontatja saját ladikját, dereglyéjét, ill. hajóját, már bonyolult munkaszervezeti kérdések jelentkeznek, melyeket az adott közösség társadalmi-gazdasági szervezettsége és jogi viszonyai határoznak meg. Természetesen itt is különbséget kell tenni a kényszermunka és a szabad vállalkozású munka között. Az állati erő alkalmazásánál azonban bizonyos fokú szervezettségre minden esetben szükség volt, mely végül is fejlett s hagyományozódó munkaszervezeti formákat eredményezett.

A korai századok királyi hajósainak vontatási gyakorlatáról nincsenek részletező feljegyzéseink, s így munkaszervezeti formáikról sem tudunk határozott képet rajzolni. E korszakban a Duna volt a legfontosabb folyami szállítási útvonal, egyes többágú szakaszain korszakonként és fontosságban egyaránt változott a kereskedelmi hajózás mérete.⁴² A távolsági kereskedelem lövontatású hajóinak vonóállatokkal való kiszolgálását természetesen a folyómenti, környékbeli települések biztosították. A lovak váltására fontosabb vásárhelyeken, mint pl. Győrben, Mosonban is nagy lóistállókat tartottak fenn.⁴³

Történelmünknek a jobbágyfelszabadítást megelőző korszakában a robot-szolgáltatások között a lóval, ill. lovakkal történő hajóvontatás is szerepelt, ill. szerepelhetett. E szolgáltatások tágabb szervezeti kereteit a feudális rend határozta meg, szűkebb értelemben vett munkaszervezeti megoldásai évszázados vontatási gyakorlat során alakultak ki, s vezettek a XVIII—XIX. századi kiérlelt formákhoz.

Az állati erővel végzett hajóvontatás, mint a kényszermunka egy formája, a török megszállás alatt természetesen tovább élt. A megszállt területek lakossága ilyen vonatkozásban a török közjogi intézkedéseknek volt kiszolgáltatva. Adataink vannak arra, hogy a török megszállók Mohács lovasgazdáit külön a hajóvontatás ellátásra szervezték önálló egységekbe.⁴⁴ E téren a teherviselés azonban összehasonlíthatatlanul enyhébb volt, mint a rabszolga munka szintjén kikényszerített emberi erővel végzett hajóhúzásnál. A szűkebb értelemben vett munkaszervezeti formákat az állati erővel végzett vontatás gyakorlata határozta meg, természetesen alárendelve a megszálló török hatalom túlzott és anti-humánus követelményeinek.

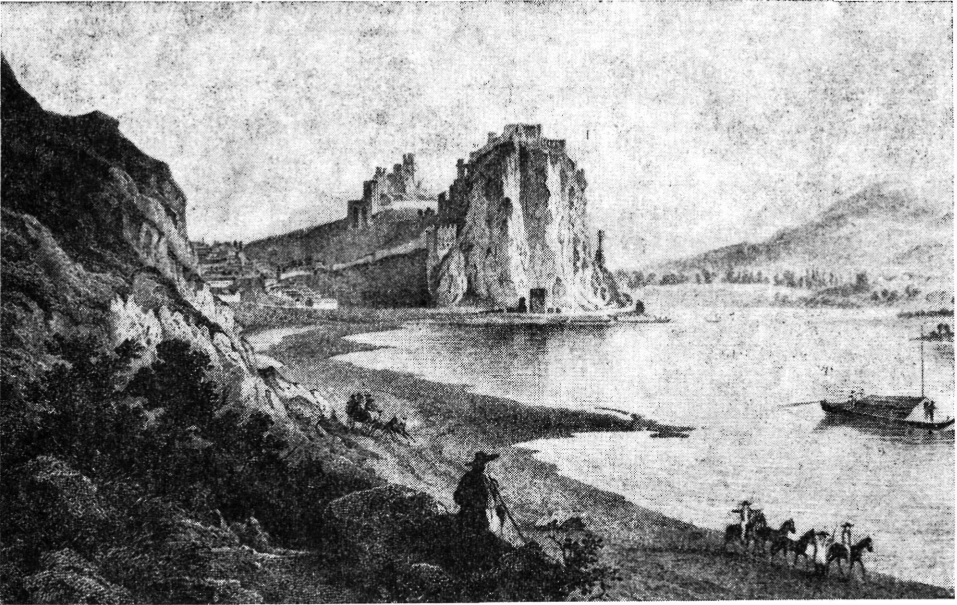
A későbbi századok kereskedelmi fahajózása a nagyobb folyók mentén továbbra is komoly munkalehetőséget biztosított a lakosságnak. Így volt ez Tolna megyében is, ahol „... a török utáni időkben a dunai közlekedésben, a hajók vontatásában és a hajók kiszolgálásában elsősorban a partmenti mezővárosok lovasgazdái és szegénysége vett részt: Dunaföldváron, Tolnán, Bátán és Mo-

41. BETKOWSKI J. 1954. 116—117.

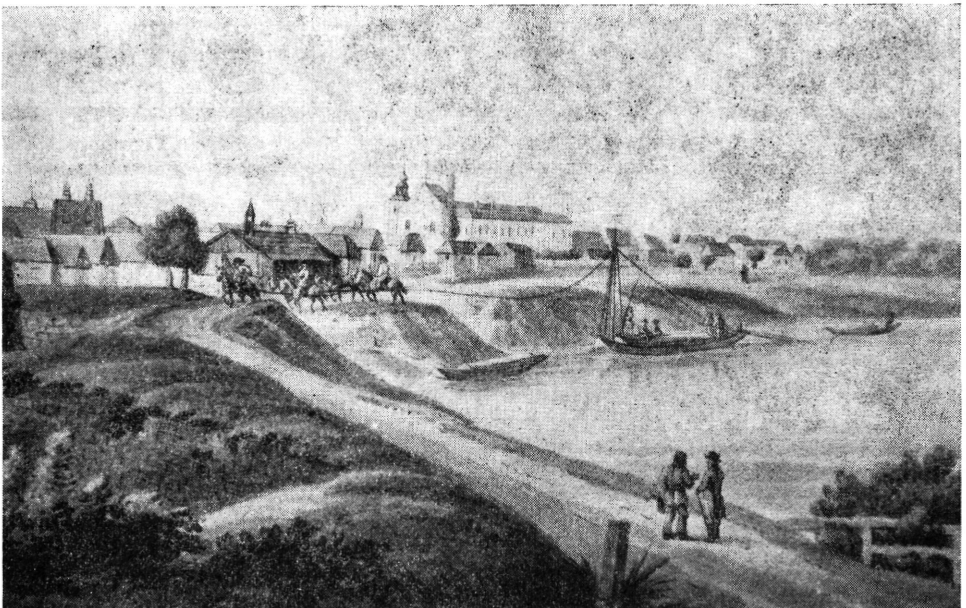
42. TIMAFFY L. 1975. 88.

43. TIMAFFY L. 1975. 89.

44. ANDRÁSFALVY B. 1970. 272.

6. Lovas hajóvontatás
(Franz Jaschke — 1816.)

7. Lovas hajóvontatás
(Franz Jaschke — 1816.)

hácson. Ezekén kívül sok madocsai, gerjени és faddi jobbágy járt lovaival hajót vonni.”⁴⁵

A nagyobb hajók vontatásához természetesen sok lóra volt szükség, ezért a vállalkozók bére vagy kölcsönbe is vettek lovakat. A vontató-társak feleltek a kezükre adott lovakért, ezekért bért fizettek. Az adatokból kitűnik, hogy általában rokoni, baráti kapcsolatok alapján álltak össze, s szükség esetén fogadtak még vendéglovakat, cimborákat a *kompániába*. Szegeden „a gazdával kötött egyezség után a gabonáshajók idejében a kaparás értesítette vontatótársait, a cimborákat ... Egy-egy vontatónak általában három-négy, olykor a módosabbnak hat-nyolc lovuk volt ... Az együtt dolgozó vontatók egymást cimborának neveztek. Ketten-hárman, három-öt lóval rendszerint éveken, évtizedeken át együtt dolgoztak, vontattak. Gyakran rokonok vagy testvérek dolgoztak együtt. Szükség esetén hívtak még egy-két lovas vontatót cimborának. Voltak olyanok, akik önállóan nem vállaltak vontatást, de hívásra elmentek cimborának egy-egy útra, vagy — jó keresetet remélve — hosszabb időszakra is.”⁴⁶

A hajóvontatás népi gyakorlatában nem volt különösebb jelentősége annak, hogy a vontatók a vonó állatok teljesítményét lovanként nyilvántartsák. Ennek magyarázata az, hogy a szállításhoz szükséges vonóerő összeállításához mindenkor elegendő idő és állatállomány állott rendelkezésükre. Természetes továbbá, hogy az évszázados vontatási gyakorlat kialakította és hagyományozta a kellő tapasztalatot a különböző méretű és úrtartalmú hajótestek vontatásához szükséges vontató állatok számát illetően, ez pedig már magába foglalt egyéb módosító körülményeket is.

Tanulságos itt felidézünk a hadviselés alatt hajóvontató lovak teljesítményével kapcsolatos nézeteket. A hadviselő feleknek ugyanis már lényeges volt a megközelítően pontosan kiszámított lovankénti teljesítmény ismerete a hadiszállítványok megtervezéséhez. A XVII. és a XVIII. század szakértői különböző, de összevethető normákkal számoltak. *Montecuccoli* egy hajóra 50 szekér rakományát számította.⁴⁷ *Vauban* vízi vontatásnál egy ló teljesítményét száz szekérbe fogott lóval vette azonosnak, ami 25 tonnát jelentett egy lónál.⁴⁸ *De Luca* számításai mértéktartóbbak: egy vontató lóra csak öt tonnát, egy dunai hajóra 250—300, egy tiszai hajóra 10—20 tonnát számított.⁴⁹

Sokszor a vontatott hajónak több tulajdonosa volt. „Ezt úgy mondták, hogy kompániában vannak. A közös hajón hetenként más volt a soros számadó, aki a felfogadott legényeket és a kormányost igazgatta. A tulajdonos vagy hajóbérlő a kormányost fogadta csak meg, a kormányos dolga volt a legények szerződtetése. Külön kellett megfogadniuk a hajóvontatókat is, akik szintén kompániába állva vállalták a hajó húzását. A hajósgazdák a jövedelmen és a káron egyaránt osztoztak. Adott esetben azonban a soros számadó volt a felelős a hajóért és a rakományért.”⁵⁰

Az állati erővel végzett hajóvontatásnál a lovak hajtása, gondozása, legeltetése a vontatókat, kocsisokat, a lovak gazdáit illette, de azok sem talpaltak min-

45. ANDRÁSFALVY B. 1970. 272.

46. JUHÁSZ A. 1966. 6—7.

47. A. VELTZÉ 1899. I. 205. Vö.: PERJÉS G. 1963. 130.

48. E. LAVISSE 1911. 210. Vö.: PERJÉS G. 1963. 130.

49. DE LUCA 1978. II. 183—185. Vö.: PERJÉS G. 1963. 130.

50. ANDRÁSFALVY B. 1970. 273.

dig mindannyian a lovaik mellett, csak bizonyos állatoknál, s félnaponként általában váltogatták is egymást.

A változások rendje területenként jelentős eltéréseket mutat, s a tiszai vontatók között akadt olyan is, aki még akkor se ment ki, mikor rákerült a sor, mivel kényelmes volt, s rendszeren talált valakit a fiatalabbak között, aki vállalta helyette — rendszerint borért — a félnapi robotot.

A lovas vontatás munkát jelentett gyakran a hajósoknak is, nemcsak a kocsisoknak, különösen akkor, ha magas és sűrű volt a parti *suha*, a folyó két partját végig kísérő bokros, fás sáv. Ilyenkor a kocsisoknak éppen elég dolguk akadt a lovakkal, s így a *turtujázást*, a *suhán* felakadozó vontatókötél kiszabadítását, leakasztását a hajósoknak kellett végezniük. Rendszeren félnaponként váltották egymást ebben a „nadrágmarasztaló munkában”, mert mint mondogatni szokták: egy úton kevés volt egy nadrág. E nehéz munka ellenére meglehetősen gyakori volt, hogy *kurtulyás* munkakörben gyerekeket alkalmaztak.⁵¹

A lovas vontatók napi menetteljesítménye órában mérve, az egyebeken kívül főként attól függött, hogy miképpen vállalták a vontatást. Vontattak ugyanis nagyritkán napszámra is. „A napszám a századforduló táján 10 korona volt egy pár lovat számítva. Ilyenkor csak hajnaltól estéig ment a vontatás. Rendszeren azonban *átajjába* vállalták, mivel távolság szerint megvolt a rendes taksa. Legtöbbször több kocsis állott össze, hogy meglegyen a szükséges lószám. Voltak azonban jómódú kocsis-vállalkozók, akiknek annyi volt a lovuk, hogy egymaguk vállalták a vontatást. Ha egyszerre sok munkájuk kerütközött, s nem akarták a munkát elszalasztani, s főként, hogy el ne szokják tőlük a gazda, vendéglovakat is fogadtak, szegényebb kétlovas gazdákat szegődttettek, akik aztán együtt mentek a lovaikkal. Ha *átajjába* ment a vontatás, hajszolták a lovakat korai pitymallattól késő éjszakáig, sőt néha még éjjel is, ha szépen sütött a hold. Ilyenkor a vállalkozó érdeke, de meg a gazdáé is az volt, hogy mentül hamarébb forduljanak.”⁵²

A Győr környéki vontató gazdákkal is esetenként, egy-egy útra egyezett meg a kormányos. „A vontatás díjában előre megállapodtak, mindig az egész útra, nem napszámra vagy kilométerre, hanem indulástól a célpontig. A díjazás különböző volt, s mindig lovankint számították. A terheléstől, vízjárástól, időjárástól függött. Áradó víz, nagy sodrás, vagy esős időben a sáros, süppedős vontatóút megrágitotta. Üres hajó vontatásáért természetesen kevesebb bér járt, mint terhelten ... Egész nap mentek, hajnaltól napestig. Sokszor még szép, holdvilágos éjjeleken is. Csak hajnal felé pihentek egy kicsit, meg deleléskor, amikor váltottak. A gazdáknak maguknak kellett gondoskodniuk az állatok élelmezéséről. Abrakot nem igen hoztak magukkal, így hát amikor csak tehettek legeltettek. ... A hajósok főztek a hajón, a vontatóknak is. Hazulról csak a száraz rántást hozták magukkal. ... Estére, ha éjszaka nem mentek, megittattak és kiengedték legelni a jószágot, napkeltéig. Akkor indultak tovább. Az emberek jó időben kint aludtak a parti fűvön, rossz időben behúzódtak a hajóra. Csak a szegény jóság ázott-fázott odakint ... Viharban, erős szélben meg már egyáltalán nem is tudtak menni. A part mentén vesztegeltek napokig, amíg meg-

51. Saját gyűjtés: Csongrád (Csongrád m.)

52. BETKOWSKI J. 1955. 11—12.

javult az idő. Az állatokat közeli falvakba hajtották, istállóba kötötték, az emberek meg kocsmáznak. Ha alszél fújt... vízmentibe is vontatni kellett a hajókat, mert a szél könnyen partra nyomta. Nem kellett kormányozni ilyenkor. Az üresen hazafelé tartó vontatókat megfogadták a kormányosok és egy kis zsebpénzért hazáig elhúzták őket. Erről a *pízzről* nem tudtak *otthon oszt a föcskefészekbe* dugtuk, hogy meg ne találják." — foglalja össze, ill. idézi adatközlői szavait Timaffy László.⁵³

A lovas hajóvontatók munkavégzése általánosságban igen megerőltető volt, egész nap vontattak, megállásaik, pihenéseik az étkezésekhez kapcsolódtak. Így volt ez a Szentendrei-sziget vontatóinál is: „Hosszabb útvonalakon a Dunaparton sűrűn található kocsmáknál kötöttek ki a hajók. A vontatók maguk gondoskodtak saját élelmükről és a lovakról is. Ezért rendszerint ott álltak meg, ahol a vályújuk volt. Előfordult, hogy a vontató vitt magával lóvályút, de többnyire a kocsmáros csinált nekik deszkából és azt eltette. Ugyanabból a vályúból nem etette más lovait. A vontatók étkezése a munkához igazodott, akárcsak a hajósoké. Ha szietni kellett, vagy kedvező volt az időjárás, gyakran vontatás közben ettek. Fontosabb étkezésük az ebéd és a vacsora volt. Gyakran a hajósokkal együtt főztek a *gulibában*, vagy a parton *szolgafára* akasztott bográcsban. Még gyakoribb volt, hogy a Dunapart kocsmáiban ettek-ittak. ... Ott éjszakáztak, ahol rájuk esteledett, de ha teheték, úgy osztották be útjukat, hogy a sötétedés egy-egy parti kocsmá közelében érje őket. A gyakori és jelentős alkoholfogyasztást a nagy erőkifejtéssel és fáradtsággal járó nehéz testi munka végzése, különösen őszi és koratavaszi hideg hajnalokon, talán magyarázza. Az alkohol felmelegítette az elgémberedett tagokat, s megkönnyítette a sok szenvedéssel járó munkát. Éjjel nem vontattak csak nagy ritkán, sürgős fuvarnál, de akkor is csak holdvilágnál.”⁵⁴

Hasonló képet mutat a szolnoki tiszai vontatók munkabeosztása. Ha nem volt túlságosan sürgős az út, hajnaltól estig ment a vontatás. Ritkábban, többnyire szükségből, szép fényes éjjelen is vontattak. Általános azonban az volt, hogy estére érve, ... mikor a vontatással felhagytak, a lovakat megittatták, s nyugbe téve kicsapták a parti fűre. Ott aztán pihenhettek, meg legelészthettek kedvükre hajnalig. Ha szép meleg nyári éjszaka volt, a kocsisok is rendszeren kinn aludtak a füves parton, vagy a jó puha homokra terített rossz kabáton, vagy lópokrócon, s ilyenkor nem kellett külön ór a lovak mellé. Mikor ellenben olyan hűvös volt az éjszaka, hogy nem igen lehetett kinn maradni, a kocsisok benn a hajóban fogtak tanyát, vagy a gojában, ha volt hely, vagy a hambárban (a hajó belső tere, melybe pakolni szoktak), amely — különösen tetejes hajón — szintén jó menedéket adott. Ilyenkor azonban egynek kinn kellett maradnia a lovak mellett, mivel az is megeshetett, hogy ha nagy volt a sötétség, a nyugben botorkáló jószág alatt leszakadt a szirtes part, s ott veszett a vízben, mert békóval a lábán még úszni se tudott. Mikor azonban olyan idő járt, hogy a lovakat már nem lehetett éjjel a parton hagyni, pl. az őszi esőzések vagy hideg esetén, úgy irányították a dolgot, hogy estére falu alá érjenek. Sőt, ha tán még alkonyat előtt húzták el valamelyik falu alatt, s a következőt már nem igen érhet-

53. TIMAFFY L. 1975. 93. és 97—98.

54. GRÁFIK I. 1971. 100—101.

ték el sötétedés előtt, akkor is megállottak. A kocsisok kifogták a lovakat, s be- mentek velük a közeli faluba, ahol valami állás alatt vagy istállóban fedél alá juttatták az ázott, fázó, fáradt állatokat. Rendesen már biztosra mentek, mert minden tiszamenti faluban volt egy-két ismerősük.⁵⁵

Juhász Antal leírásából a deszki hajóvontatók bandáiban a munkamegosztás egy figyelemreméltó formájával találkozunk. A deszki szerbek fő foglalkozása a fuvarozás s a hajóvontatás volt. A hajóvontatás mint állandósult foglalkozás természetesen előbb-utóbb munkamegosztást fejlesztett ki. Ez egyaránt hasznos volt az időmegtakarítás és a munkaerő kímélése szempontjából. „Amikor egy gabonáshajó vontatására 14 lóval öt kocsis társult, csak hárman vontattak, a másik kettő *abrakos* volt. Az abrakosnak nappal a főzés és a lovak etetése-itatása volt a feladata, éjjel pedig a lovakra vigyázott. Az éjszakai őrködésért cserében napközben a hajón pihenhetett. Abrakosnak általában idősebb vontatókat osztottak be, hiszen munkájuk könnyebb volt, mint azoké a kocsisoké, akik egész nap a vontatóutat rótták és bajlódtak a lovakkal, meg sokszor a bozótos, bokros terep akadályaival. Egy ízben, amikor húszlovas gabonáshajót vontattak föl a Tiszán Titelről, a vontatók így oszlottak meg: hat kocsis és három abrakos. A kocsisok száma azonban nem mindig ilyen arányban volt a lovak számával. Adatközlőink egybehangzó tanúsága szerint hat lovat egy kocsis el tudott hajtani, különösen az utóbbi évtizedekben, amikor csak homokos dereglyéket fuvaroztak. Ez nem volt könnyű feladat, de a gyakorlott deszki vontatók megbírkóztak vele, hatlovas dereglye vontatását tehát ketten fogták föl: egyikük volt a kocsis, másik az abrakos. Nyolc lóhoz viszont már két kocsisra volt szükség.”⁵⁶ A napi munkabeosztásuk az étkezésekhez igazodóan az alábbi volt: „Még alig világosodott, hajnalban, 3—4 óra tájban keltek. Az abrakos megabrakolta a lovakat és mihelyst megvirradt, indultak. 7—8 óra tájban megálltak *frustokolni*, de sokszor előfordult — különösen, ha sietni kellett —, hogy vontatás közben a ló mellett ettek. . . . Délre hajókon, a csárdában, tetejetlen hajókon a gulibában főztek a hajósokkal együtt, de külön kosztos voltak.”⁵⁷ E beosztásuk annyiban volt időtakarékos, hogy mire elérkezett az étkezés ideje, az abrakos már megfőzte az ebédet vagy vacsorát, és a kocsisnak nem kellett a főzéssel külön időt töltenie. Az idősebbek munkaerejét pedig oly módon kímélte, hogy a könnyebb munkát róttá rájuk, a többinek, a napi munkában elfáradt, törődött vontatóknak, kocsisoknak pedig legalább néhány éjszakai órára biztosította a pihenést. A deszkiek „... a vontatólovakat az első világháború előtt ún. *zabló*-ból etették. A *zabló* tulajdonképpen négy vaskaróra, az ún. *zablókarókra* négy sarkánál fogva kifeszített kendervászon, amibe a lovaknak szánt abrakot, takarmányt tettek. A *zablót* a kocsisok vitték magukkal, de a *zablókarókat* a hajósok adták ki a hajóról, a viceszentesből. A *karókat* a *pőrőnek* (*pőröly*) nevezett nagy vaskalapáccsal verték le, ami szintén a fahajó felszereléséhez tartozott. Egy *zablóból* általában nyolc ló evett: három-három a hosszabbik oldalán, egy-egy a két végén. Ha több lóval vontattak, a *zablókat* egymás mellé helyezték el. A múlt századi deszki vontatók még *zabbal* abrakolták a lovakat. A fahajóknak volt egy *zabhambár* nevű részük (a vízhányónál), ahol a vontatólovak eleségét

55. BETKOWSKI J. 1954. 106—107.

56. JUHÁSZ A. 1966. 15.

57. JUHÁSZ A. 1966. 15—16.

tartották. A ma élő vontatók már inkább kukoricával abrakoltak, azt tartják, a kukorica adta az erőt a lovaknak. Egy lóra egyszerre öt összemarok kukoricát számoltak. Az a vélemény, hogy a zab nem árthatott meg a lovaknak, míg a kukoricából, ha sokat esznek, bezabálnak és csömört kapnak. A bezabált lovakat a deszkiek úgy gyógyították meg, hogy vízbe vezették, mert tapasztalatuk szerint a hideg víz kiszívja a csömört. Persze szénát is vittek magukkal a kocsijukon, de mindig olyan parti helyen álltak meg, ahol volt mező, azaz a lovak legelhettek. Az első világháború óta zabló helyett abrakos tarisznyából etettek.⁵⁸ A deszkiek az esti besötétedésig vontattak. Estére az abrakos, csakúgy mint délben, meleg ételt főzött a kocsisoknak. Rendszerint a deszki szerbek is ott éjszakáztak, ahol rájuk esteledett, de ha teheték, úgy osztották be az időt, hogy valamelyik tiszai csárda közelében érje őket az est. Éjjel ők sem vontattak, csak abban az esetben, ha nagyon sürgős volt a fuvar. A kormányos akkor is csak holdvilágnál vállalta a felelőséget, mert sohasem tudhatta, hogy milyen veszedelmeket rejt a Tisza. „Nyáron, jó időben a vontatók a parton éjszakáztak. Esős, hűvös időben gabonáshajókon a csárdában, tetejetlen hajókon a gulibában húzodtak meg a hajósokkal együtt. Éjszaka a benyűgözött vagy part menti fákhöz kötött lovakra az abrakos vigyázott. Rossz időben olykor fedett helyre, a folyómenti községekbe valamely ismerős paraszt istállójába kötötték a lovakat. Előfordult, hogy nemcsak ereszkedés, hanem vontatás közben is, hogy a hajó szelet hevert, azaz erős ellenszél miatt vesztegelni kényszerült. Ezt az időjárás miatti kényszerű tétlenséget dängubának, dängubázásnak nevezték. A hajósok ilyenkor dängubát kaptak (fizetett napszámot), de a vontatóknak nem mindig fizetett a gazda.”⁵⁹

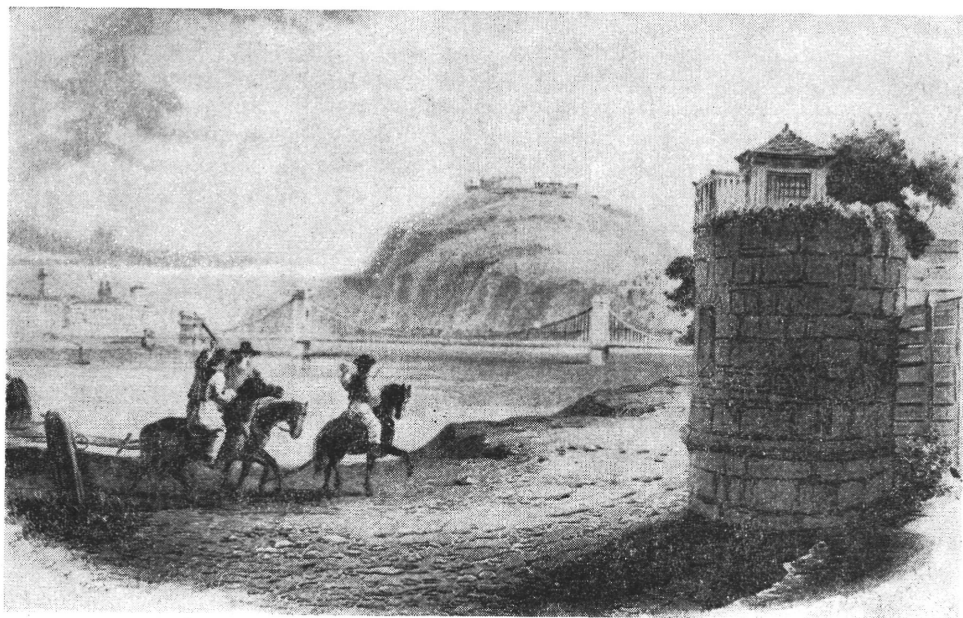
A deszki szerb vontatók fizetését alapvetően a vontatólovak száma, a vontatás távolsága, a hajó rakománya, ill. az határozta meg, hogy üres, *egészterhű* vagy *félterhű* hajót vontattak. Ezeken túl — mint minden olyan területen, ahol a hajóvontatás egy réteg állandósult, szezonális foglalkozása volt — az is sokat jelentett a bérezésnél, hogy milyen volt a kereslet és kínálat pillanatnyi helyzete. Ha sok vontató várt munkára, akkor a gazdák levették az árat. Máskor viszont, amikor a kocsisok a mezőgazdaságban dolgoztak, és fontos szárazföldi szállítási munkálatokat végeztek, a gazdák csak magasabb, drágább bérért tudtak hajóvontatókat szerződtetni.

A magyarországi hajóvontatók közül munkaszervezeti szempontból is kiemelkednek, ill. kiemelkedtek a komáromi szekeresgazdák, akiknek fő megélhetési forrásuk a hajóvontatás és a szekérfuvarozás volt.

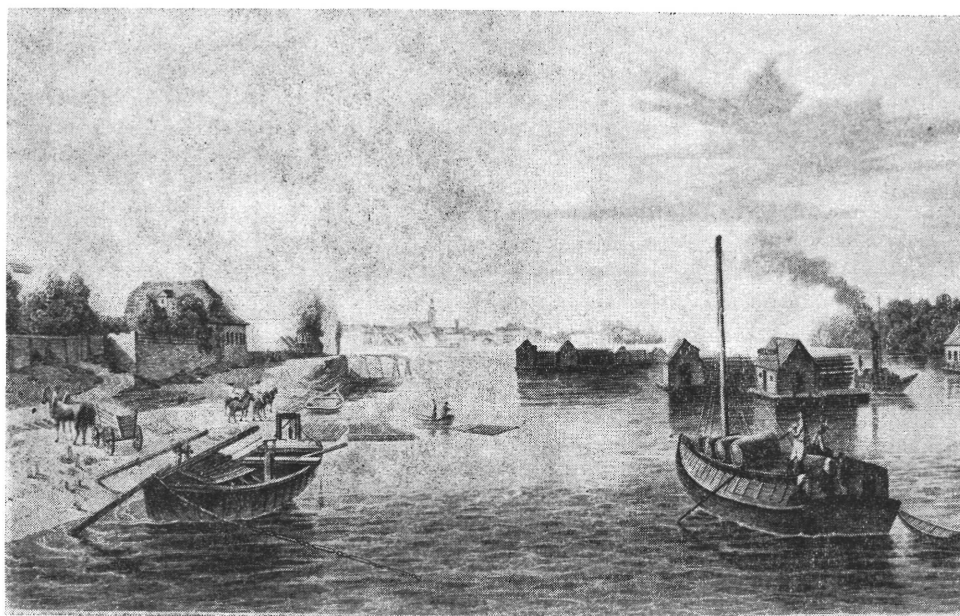
A komáromi hajóvontatók a hajókat általában kettesével összekötve vontatták. „Két közepes nagyságú megrakott tölgyfa hajó vontatásához a következő vontatóegységre volt szükség: öt-kilenc hajós; két vontatógazda; egy turtujás (kurtulás); 20—30 hajtó; 30—38 ló. A vontatóegységet a komáromiak *cukk*-nak nevezték. A vontatás irányítói a vontatógazdák voltak, akik a hajón tartózkodtak és szócső segítségével irányították a vontatókat. Ismerték a folyó minden zátonyát, forgóját, mélységét és folyási sebességét ... A vontatás kiváló helyismeretet, nagy szaktudást és rendkívüli lélekjelenlélet igénylő, veszélyes fog-

58. JUHÁSZ A. 1966. 16.

59. JUHÁSZ A. 1966. 16—17.

8. Pest a Gellérthegyel
(Rohbock Lajos nyomán)

9. Óbuda s a hajómalmok
(Rohbock Lajos nyomán)

lalkozás volt. Ezért a cukk minden egyes tagjának állandó, pontos együttműködése elengedhetetlen követelmény volt. Ha csak egyetlen ló botlott is el, vagy süllyedt bele az iszapba, a hajtónak azonnal intézkednie kellett, mégpedig helyesen, mert ellenkező esetben az összes ló elpusztulhatott, esetleg a hajó is tönkremehetett. A vontatás legveszedelmesebb ellensége a hirtelen kerekedett szélvihar volt, mely a hajót elsodorva, könnyen vízbe ránthatta az összes lovat. A hajót lehorgonyozták, a lovakat pedig biztonságos helyre terelték.”⁶⁰

A komáromi szekeresgazdák a XIX. század végére kiszorultak a hajóvontatásból — a hajók vontatását a század közepétől egyre inkább gőzhajók végezték —, s ekkor tértek át a hajóvontatók is a szekérfuvarozásra.

A nagy távolsági kereskedelmet kiszolgáló hajóvontatóknak egyik legnagyobb gondjuk, legfontosabb teendőjük a vontató állatok takarmányozása, élelemmel való ellátása. Mint már az eddig idézett adatokból is láthattuk, a közbeiktatott megállások tulajdonképpeni célja is az állatok etetése, itatása és pihentetése volt. Hosszabb úton elengedhetetlen volt a vontató állatok etetéséhez a szemes és a szálas takarmány. Részletes levéltári feljegyzések bizonyítják, hogy a gabonaszállító hajókat vontató lovasgazdák szemes takarmányt sohasem vittek magukkal, szükségletüket e téren főképpen a hajók rakományából elégítették ki; pénzbeli ellenértékét természetesen levonták a vontatás béréből.

László Ferenc hajósgazda üzleti irataiból részletes s nagyon tanulságos adatokat is nyerünk e vonatkozásban. Az 1821-es évben Csenger nevű kormányosa Pakstól Győrig vontattatta földvári lovasokkal, 20 lóval, lovanként 34 Ft bérrel, hajóját, a vontatásért az összes bér 680 Ft lett volna, de a hajóból megetetett zab értékének levonása után csak 501,75 Ft-ot számolt el a vontatóknak. Ugyanezen évben Halász kormányos hajóját ugyancsak Pakstól Győrig vontatták 18 lóval, lovanként 43,30 Ft-ért, összesen tehát 783 Ft-ért, de — mint az a kormányos feljegyzéseiből kiderül — a vontatók megetettek 127 $\frac{1}{2}$ pozsonyi mérő zabot, melynek árát a bérből levonva csak 623,38 Ft-ot kifizetnie a vontatóknak. Ugyancsak 1821-ben Pokora nevű kormányosa azonos távon, megegyező számú lovakkal és bérezés mellett vontattatta hajóját, de a vontatók kevesebb zabot etettek meg állataikkal a hajóból; csak 112 $\frac{1}{2}$ pozsonyi mérőt, melynek árát, 140,36 Ft-ot levonva 642,24 Ft-ot fizetett a vontatóknak.⁶¹

A szálas takarmány beszerzése kisebb gondot jelentett, leggyakrabban legeltettek. E téren a vontatók meglehetősen „szabadelvéük” voltak, azaz gyakran legeltették állataikat tilosban.

A Győr környéki vontatók „abrákot nem igen hoztak magukkal, így hát amikor csak tehették, legeltettek. Nemcsak a parton, hanem legtöbbször tilosban is a közeli földeken. Ezért állandóan súrlódásaik voltak a parti gazdákkal.”⁶²

Hasonló volt az eljárásuk a komáromi szekeresgazdáknak is: „Az állatokat útközben ott legeltették, ahol éppen megállottak. Emiatt gyakran jutottak kellemetlen helyzetbe szekeresgazdáink, mert a lovak néha tilosba tévedtek.”⁶³

Természetesen a fenti megoldások nemcsak a szálas takarmány előteremtésének a gondjától kímélték meg a vontatókat, hanem jelentős anyagi megtakarítást is jelentettek.

60. KECSKÉS L. 1969. 891—892.

61. László Ferenc üzleti iratai, 1821—1831.

62. TIMAFFY L. 1975. 97.

63. KECSKÉS L. 1969. 892.

Kisebb gond volt a vontatók étkezése. A már korábban felidézett példák is igazolták, hogy e téren egyrészt meglehetősen igénytelenek voltak, másrészt kihasználták a mindenkori adottságokat. Azt is láttuk, hogy étkezésük lehetett közös a hajósokéval, de gyakoribb volt, hogy elkülönülten vagy legalábbis külön kosztón voltak. Tény és való, hogy a szigorúbb értelemben vett hajósok étkezése — a körülményekhez és az adottságokhoz képest — változatosabb és gazdagabb volt.⁶⁴

A szolnoki tiszai vontatóknál — ahol a delectatio volt az egyetlen igazi pihenés, és következképpen így az étkezés időpontja is — a fő gondot az állatok ellátása jelentette. Ugyanekkor „az emberféle meg vagy szalonnát, kenyeret, hagymát szedett elő, hogy valamit harapjon, vagypedig, ha kedve volt hozzá, kihozta a gojbából a bográcsot, a parton tüzet rakott, a kis bográcsban szalonnát olvasztott, hagymát pirított, néhány krumplit hámozott, s egykettőre megvolt a finom lebbencs- vagy tarhonyaleves, esetleg a szép piroslevű felséges paprikás krumpli. Akinek nem volt kedve főzni, a parázs mellé állított egy-két karaj kenyeret a beléjük szúrt nyársakkal vagy apró pálcikákkal megtámogatva. Mikor ropogásra pirult, rácsepegtette a sülő szalonna zsíráját, s már ette is. Utána meg a sült szalonnát pakolta be egy jódarab kenyérral, hagymával, nyáron meg zöldpaprikával vagy savanyított ugorkával. Az egész cakkumpakk után leküldött egy-két szapoly vagy csupor, esetleg begyúrt kalapkarima jó Tisza-vizet, végül rágyújtott...”⁶⁵

A Győr környéki vontatóknak a hajósok főztek a hajón. Hazulról csak a száraz rántást hozták magukkal. Legtöbbször *krumpli-csuszkót* meg *bab-csuszkót* ettek, sokszor csak a vízmergető szapolyból ették meg sietve. Pecsényéről útközben a parti kácsák, ludak közül gondoskodtak, és természetesen néha halat is fogtak.⁶⁶

A deszki vontatók étkezése is eléggé egyhangú volt. „Hazulról vittek magukkal krumplit, tarhonyát, zsírt, szalonnát, lisztet, hagymát, sőt, paprikát. Kenyeret alkalmanként, folyó menti falukban vettek. Leggyakoribb eledelük a krumplipaprikás, tarhonyáskrumpli.”⁶⁷

A mártélyi vontatóknak is a paprikáskrumpli és a kenyértarhonya volt a fő ételük, amit bográcsban főztek maguknak. Néha, mikor egy-egy halász megkérte a vontatókat, hogy ladikját a hajó mögé köthesse, s így őt is húzzák föl, mert nehéz volt az ár ellen eveznie — a vontatók a halásztól fizetségként halat kaptak s azt főzték meg. Reggelre tejet vettek, vagy a falvakban vásároltak élelmet.

A tiszaroffi vontató is magának főzött, vagy csak szalonnázott, esetleg tejet vett.

Bácskai adatközlőim találón tréfás elnevezésekkel főbb ételeikként a *papripa-levest* és a *kanca-paprikást* emlegették.

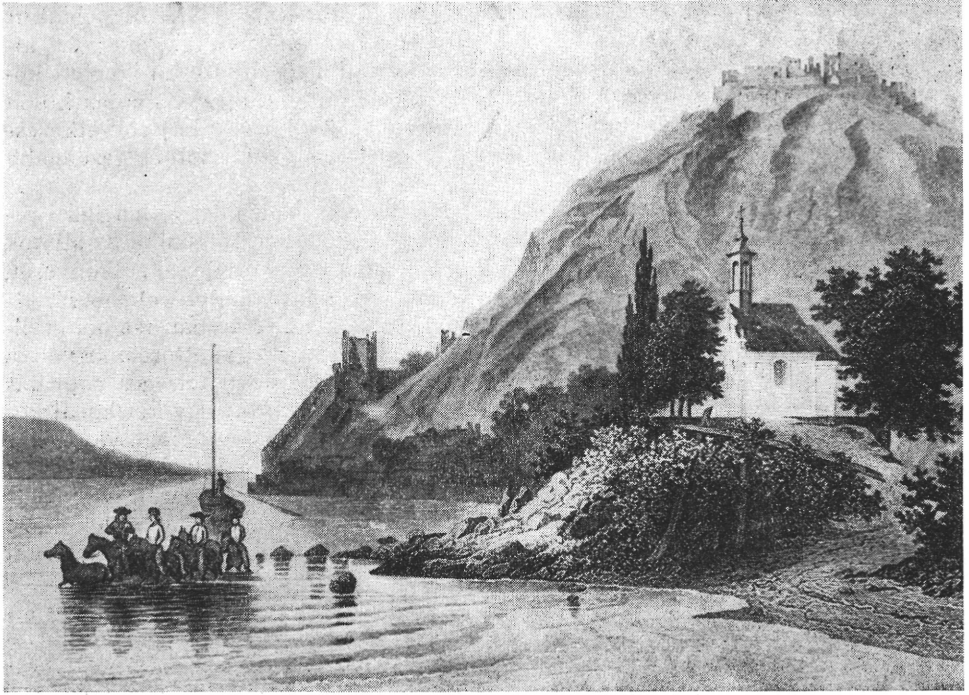
Természetesen az étkezések mellől, ill. után nem maradhatott el a dohányos emberek cigarettázása, esetleg pipázása sem. Találó jelentésávitellel bukkant fel a *pipahuja* elnevezése a pihenőknek a kubikosság körében.

64. Lásd: BETKOWSKI J. 1955. 16—29.

65. BETKOWSKI J. 1955. 105—106.

66. TIMAFFY L. 1975. 98.

67. JUHÁSZ A. 1966. 16.

10. Visegrád a Dunánál
(Rohbock Lajos nyomán)

Munkaszervezeti szempontból a legteljesebb együttműködésre a vontatóút, a part váltása során volt szükség a vontató egység és a vontatott egység különböző feladatokat ellátó tagjai között.

A vontatás folyamatának egyik legizgalmasabb részlete s egyben egyik leveszélyesebb is: a vontató út, a part váltása, mely a hajtásban és az irányításban egyaránt komoly feladat elé állította a hajósokat és a vontatókat. Ezt a tevékenységet hazai folyóinkon különböző nevekkkel jelölik: *átvágatás*, *átvádolás*, *átverés*, *szaldom*, *szardolás*.

Mikor erre szükség volt — a vontatóút állapota, ill. kanyar vagy új folyóág, továbbá a víz sodra miatt — felhangzott a vezényszó. Ostorcsapásokkal, kiáltásokkal gyorsabb haladásra ösztökölték az állatokat, mely által a hajó felgyorsult. A kormányos *szaladóra szegte* a hajót, azaz a másik part felé irányította. Majd hirtelen leoldották a vontató egységet a vontatókötélről, s a hajót szükség szerint lemacskázták vagy evezőkkel segítették tovább. A hajósok a vontatókötelet ladikkal újra a partra vitték. A vontatók közben a lovakat vagy átúsztatták⁶⁸, vagy lovasdereglyével vitték át az új partra.⁶⁹ Ez utóbbi a

68. Vö: BETKOWSKI J. 1954. 105., JUHÁSZ A. 1966. 11., GRÁFIK I. 1971. 100.

69. Vö: BETKOWSKI J. 1954. 104—105., KOVÁCS S. 1956. 64., JUHÁSZ A. 1966. 11.

következőképpen történt: „... a krancmajszer vagy néha más valaki két emberrel a dereglyébe szállott, eloldotta s kiveztek a partra. Csak laposabb part-ról lehetett szó. Úgy kötöttek ki, hogy a dereglye a lapos farával álljon a partnak. Elsőnek a krancmajszer ugrott ki, aki a dereglyét kormányozta, s megfogta a dereglye farát. Az egyik ember meg a partra dobta a láglit (vékony kötél), melynek egyik vége a dereglye orrára volt kötve. A kidobott kötélvéget rendszeren az odasiető turtujás kapta el, s megfeszítve tartotta, hogy a víz a dereglye orrát el ne fordítsa, vagyis, hogy a dereglyét a partra merőleges helyzetben tartsa. A partra nagyon felfarolni t. i. nem lehetett, illetve nem volt tanácsos, mert aztán a megterhelt dereglyét nem bírták volna a partról letaszítani. A kocsisok ezalatt kifogták a lovakat, odavezették a partra, s a lapos faron keresztül bevették őket a dereglyébe. A lovakat a dereglyében keresztbe állították fejfel-farral ide-oda, s meg sem kötötték. Nem kellett félni, hogy majd nagyon fickándozni találnak, mert el voltak csigázva, s első dolguk volt nekiesni a finom tisztavíznek, s miután teleítették magukat, szinte mozdulatlanul állottak, olyan jólesett pihenniök a kemény munka után legalább addig a kis ideig, míg átértek... Miután a lovakat beszállították a dereglyébe, berakták a rudat is, majd beszállítottak az emberek mind, s a dereglyés kormányzásával áteveztek a tulsó partra. A két evezős a csónak orránál állva evezett. Evezőik keresztben dolgoztak, mint a nagy halászcsonakok evezői. A dereglyés is állva kormányzott egy, a vízszintes fartőke közepén lévő gúzsba dugott evezővel.”⁷⁰ A lovasdereglye mérete mindig a hajó nagyságától függött, s annyi ló fért el benne, amennyi a hajó vontatásához magas vízállás idején szükséges volt. A deszki vontatók a lovakat *csatlópálcával* összefogott pallódeszkákön vezették be a lovasdereglyébe.

Időközben a hajón is volt tennivaló: a *csarnakkötelet* átszerelték az *őrfá* másik oldalára, mivel a továbbiakban már az ellenkező oldalról húzta az *őrfát* a vontatókötél.

A másik parton a vontatók újra ráfogtak a hajóra. „*Szaldom* után vigyázni kellett a lovak befogására, mert a *dunáru lovak* mindig a víz felőli oldalon húznak, így tehát a lovak a rúd ellenkező felére kerültek, mint a másik parton. A *kurtulyás* ló *istrángján hámtáska* volt, hogy a ló oldalát ne dörzsölje fel a szerzám. Ha egy *hámtáska* volt, *szaldom* után ezt is megcserélték.”⁷¹

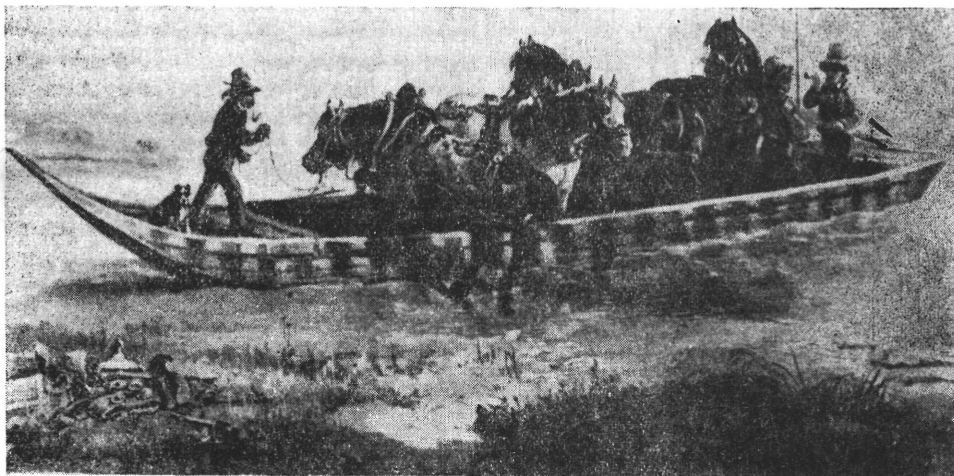
Olyan helyeken, ahol a vontatóút, a part váltására mindenkor szükség volt, „csárdák létesültek a hajósok és a lovak ellátására, nemegyszer kovácsműhellyel együtt” — írja *Andrásfalvy Bertalan* a sárközi Duna-szakasz vízi közlekedésével kapcsolatban.⁷²

Felidézzük a magyar romantikus regényirodalom legnagyobb alakjának, *Jókai* Mórnak leírását is: „A tülök hármat kurjant, azután hatot, a hajcsárok tudják már, mit jelent ez; a fullajtár is leszáll a lováról, van oka rá, s akkor nagy lármával, ostorpattogással kezdik úzni a lovakat. A hajó sebesen nyomul a víz ellenében. A tülök kilencet üvölt. A hajcsárok ütik a lovakat egész a dühödésig, a szegény pára érti a szót, s érzi az ütést, vágat előre a megszakadásig. Öt percnyi ilyen munka több neki az egész napi húzásnál. Most a kürt tizenkettőt

70. BETKOWSKI J. 1954. 104.

71. JUHÁSZ A. 1966. 11.

72. ANDRÁSFALVY B. 1973. 32.

13. Lovastereglye
(Ernst Neweklowsky nyomán)

bömböl. Amire az ember és állat képes, előveszi most: a végső erőfeszítés az öszszeroгыásig megy; a hajókötel, a három ujjnyi vastag alattság megfeszült már, mint a felvont kézíj, s az a vashenger, amelyen a hajó orrán keresztül van vonva, oly forró tőle, mint a tűztől; a hajóbiztos ott áll a kötel előtt, kezében egy éles hajószekerce. S mikor legsebesebben vágat előre a hajó, a szekercének egy csapásával kettévágja a hajó orrán a kötelet. A kifeszített kötel, mint valami óriási húr bőg végig a levegőben, magasan felcsapva; a vontató lovak mind rakásra esnek, a legelső lónak nyaka törik, azért szállt le róla a lovásza jó előre; a kötélről elszabadult hajó pedig egyszerre sebesen megváltoztatja irányát, s orrával az északi partnak fordulva, elkezd a víz ellenében részint keresztülvágni a folyamon. A hajósok *átvándolásának* nevezik ezt a merész műveletet.”⁷³ A szépirodalmi tudósítás — beszámítva a romantikus irodalmi nyelv stiláris többletét — reális, nem túloz, különösen akkor nem, ha azt sem veszítjük szem elől, hogy a Duna alsó folyásának veszélyes szakaszán végrehajtott partváltásról számol be.

A vontatóút, a part váltása a hírlapirodalom figyelmét sem kerülte el. A Vasárnapi Újság 1872. évfolyamában olvashatjuk az alábbi leírást: „Legnagyobb azonban az, mikor a kormányos rémítő nagyot fordít a kormány lapát-deszkáján, s aztán egészen a másik part felé irányozza a hajót, a lovakat meg az innenső parton nem a folyam hosszában hajtják a parton felfelé, hanem kifelé fordítják, nagy zajjal, lármával, ütéssel, veréssel hajtják úgy, hogy a hajó jobbra van irányozva, a lovak meg balra húznak, s mikor már a lovak majd megszakadnak az erőlködésben, a kötel is egészen szakadásig megfeszül: akkor a leghá-

73. JÓKAI M. 1964. I. 30.

tulsó ló faránál egy éles karddal elvágják a kötelet s a szegény lovak térdre és orrukra esnek, a hajó pedig nagyot lódul a másik part felé . . .”⁷⁴

A Duna más szakaszairól is állnak rendelkezésünkre leírások.

Amikor a váci Duna-ágban haladtak a szentendrei-szigeti vontatók, s a vontatás a szigetről történt, Kisoroszi felett, a sziget csúcsában, elhangzott a kiáltás: „Átvágatás! — Vágassák át!” Ekkor a vontatók a kiáltásokkal, ostorcsapásokkal gyorsabb haladásra ösztökélték a lovakat, s a hajó felgyorsult. Majd hirtelen eloldották a *vonást*, s a hajót evezőkkel segítették tovább, közben a kormányos a hajót a visegrádi part felé irányította. Magas vízállásnál a lovakat a kisoroszi révhez vezették, s ott kompon vitték át a visegrádi partra. Alacsonyabb vízállásnál, főleg régebben, átúszatták az állatokat. A hajósok a vontatókötelet ladikkal az új partra vitték, ahol a vontatók megint ráfogták a hajóra, és haladtak tovább.

A komáromi szekeresgazdák vontatási szakaszán „a vontatóút a Dunán hol egyik, hol a másik parton vezetett. Az egyik partról a másikra való átváltást *átvádolás*-nak vagy *átverés*-nek nevezték. Az átvádolás vagy átverés bonyolult, nehéz művelet volt, melyben a hajósoknak, a vontatógazdáknak, a hajtóknak és az állatoknak pontosan együtt kellett dolgozniuk. Az átvádolásnál a hajót — a vontatás irányának állandó fokozása mellett — a lehető legnagyobb sebességgel lendületbe hozták. Ennek elérése után a lovakat hirtelen leállították és a *vezérfa* kihúzásával szabadabbá tették a hajót, melyet a lendület kihasználásával átirányított a kormányos a tulsó partra. A hajósok bevonták a vontatókötelet a hajóra, majd partközébe érve horgonyt vetettek. Ezután a hajtókat és a lovakat dereglyén, vagy nyáron, néha úsztatva, átvitték a tulsó partra. A hajóról a partra juttatták a vontatókötelet, befogták, majd a horgonyt felszedve, újból megindult a vontatás.”⁷⁵

A Győr környéki vontatóknál is többször előfordult útközben „... hogy az út, partszegély vagy kanyarodás miatt a vontatóknak át kellett menniök a tulsó partra. Az állatokat gyorsabban hajtva a hajó sebességét először meggyorsították és átlendítették a tulsó part felé. A vontatókötelet természetesen a kellő pillanatban eloldották. A hajó lendülete végén lemacskázott és az árbóc *csarnakköteleit* átszerelték a tulsó oldalra. Az állatokat addig átúszatták a folyón. A vontatókötelet ladikkal vitték át a tulsó partra, ott újra rákapsolták a rudas kötelet és mentek tovább.”⁷⁶

Az idézett példákban jól látható, hogy az erős sodrú Dunán az átvágatás mindenkor és mindenhol a legnehezebb manőverek közé tartozott, ezt kisebb-nagyobb eltérésekkel, de általában egyformán hajtották végre. Szokatlanak tűnik bogyzislói informátorom adata, aki szerint a Duna erős sodrású Tolna megyei szakaszán átvágatásnál is kidobták az ereszkedésnél használt *csúszót*, hogy a víz sodrásának átadott hajó ne sodródjon nagyon vissza.

A vontatóút, a part váltása, más folyóknál is szükségszerűen a vontatási gyakorlat egyik kiemelkedő teljesítményét jelentette.

A szolnoki tiszai hajóvontatók — „Hééé! Hajtsd meg *szaldomra!*” — felkiáltással jelezték a művelet megkezdését. A *szaldom* nem mindig ment simán, kü-

74. -r. -s. 1872. 294.

75. KECSKÉS L. 1969. 892.

76. TIMAFFY L. 1975. 97.

lönösen akkor nem, amikor apadóban volt a Tisza, s ott hagyta maga után azt a feneketlen, nehezen meglábolható dágványt. A keskeny lópata mélyen belevágott, úgy, hogy sokszor kötéllel kellett kihúzgálni a hasig lesüppedt lovakat. Volt teméntelen bosszúság, vesződés s irdatlan mennyiségű káromkodás. A vontatás legkeservesebb percei vagy még inkább órái voltak ezek, melyeknek keserveiről nem győztek eleget mesélni az öreg hajósok.⁷⁷

A deszki szerb hajóvontatók a legbátrabb, legmerészebb *szaldomozók* közé tartoztak. „Ha a hajó Szegedről indult és a Tiszára mentek, már a Maros-toroknál szaldomozni kellett. Szaldom előtt a hajókormányos hangos kiáltással jelezte a kocsisoknak, hogy hajtsák meg a lovakat, Hé, szólidd meg a lovakat! vagy Hajtsd meg szaldomra! — A kocsisok Hajló! Hajló! kiáltással és ostorcsapásokkal nógatták a cukkot gyorsabb haladásra. Amikor a hajó futása jól felgyorsult és a vontatókötél megfeszült, mint a citerahúr, a kormányos kiadta a jelt a megállásra: huja. A jelre a cukk lelassított, megállt, a vontatók a kötelet lekapcsolták a rúdról és a kormányos a hajó haladását a *timonnyal* (kormánydeszka) a túlsó part felé irányította. Amikor a hajó meglassult, lemacskáztak, azaz leengedték az anyamacskát. Régebben szokás volt, hogy amikor a kocsisok a cukkot jól meghajlították, a huja jelre a kurtulás karddal elvágta a drumó mögött a megfeszült vontatókötélet. Ilyenkor a hajósok ladikon a kötél alá eveztek és azt beszédtek a ladikba . . . Persze a szaldom nem ment olyan gyorsan és simán, ahogyan e rövidre fogott leírás alapján kitűnik. Nagyobb esőzés, de különösen a folyó apadása után a partot mély sár borította, amelyben a lovak térdig, olykor hasig elmerültek. Sokszor kötéllel kellett a lovakat a sárból kihúzni, hogy tovább haladhassanak. Az 1900-as évektől, a tiszai gabonáhajózás alkonyán a bögőshajók már nem vittek magukkal lovasdereglyét, a homokoshajóknak pedig egyáltalán nem volt dereglyéjük. A cukk úgy kelt át a folyó másik partjára, hogy a lovakat beszödték a hajóra, az első basra. A hajósok a vontatókötélet ladikon átvittek a másik partra és ha lassú volt a víz, kézzel, egyébként más módon a hajót áthúzták addig, ahonnan már a lovakat járódeszkákon ki tudták vezetni a partra. Gyakran előfordult az is, hogy a lovakat átúszatták a Tiszán. A vontatók ladikban eveztek át, egyikük fogta a prednyák kötőfékjét és a többi ló úszott utánuk. . . . Jól betanított vontatólovakkal nem is volt ez olyan nagy virtus, hiszen a lovak tudtak úszni és a vízben is mindig a prednyákat követték.”⁷⁸

A deszki szerbeknek a lovakat nem éppen kímélő *szaldomozási* gyakorlatáról a szolnoki hajósok is elismerően nyilatkoztak: „Bezzeg a szegedi rácoknak nem kellett a dereglye, mer a lovak be vót tanítva. Mikó a szaldom jött, úgy meghúzták, hogy a hajót majd átszalajtották a túsó partra. Akkor osztán a lovakat úgy hámostú, rudastú neki verték a Tiszának, s átúszatták. Ha valamék lú beledüt a parti sárba, oszt nem bírt mingyá kigyönni, otthatták, majd utánuk gyün, ha megéhezik. Ojjan is vót, hogy a lemaratt lú éccaka ért a tanyára.”⁷⁹

A Dráván az átvádolás szinte mindennapos dolog volt. Gyakran kellett a túlsó partra menni, mert hol malomfalu, hol zátony került a hajó elé. Gyalogos vontatásnál ilyenkor a lehető legnagyobb sebességbe lendítik a hajót han-

77. BETKOWSKI J. 1954. 104—105.

78. JUHÁSZ A. 1966. 11—12.

79. BETKOWSKI J. 1954. 105.

1. Hajóhúzás emberi erővel, vitorla segítségével
(Franz Jaschke — 1816.)

gos kiabálás; „húzd meg” biztatás közben. Amikor a hajó elérte a legnagyobb sebességet, a kormányos elkiáltja magát: „vigyázz”, mire elcsendesednek a kiabálók, és a csendben tisztán hangzik az „ereszd el” elnyújtott kiáltása, s a kormányos a hajót máris a túlsó oldal felé irányítja. A vontatók leállnak, lerántják az alattságról, a nagykötélről a rátekerő, de csak a bütyök-, csatt-tartotta húzókötelet. Ha lovakkal vontattak a drávaiak, az ereszd el-re *pst, hőj* kiáltással hirtelen leállítják a lovakat, s a hámfákat leakasztják. Várják a lovasdereglyét, melyet a *kurtullás* közben már elkötött a hajótól, és a parthoz állított, hogy a vontatókat át lehessen szállítani a túlsó partra. A nagykötél, az alattság, pedig lassan becsúszik a vízbe a hajó után, amely a túlsó part felé halad. Míg a hajó a túlsó parthoz vagy közelébe ér, a támasztó a kötelet feltekeri egy nagy hengerre. Amikor már a hajó nem bír előre menni, kidobják a vasmacsát. Egy rándulás a hajón, és nem sodródhat vissza a vízben. Az emberek áteveznek a lovasdereglyén a másik partra, s a nagykötelet újra letekerik és kiviszik a partra, hogy tovább vontathassanak. Az átvándorlást a drávaiak *szardolás*nak is nevezték. A szávai hegyben a Drávától mintegy 10 kilométerre van egy *Szardó* nevű szoros út is a hegyen át.⁸⁰

80. KOVÁCS S. 1956. 64—65.

A folyók egyik partoldaláról a másikra való áttérést a hajósok és a vontatók különösen a Duna és a Tisza mentén több helyen *szaldomnak*, *szaldomba* menésnek, a Dráva mentén pedig némi hangalak változással *szardolásnak* nevezik. A kifejezések feltételezések szerint egy töről fakadnak; a latinból származó *saltare* (ill. *salto*) szóval függnék össze, melynek egyebek között hasonló jelentése is van.

Vitorla használata a vontatásban

„A szabályozás előtti széles — és a mainál jóval kisebb sodrú — folyamokon lehetőség kínálkozott a vitorlázásra. A nagyobb hajókon általában vitorlák is alkalmaztak, azonban bizonyosnak látszik, hogy csupán a hátszelet tudták kihasználni, és ezzel segítették a vontatás vagy ereszkedés iramát.”⁸¹

A XV. és a XVIII. századok közötti rajzok folyamhajóinkat általában vitorlával felszerelten ábrázolják.⁸² A szállítóhajóknál azonban nem volt elterjedt a vitorlahasználat; kevés és bizonytalan adatokkal rendelkezünk. Így a XVIII. század dunai hajózását vizsgálva jegyzi meg *Nyitrai Elek* kéziratos tanulmányában, hogy „... kitűnő szolgálatot tesznek a vitorlák ...”⁸³ Igen szűkszavú ilyen vonatkozásban *Vedres István* szegedi krónikás 1799-ben kiadott verse is:

„Partim rakva vannak szállító hajókkal
Erdély, magyar, horváth, Tót országiakkal,
Kik dohányt, gabonát, sőt hordanak vidékre.

.....
Magyar király színe csillog zászlóinkon
Az aradi hajók szép vitorláikon ...”⁸⁴

Tömörkény István sajátos, gyékényből fonott vitorláról ad hírt, de megjegyzi, hogy használata nem általános, sőt ritkaság számba megy.⁸⁵

A vitorla egykori használatát látszik igazolni a Duna-kanyar hajósainak másodlagos, kiegészítő vitorlázása az ún. *cirádé ponyvával*. A *ciráda* nagyméretű 8×10 méteres, az áruk befedésére szolgáló ponyva volt. *Alszélnél* a hajósok vitorlaként használták; az őrfára keresztfát erősítettek, arra rákötötték a *ciráda* felső sarkait, alsó sarkait pedig a hajótest oldalaihoz rögzítették. E vitorlafelerősítési mód megegyezik az Európa-szerte elterjedt ún. pányvafás vitorlarögzítési móddal, ez a vitorla egyik régi rögzítési módja.⁸⁶

A ponyva hasonló felhasználásáról számolt be a Tisza alsó szakaszáról péterrévei adatközlőm. Varga Pál (szül. 1898), aki dereglyézett a Tiszán, egy emlékezetes útjáról mondta: a harmincas évek közepén Titelből indultak Törökbecsére, a távolság vízen 57 km. Szilvát szállítottak dereglyéjén, kb. 150 mázsányit. Evezőkkel indultak el, mert látták, hogy erős a haladást segítő hátszél.

81. CSERMÁK G. 1956. 20.

82. KOVÁCS J. 1895. 163.

83. NYITRAI E. Kézirat 36.

84. Vö: VEDRES I. 1799.

85. TÖMÖRKÉNY I. 1906. 202.

86. Fr. BEAUDOUIN 1964. 404.

Ezért azonnal felrakták a ponyvát vitorlának, de az erős szél miatt nem egész felületét feszítették ki. Ekkor az történt, hogy tulajdonképpen egyszerre indultak a Titelből Törökbecsére tartó gőzössel, és egyszerre is érkeztek Becsére. Ha szél nincs, akkor természetesen gyalogosan húzták volna a dereglyét, ám úgy az 57 km távolságot két erős nap alatt tudták volna csak megtenni.

A vontatók a célhoz érve lekapcsoltak a vontatókötélről. A kikötés munkálataiban általában nem vettek részt. Különösen vonatkozik ez az állati erővel vontatókra, akik a célhoz érkezés után megkezdték az előkészületeket a hazatérésre.

A hazatérés

A rendeltetési helyre megérkezve, a vontatás befejezésével kifizették a vontatóknak járó bért. Ezt követően már nem volt dolguk, készülődtek hazafelé. A hazatérésnek több módja ismert.

1. A gyalogvontatók gyalogosan vagy ereszkedő hajóval tértek haza. Gyalogos vontatók esetében azzal a gyakori és sajátos körülménnyel kell számolni, hogy egy bizonyos településről a hajón leereszkedő emberek valójában a hajó visszahúzása révén jutottak haza.

2. Az állatokkal vontatók gyalogosan, lóháton, keréken vagy kocsin jutottak vissza.

A szigetközi vontatók, ha ökrökkel vontattak, úgy a vontatás befejezése után az ökröket hazahajtották.⁸⁷

Azok a szigetközi vontatók azonban, akik lovakkal vontattak, hazafelé lóháton mentek.⁸⁸ Ugyancsak lóháton tértek haza a deszki szerb vontatók, ha közelebbi településekre — Klárafalva, Ferencszállás, Makó — vontattak; „... a perccet felkötötték a ló hátára, hogy a hámfa ne akadályozza a járásban.”⁸⁹ Kisebbségi távolságokról a szolnoki vontatók is *szórin* kocogtak hazáig.⁹⁰

Általánosabb gyakorlat volt — különösen, ha nagyobb távolságra vontattak —, hogy a hajón magukkal vitt kocsin, ill. kocsikon indultak vissza.⁹¹ A deszki vontatók tíz lóig egy kocsival indultak útnak, de tíznél több vontatólóhoz már két kocsit fogtak be. Két vagy három lovat fogtak a kocsi elé, a többit a saroglya után kötötték.⁹² Szokatlannak tűnik e téren a komáromi szekeresgazdák eljárása: „Gyakran megtörtént, hogy eladták fölösleges lovaikat, majd összerakva a hajón szétszedett állapotban szállított szekereiket, indultak hazafelé.”⁹³

A Duna-kanyar vontatóinak megoldása sem tekinthető általánosnak, akik igen sokszor csak két kereket (pontosabban a kocsi alvázának első részét) vitték magukkal a hajón, és azon tértek haza.

87. TIMAFFY L. 1975. 99.

88. TIMAFFY L. 1975. 99.

89. JUHÁSZ A. 1966. 17.

90. BETKOWSKI J. 1954. 90—91.

91. Vö: BETKOWSKI J. 1954., JUHÁSZ A. 1966., GRÁFIK I. 1971.

92. JUHÁSZ A. 1966. 17.

93. KECSKÉS L. 1969. 892.

Az adatok értékelése

A magyarországi hajóvontatás munkaszervezetének kutatásánál, mint azt az idézett eset- és szerepleírások bizonyítják, szinte felbecsülhetetlen értékűek az ország különböző területéről rendelkezésünkre álló publikációk, főként *Betkowskí Jenő*, *Kovács Sándor*, *Juhász Antal*, *Timaffy László*, *Kecskés László* és *Kuczy Károly* írásai; e szerzők ma már felgyújthatetlen adatokat rögzítettek. E közlések azonban nem egyenletesek, nincs minden vizünkről hajózási adatunk egyenlő mennyiségben! Egyéni érdeklődésünkön és gyűjtéseinken túl ezért is látszott szükségesnek egy kérdőív összeállítása (lásd: *Gráfik Imre: Folyami vontatás állati erővel. Kérdőívek és gyűjtési útmutatók* 10. Budapest. 1973.). E kérdőív segítségével a témakör bekapcsolódhatott az Országos Nyelvjárásí és Néprajzi Gyűjtőpályázat szervezeti keretébe. Az eddig beérkezett pályázati anyagot — a remélnél kevesebbet —, valamint a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának vonatkozó kéziratot dolgozatait, a néprajzkutatók gyűjtési jegyzeteit jól tudtuk hasznosítani jelen tanulmányunkban. További részletekkel szolgáltak a különböző szakirodalmi (történelmi, statisztikai, nyelvészeti) kiadványok, és természetesen a néprajzi szakirodalom tárgykörünkben értelmezhető adataikkal. Tovább egészült ki a kép a szépirodalom és a képzőművészet bevonásával. Mindezek ellenére meg kell állapítanunk, hogy a magyarországi hajóvontatás kutatása terén maradtak még feltáratlan területek, s a munkaszervezeti kérdésekről is előbukkanhatnak még újabb adatok, helyi változatok, egyedi megoldások, s pontosabbá tehetik eddigi ismereteinket.

A eddigi kutatások alapján a magyarországi hajóvontatás népi gyakorlatát a Kárpát-medencébe való letelepedés utáni közvetlen időszakra is feltételezhetjük. E népi gyakorlat e korszakban természetesen csak esetleges és volumenében igen szegény, technikai-technológiai megoldásaiban egyszerű lehetett.

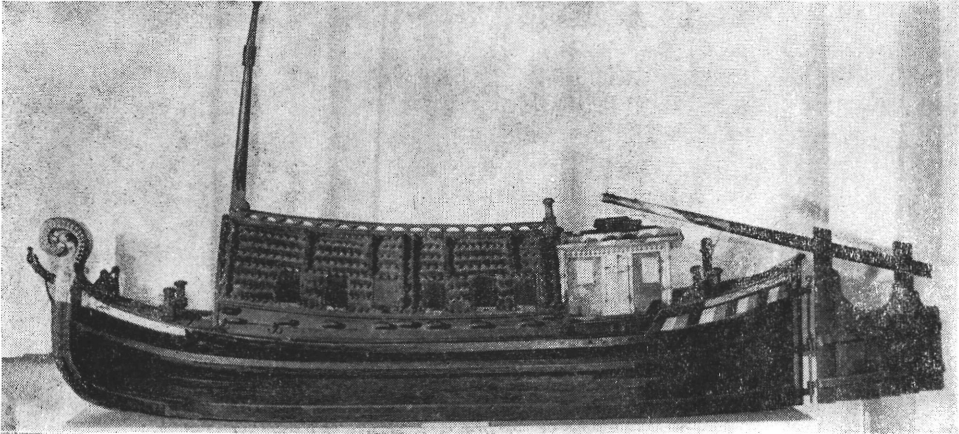
Az állam megszerveződése, az igazgatási apparátus és főként az udvari el-látási feladatok, majd a társadalmi-gazdasági szükségletek hatására, részben a hazai (római kori) előképek, részben a határainkon túli példák nyomán s nem utolsó sorban a viszonylag kedvező vízföldrajzi adottságok — mely alatt a korai századokban, a vízszabályozásokat megelőzően természetesen csak a Duna adottságai értendők — a folyami szállítás fellendült. A hajóvontatás gyakorlatának szervezett, nagyságrendjében is egyre jelentősebb, technikai-technológiai megoldásaiban is mind tökéletesebb módja, ill. változatai alakultak ki.

A vonatkozó korabeli feljegyzések sajnálatos módon szinte csak kizárólagosan a hajóvontatás tényét rögzítik, szerencsés esetben a szállított áruk milyenségét és mennyiségét, de homályban hagyják a munkaszervezeti és technikai részleteket.

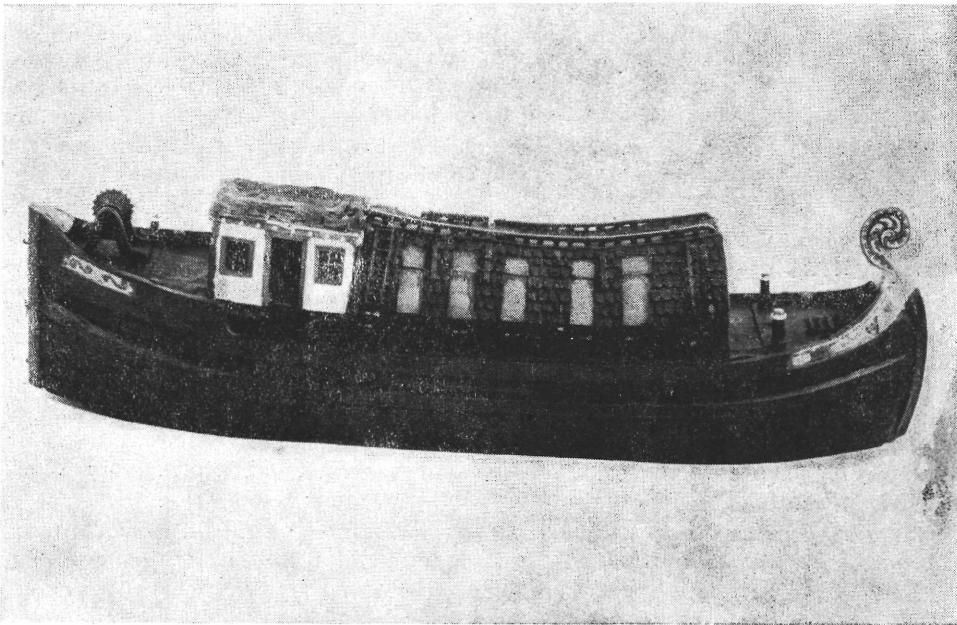
Sajátos helyzetet eredményezett a magyarországi hajóvontatás történetében a török hódítás. A kezdeti benuhltság után, eleinte a hajózható folyók szinte kizárólag hadi célokat szolgáltak, majd fokozatosan kereskedelmi jelentőségük került előtérbe. A kibontakozó folyami kereskedelem — különösen egyes szakaszok és árufélék vonatkozásában — úgy tűnik nem vett tudomást a hadban álló felekről. Más szóval: a hadi (politikai) ellentétek nem váltottak ki egyértelműen kereskedelmi (gazdasági) ellentéteket, s e tény lehetővé tette a háborús helyzethez viszonyítva jelentős folyami hajózási újraszerveződését és csaknem zavartalan funkcionálását.

A korszak hajóvontatási gyakorlatában, munkaszervezeti és technikai megoldásaiban egyaránt fellelhetők előre- és hátramutató összetevők, ill. jelenségek.

A magyarországi hajóvontatás népi gyakorlatának következő szakasza a török hódítók kiűzésétől a folyami vízszabályozások megkezdéséig tart. Ezen átmeneti korszakban jelentős változásokat nem tapasztalhatunk.

11. Bógós hajó modell
(Szeged, Móra Ferenc Múzeum 55.52.1 ltsz.)

12. Gabonaszállító hajó modell
(Néprajzi Múzeum 68.150.312 ltsz.)

A folyami vízszabályozások teremtették meg annak lehetőségét — közvetlen és közvetett hatásaikban egyaránt —, hogy a hazai hajóvontatás mind nagyságrendjében, mind munkaszervezeti, mind pedig technikai-technológiai oldalát tekintve új fejezetéhez juthasson. A korszakban jelentkező társadalmi-gazdasági igények, a kereskedelem határokon belüli és határokon túli irányultsága szükségszerűen fedezték fel — különösen az elmaradt szárazföldi úthálózat okán —, és találták meg a szabályozott folyók hajózhatóvá tételében kifizetési lehetőségeiket.

Sajátos helyzet, hogy általában a magyarországi szállítás és közlekedés technikai fejlettsége hiányának és a hirtelen jelentkező szállítási igények kontrasztjának eredményeként az alábbiakat lehet megállapítani:

- a) megújul és felerősödik az emberi és állati erővel végzett hajóvontatás népi gyakorlata,
- b) megőrződik és fennmarad a hajóvontatási gyakorlat több társadalmi és technikai archaizmusa,
- c) az összehatás inkább akadályozza, mint elősegíti a folyami szállítás mechanizálását és fejlesztését.

Újabb fejezetet a hagyományos hajóvontatás népi gyakorlatában a hajóvontatás gépesítésének korszaka jelentett. Ekkor került véglegesen — kisebb elbukott kísérleteket leszámítva — a vontató egység a vízre. Természetesen ez a lépés nem jelentette a partról emberi vagy állati erővel végzett hajóvontatás azonnali megszűnését. Olyannyira nem, hogy azt állíthatjuk: a tradicionális hajóvontatás mind a szállított árumennyiséget, azok sokféleségét, mind a népi gyakorlat technikai-technológiai oldalát, továbbá az érintett társadalmi rétegeket tekintve — virágzását éppen abban a korban érte el, amikor már folytak a hajóvontatás gépesítésének kísérletei, ill. gőzerejű vontatóhajók is egyre nagyobb számban vettek részt a forgalom lebonyolításában. Sajátos történelmi helyzet ez, mely egybeesik a hazai kapitalizálódás megindulásának korszakával.⁹⁴

Az arány a magyarországi tőkés fejlődés leglendületesebb szakaszában, a XIX. század utolsó harmadában változik csak meg döntően. A századfordulóra összességét tekintve már véglegesen háttérbe szorul a hagyományos hajóvontatás.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egyes területeken, s különösen egyes folyószakaszokon még továbbra is egymás mellett élt a két hajóvontatási mód, ill. forma, s időszakonként, egy-egy meghatározott térben és funkcióban nem volt ritka a tradicionális hajóvontatási gyakorlat előtérbe kerülése. Gondoljunk itt pl. a gőzösökkel nem hajózható folyókra, ill. folyószakaszokra, valamint a kisebb körzetekben jelentkező főleg építőanyag szállításokra, továbbá a nagyobb városok övezetében főleg élelmet szállító heti, vásáros, ún. kofahajókra.

A magyarországi hajóvontatás munkaszervezetének eset-, ill. szerepleírásai-
ból meglehetősen szövevényes kép rajzolódik ki előttünk. A munkavégzésben

94. Mindezt a korabeli statisztikák bontott kimutatásai igazolják: Vö: HUNFALVY J. 1867., VÖRÖS K. 1965.

lényegében két rendező, ill. szervező elv működik. Az egyik a hajóhúzó, ill. hajóvontatók saját csoportján belüli, a másik a hajósokkal való viszonylatban fejt ki hatását. A hajóvontatás több szempontból is speciális munka, valamiféle praxisról csak az állati erővel végzett vontatásnál beszélhetünk, melynek főbb elemei (befogási módok, hajtási technika stb.) a szárazföldi fogatolásból eredeztethetők. Rendkívül fontos a hajóhúzás, ill. hajóvontatás munkafolyamatában a változó helyzetekhez, a pillanatnyi szituációkhoz való alkalmazkodás, a veszélyek felismerése és a gyors cselekvőképesség. Mindez azt eredményezi, hogy a többé-kevésbé meghatározott feladatokon túl, a vontatás folyamán nem ritka a többletmunka végzése, azaz gyakran szorulnak egymás segítségére a hajóhúzó, ill. a hajóvontatók. Míg egyfelől tehát a sajátos munkavégzés kialakított egy munkaszervezeti formát, másfelől éppen a speciális munka folyamatában a szervezeti keretek meglehetősen toleránsok. Mindezekből következik, hogy a magyarországi hajóvontatás gyakorlatában végeredményben egy *lazán szerveződött munkaszervezetről* beszélhetünk, melyben igen fontos szerepet kapott mindenkor az egyéniség. Azok a kivételek, amelyek ennél többre látszanak utalni (pl. komáromi szekeresgazdák, állami, ill. királyi — főleg hadi jellegű — szállítások), a munkaszervezeti formát kialakító tényezők vonatkozásában kívülről strukturáltak, azaz a csoportosulásokat lényegében nem a hajóvontatás alakította ki, hanem vagy a szárazföldi gyakorlat, vagy egy adminisztratív egység által kialakított és fenntartott szervezet folyami szállításra való adaptálása történt meg.

E megállapításaink arra engednek következtetni, hogy a hajóhúzást, ill. hajóvontatást időben és térben változó szükségleteket kielégítő *réteg-jelenségnek* kell tekintenünk, mely sokkal inkább a teljes társadalmi és gazdasági összefüggések rendszerében és nem attól való elkülönített vizsgálatban tárható fel igazán.

Fenti következtetésünket igazolja a magyarországi hajóvontatás munkaszervezetének „szerep” diagramja is. A diagram feltárása során fény derült az egymástól elkülönített szektorok belső összetételén túl az egyes szektorokon belüli és az egyes szektorok közötti viszonylatrendszerekre egyaránt.

A magyarországi hajóvontatás munkaszervezetének „szerep” diagramja:

I. szektor

1. Hajótulajdonos(ok)
2. Kormányos
3. Hajósok
 - a) bandagazda (krancmajszter)
 - b) lenta-evezős(ök)
 - c) sticás
 - d) orradzó-evezős
 - e) legény(ek)
 - f) konyhás

...

II. szektor

1. Szállítató(k)
2. Lovasgazda(ák)
3. Vontatók
 - a) bandagazda (vezérlovas)
 - b) kurtulyás(ok)
 - c) hajtó(k)
 - d) lovas(ok)
 - e) ló vezető(k)
 - f) etető

...

4. Rakodó(k)

- a) bandagazda
- b) rakodó(k)
- c) segítő(k)

...

4. Rakodó(k)

- a) bandagazda
- b) rakodó(k)
- c) segítő(k)

...

Viszonylatrendszerek az egyes szektorokon belül:

I. szektor:

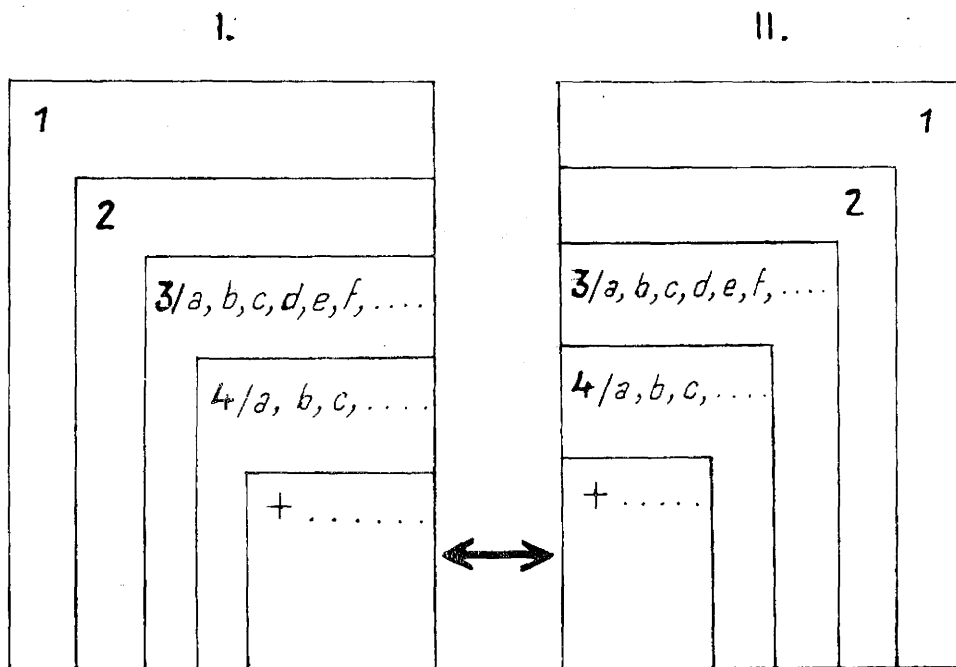
- 1=2
- 1=2=3
- 1=2=3=4

II. szektor

- 1=2
- 1=2=3
- 1=2=3=4

Viszonylatrendszer a két szektor között:

$$I/1=II/1+2+3+4$$

(A szerző vázlata)

4. Lovas hajóvontató
(Ernst Neweklowsky nyomán)

A „szerep” diagram elemzéséből egyértelműen kiderül, hogy a magyarországi hajóvontatás munkaszervezetében a meghatározó „szerep” az *I/1*, azaz a *hajótulajdonosé*, ill. *hajótulajdonosoké*. A leíró jellegű néprajzi feltárásokból mindez inkább csak kissejthető volt, s ez egyben azt is jelenti, hogy a további kutatásoknak nagyobb figyelmet kell fordítani a szállító eszközt tulajdonjoggal birtoklók rétegére.

Végezetül arra is hivatkoznunk kell, hogy a magyarországi hajóhúzás, ill. hajóvontatás munkaszervezetének vizsgálata során tett megállapításaink megfeleltethetők a hazánkkal szomszédos területek, de távolabbi földrajzi térségek azonos kérdéseivel is. Különböző eredetű és erejű társadalmi-gazdasági szükségletek hatására, eltérő időszakokban a világ több jelentős folyóján, ill. azok mentén kialakult a szállításnak e sok archaizmust mutató formája, ill. módja. Anélkül, hogy részletes nemzetközi összehasonlító anyaggal kitérnénk a hajóvontatás

gyakorlatának hasonlóságaira, ill. eltéréseire, meg kell említenünk, hogy az adatokból úgy tűnik: maga a sajátos munkavégzés, a választott-választható erőátviteli és technikai-technológiai megoldások többségükben azonosak, ill. hasonlók,⁹⁵ s csak szórványos a lényeges eltérést példázó.⁹⁶ Ezeken a tényezőkön túlmenően a hajóvontatás munkaszervezetének alakulásában a két szektor egymáshoz való viszonya a döntő.

GRÁFIK IMRE

95. Vö: A. OLEARII 1969., Fr. JASCHKE 1821., J. ALT—K. RUMY 1826., HUNFALVY J.—ROHBOCK L. 1856—63. I—II., Th. ALLOM—C. PELLE én., E. NEWEKLOWSKY 1952—54. I—II., H. SKAPUR 1962., M. GORKIJ 1965., T. P. VUKANOVIĆ 1968.

96. Vö: J. ALT én., A. BEŽKOVIC 1969., M. G. MARQUEZ 1971.

IRODALOM

- ACKOFF R. L.
1969: *Rendszerek, szervezetek és a tudományágközi kutatás*,
in: KINDLER J. — KISS I. (szerk.): *Rendszerelmélet*, Budapest, 171—193.
- ALLOM Th. — PELLÉ Cl. (szerk.)
é. n.: *L'Empire Chinois*, Paris.
- ALMÁSSY D.
1978: *A tiszai fahajók építése és szakszavai*, EA. P. 97/78.
- ALT J.
é. n.: *Malerische Donaureise vom Ursprunge bis Belgrad, I—IV*. Wien.
- ALT J. — RUMY K.
1826: *Donau-Ansichten ...* Wien.
- ALT R.
1845: *Buda-Pest, Pesten*.
- ALT — SANDMANN
é. n.: *Festői megtekintések Budára és Pestre*, Wien.
- ANDRÁSFALVY B.
1970: *A Duna menti árterületek népi gazdálkodása Tolna és Baranya megyében*,
MTA Kézirattár D. 4748.
1973: *A Sárköz ősi árterületei gazdálkodása*, Budapest.
- BEAUDOUIN F.
1964: *Les Bateaux du Duoro*, Revista de Etnografija 4/321—408.
- BOULDING K. E.
1969: *Az általános rendszerelmélet a tudomány váza*,
in: KINDLER J. — KISS I. (szerk.): *Rendszerelmélet*. Budapest, 94—112.
- BETKOWSKI J.
1954: *Adatok a szolnoki hajósok életéből*, Ethnographia, 88—120.
1955: *Fahajók a Tiszán*, Szolnok.
1961: *A tiszai fahajók emléke*, In: Múzeumi levelek. Szolnok, 17—21.
1968: *A tiszai fahajók építése, javítása, népe*, Szolnok.
- BEZKOVIČ A.
1969: *Frage der Rinderausschirrung in Osteuropa*, Národopisny Věstnik Ceshoslovensky III—IV. Brno—Praha, 139—150.
- BÍRÓ J.
1972: *Képek a dunai hajózás múltjából*, Természet Világa 11/497—500.
- BOROVSKY S.
é. n.: *Bács-Bodrog vármegye I—II*, Budapest
- CSERMÁK G.
1956: *A magyar hajózás múltjából*, Budapest.
- DE LUCA
1779—98: *Historisch-Statistisches Lehrbuch zur Kenntniss der Österreichischen Staates*, I—II. Wien.
- FÉJA G.
é. n.: *Viharsarok*, Budapest.
- GORKIJ M.
1965: *Gyermekkorom — Inasévek — Az én egyetemem*, Budapest.

GRÁFIK I.

1971: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigeten*, Néprajzi Közlemények XV/1—4.

1973: *Az állati erővel végzett folyami vontatás*, Ethnographia LXXXIV/4. 482—510.

1974: *A magyarországi hajóvontatás néprajza*, Budapest. Kézirat (egyetemi doktori értekezés).

1975/a: *Hajóvontatók*, Néprajzi Értesítő LVII/67—113.

1975/b: *A régi hajóvontatás*, Élet és tudomány 31/1443—1448.

HUNFALVY J.

1867: *Hazánk közlekedési eszközeiről*, Pest.

HUNFALVY J. — ROHBOCK L.

1856—1863: *Magyarország és Erdély eredeti képekben I—II*, Darmstadt.

JASCHKE F.

1821: *National-Kleidertrachten und Ansichten Von Ungarn, Croatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina*, Wien.

JÓKAI M.

1964: *Az aranyember I*, Budapest.

JUHÁSZ A.

1966: *A deszki hajóvontatók*, Szeged

KARKOVÁNY Gy.

1974: *Folyami vontatás állati erővel*, Kézirat, EA 2—15/74

KATONA I.

1960: *Az emberhámok és főbb típusai és a kubikusnyakló*, Ethnographia 381—388.

1965: *Átmeneti bér munkafarmák*, in: SZABÓ I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. II*, Budapest, 382—433.

KECSKÉS L.

1969: *A komáromi szekeresgazdák*, Irodalmi Szemle (Pozsony) XII/10 885—905.

1978: *Komáromi mesterségek*, Budapest — Bratislava.

KENESSEY A.

1869: *Hajózási törvények*, Pest.

KOSÁRY D. (szerk.)

1971: *Magyarország története képekben*, Budapest.

KOVÁCS J.

1895: *Szegedi emlékek*, Szeged.

KOVÁCS S.

1956: *A drávai hajósok és talpasok élete*, in: *Népünk hagyományából*, Budapest, 59—70.

KRENEDITS Ö.

1896: *A kenderkötél a dunai hajózás szolgálatában*, Zimony.

KUCZY K.

1976: *Vízi élet, népi hajózás Foktón*, Kalocsa.

László Ferenc üzleti iratai

1821—1831: *László Ferenc üzleti iratai*, Országos Levéltár R. 127.

LAVISSE E.

1911: *Histoire de la France illustrée VII.*, Paris.

LELE J.

1974: *Folyami vontatás állati erővel*, kézirat, EA 1—5/71

MÁRQUEZ G. G.

1971: *Száz év magány*, Budapest.

MUHI J.

1943: *Bezdáni hajósok*, Kalangya 5/230—232.

NAGY J.

1971: *Körösladányi homokszedők*. EA. P. 346—1971.

NAGY V.

1974: *Folyami vontatás állati erővel*, kézirat, EA 1—5/74

NEWEKLOWSKY E.

1952—54: *Die Schifffahrt und Flösserei in Raume der oberen Donau I—II.*, Linz.

NYITRAI E.

é. n.: *A magyar kereskedelmi hajózás története Buda visszafoglalásától a gőzhajózás megindulásáig*, kézirat.

OLTVAI F. — VINCZY K.-né

- 1968: *A szegedi Zsótér-ház építése*, in: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—67/1., Szeged, 189—203.
- OLEARI A.
1696: *Curieuse Beschreibung seiner gethanen Reise aus Hollstein nach Mosscau und Persien und was sich darauff Sonderbahres begeben und zugetragen*, Hamburg.
- PERJÉS G.
1963: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715)*, Budapest.
- RÉVAI
1913: *Révai Nagy Lexikona IX.*, Budapest.
- r. -s.
1872: *Hajóvontatók a Dunán*, Vasárnapi Újság 24/293—294.
- SKAPUR H.
1962: *Rijecni saobračaj na donjem toku Sane i Une*, in: Zbornik Krajsjkih Muzeja. I. Banja Luka—Bihac—Friedor, 181—192.
- SZENTKLÁRAY J.
1885: *A dunai hajóhadak története*, Budapest.
- Szerző nélkül
1843—1852: *Jegyzőkönyv azon hajóknak, luntráknak, malmoknak, lápoknak stb. amely Nemes Szabad Királyi Város a Tiszai híd kinyitásakor és Rév-Kötél leeresztésekor ... által keresztül menendének*, Csongrád megyei Levéltár IV. B. 1120. 11—14., IV. B. 1017. 33—38.
- TAKÁCS L.
1958: *A dunai hajóvontató út Tolna megyei szakasza*, Néprajzi Közlemények III/359—362.
- TIMAFFY L.
1975: *Szigetközi krónika*, Mosonmagyaróvár.
- TÖMÖRKÉNY I.
1906: *Szegedi vizenjárók*, Néprajzi Értesítő 193—201.
1957: *A Szent Mihály a jégben* (elbeszélések), Budapest.
- VAJNA K.
1906: *Hajóvontatás*, in: *Hazai régi büntetések I.*, Budapest, 351—543.
- VELTZÉ A.
1899: *Ausgewählte Schriften des Raymund Fürsten Montecuccoli I.*, Wien.
- VEREBÉLY K.-né
1974: *Folyami vontatás állati erővel*, kézirat, EA 1—15/74
- VIDÁCS J.
1974: *Folyami vontatás állati erővel*, kézirat.
- VÖRÖS K.
1965: *Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért 1850—1881*, in: *Arrabona* 7/471—493.
- VUKANOVIĆ T. P.
1968: *Productive forces of Serbia at the time of the First Serbian Insurrection 1804—1813*, in: *Bulletin du Musée de Vranje*. Tome IV. 1—125.

DIE ARBEITSORGANISATORISCHEN FRAGEN DES SCHIFFSCHLEPPENS

Die Abhandlung stellte im Lauf der Untersuchung des ungarländischen Schiffschleppens die *Organisation* der Arbeitverrichtung in den Mittelpunkt. In dieser Hinsicht kamen die im Interesse des Arbeitsprozesses zustandegebrachten Vereinigungen, die zeitweiligen und ständigen Gemeinschaften der Arbeitver-

richtenden in den Vordergrund und die Aufmerksamkeit wurde auf die in der Gänze der Arbeitsorganisation gespielte Rolle der Individuen gelenkt.

Die Arbeitsorganisation des Schiffschleppens zeigt bedeutende Abweichungen sowohl bei der Zugförderung mit menschlicher Kraft, als auch bei der von Tierkraft. Ausser dieser grundlegenden Abweichung sind natürlich weitere Unterschiede auf dem Grund Grösse der schleppenden Einheit und der qualitativ-quantitativen Charaktereigenschaften der geschleppten Einheit festzustellen. Arbeitsorganisatorisch ist eine unentbehrlich enge Verbindung bzw. Zusammenwirkung zwischen *den Treidlern* und *den Schiffern* zu beobachten.

Im Falle des Menschenzuges können wir von arbeitsorganisatorischen Fragen in engerem Sinne nur reden, wenn es mehrere Schiffzieher gibt. Inwiefern der Schiffer oder der Zilleeigentümer selbst allein sein Boot zieht, so bestimmt er selbst seine Zeit- bzw. Krafteinteilung, sein Tempo, seine Ablagerung, seine Rast usw. Bei Menschenzug von grösseren Schiffkörpern ergab auch *dass bedeutendere* Abweichungen aus arbeitsorganisatorischem Gesichtspunkt, ob es sich um Zwangsarbeit bzw. Frontzieher oder um eine frei unternommene Arbeitsverrichtung handelte. Das Schiffziehen war nämlich, als eine der schwersten menschlichen Arbeiten, Sklavenarbeit, Gefangenen- und Zwangsarbeit, gutsherrlicher Frondiens und sie wurde erst im kapitalistischen Unternehmungssystem eine Lohnarbeit.

Bei der Verwendung der Tierkraft, wenn der Zieher seine Zille, seinen Prahm bzw. sein Schiff nicht mit seinem eigenen Tier oder seinen eigenen Tieren schleppt, ergeben sich schon verwickelte arbeitsorganisatorische Fragen, deren Charakter durch die gesellschaftlich-wirtschaftliche Organisiertheit und die Rechtsverhältnisse der gegebenen Gemeinschaft bestimmt werden. Wir müssen natürlich auch hier zwischen der Zwangsarbeit und der frei unternommenen Arbeitsverrichtung unterscheiden, die Treidler durch Tierkraft war nämlich auf dem Gebiet der Arbeits- und Lohnverhältnisse in verschiedenen Zeiten von veränderlichem Charakter, aber eine Organisiertheit von einem gewissen Grad war bei der Verwendung der Tierkraft unentbehrlich und zeitigt daher entwickelte und überlieferbare arbeitsorganisatorische Formen.

Aus den Fall- und Rollenbeschreibungen der Arbeitsorganisation des ungarländischen Schiffschleppens tut sich vor uns ein ziemlich verwickeltes Bild auf. In der Arbeitsausführung sind zwei ordnende bzw. organisierende Prinzipien wesentlich tätig. Das eine herrscht innerhalb der eigenen Gruppe der Schiffzieher bzw. Schiffschleuer, das andere übt seine Winkung in der Relation mit den Schiffern aus. Die Treidler ist eine aus mehreren Gesichtspunkten spezielle Arbeit; von irgendeiner Praxis können wir nur bei der Treidler mit Tierkraft reden, deren wichtigere Elemente, die Einspannungsweisen, die Lenkungstechnik von der festländischen Besspannung abzuleiten sind. Im Arbeitsprozess des Schiffziehens bzw. Schiffschleppens ist die Anpassung an die veränderliche, ja sogar augenblickliche Lage, die Erkennung der Gefahren und das schnelle Handeln ausserordentlich wichtig. Alles dieses zieht nach sich, dass die Mehrarbeit ausser den mehr oder weniger bekannten Aufgaben im Laufe der Treidler nicht selten vorkommt, dass die Schiffzieher, die Schiffschlepper der Hilfe von einander häufig bedürfen. Während einesteils die eigentümliche Arbeitsverrichtung eine arbeitsorganisatorische Form ausgebildet hat, sind anderenteils die Organisationsrahmen eben im Laufe der speziellen Arbeit ziemlich locker. Daraus folgt, dass

wir in der Praxis des ungarischen Schiffschleppens im Endergebnis von einer locker organisierten Arbeitsorganisation reden müssen, wo die Individualität immer eine wichtige Rolle bekommen hat. Die Ausnahmen, die auf mehr als dieses hinzuweisen scheinen (z.B. Fuhrleute von Komárom, staatliche bzw. königliche hauptsächlich Kriegslieferungen) bildeten sich in der Beziehung der eine arbeitsorganisatorische Form schaffenden Faktoren von aussen aus, d.h. die Gruppierungen wurden, im Grunde genommen, nicht durch die Treidler ausgebildet, sondern sie entwickelten sich aus der festländischen Praxis oder aus der Anwendung an die Flussbeförderung einer Organisation, die durch eine administrative Einheit erschaffen und erhalten wurde.

Aus unseren Feststellungen ist zu schliessen, dass das Schiffziehen bzw. Schiffschleppen als eine Schichterscheinung zu betrachten ist, die wechselnde Bedürfnisse in Raum und Zeit befriedigte. Sie ist mehr im System der vollständigen gesellschaftlichen und ökonomischen Zusammenhänge, als in einer besonderen Untersuchung zu erschliessen.

Auch das Rollendiagramm der Arbeitsorganisation des ungarländischen Schiffschleppens beweist unsere obigen Folgerungen. Im Laufe der Aufschliessung kommt Licht auf die Relationssysteme innerhalb der einzelnen Teile und zwischen ihnen, ausser der inneren Zusammensetzung der von einander isolierbaren Teile.

Aus der Analyse des Rollendiagramms erweist sich eindeutig auch, dass die Schiffseigentümer eine entscheidende Rolle in der Arbeitsorganisation des Schiffschleppens spielen. Dies alles war aus den ethnographischen Aufschliessungen von deskriptivem Charakter eher nur zu vermuten. Die Tatsache bedeutet natürlich auch, dass die weiteren Untersuchungen eine grössere Aufmerksamkeit auf die Eigentümer der Beförderungsmittel, auf diese relativ enge Gesellschaftsschicht, richten müssen.

IMRE GRÁFIK

A MAGYARORSZÁGI BÁBTÁNCOLTATÓ BETLEHEMEZÉS

Kísérlet a hazai vallásos eredetű népi bábjátékok módszeres összezezésére

„A lelki realitások között az ünnep külön dolog, amelyet semmi mással a világon nem lehet összetéveszteni” — írja *Kerényi Károly Vom Wesen des Festes* c. művében 1938-ban. (Idézi *Huizinga*, 1944.)

Az évszakok váltakozásával a tavaszi, nyári és őszi aktív szakaszt a téli pihenés váltja fel; az ember számára az év ünnepei közül legnagyobb jelentősége a téli napfordulónak, illetve a karácsony körüli, télközepi ünnepsorozatnak van. Ekkor rendezték meg a hagyományos faluközösségben a betlehemes játékot.

A betlehemezés, mint a régi paraszti élet leglátványosabb maradványa, már a tudomány kezdete óta a legkimerítőbben vizsgált és feldolgozott volt. „Dramatikus népszokásaink közül nincs egy sem, melynek olyan nagy irodalma lenne, mint a betlehemezésnek.” (*Dömötör T.*, 1964. 166.) A néprajzkutatók közül sokak számára ez jelentette az első tudományos feladatot, a laikusok számára a betlehemezés szinte a néprajz fogalmával vált azonossá, akárcsak a lakodalom.

A karácsonyi betlehemezések egy csoportjánál a kellékként hordozott betlehem belsejében egy rövid bábjáték is bemutatásra kerül. Ez az úgynevezett bábtáncoltató betlehemezés. E változat felfedezője és a vele való tudományos vizsgálódás megindítója *Solymossy Sándor* (1889) volt. Mint klasszikus néprajzi jelenséggel, elsősorban a néprajztudomány foglalkozik vele, de komplexitása miatt több tudomány kutatási területéről is megközelíthető.

A bábjátékkal gazdagított betlehemes játék — felbukkanása óta — a középkori magyar misztériumjáték problematikájának kulcskérdése lett. (*Solymossy S.*, 1889, 1894, *Sebestyén Gy.*, 1906, *Dömötör T.*, 1964, *Kardos T.*, 1960, *Hont F.*, 1940.) Ezért a színház- és bábtörténet figyelmének is látóterébe került. Vizsgálata a néprajztudományon belül a népszokás kutatás feladatai közé tartozik, mint a betlehemes játékoknak egy speciális fajtája. (*Magyarság Néprajza* én. III., *Néprajzi Lexikon* 1976., I.) A naptári év ünnepei közé soroljuk megkülönböztetve az emberi élet döntő változásaihoz fűződő, meg nem ismétlődő nagy ünnepektől. (*Dömötör T.*, 1964, *Bálint S.*, 1942)

A bábtáncoltató betlehemezés zenei anyaga lényegében nem tér el más betlehemes játékokétól. A zenetudomány az ünnepi szokások, alakoskodások dalanyagát elválasztja a lírai daloktól. A *Magyar Népzene Tára II.* 1953. az alábbi felosztásban mutatja be a karácsonyi játékokat: A. Betlehemes játék, B. Pásztorjárás, C. Különleges típusok. E nagy csoportokon belül táji típusokat különböztet meg. A betlehemes játékoknak I. Erdélyi, II. Alföldi és Felső-Tiszai, III. Dunántúli és IV. Felföldi típusait választja szét. A Különleges típusok csoportban egy somogyi és egy Torda megyei bábtáncoltató betlehemes játékot közöl.

Nézzük meg most a bábtáncoltató betlehemezést úgy is, mint népi bábjátékot.

A színháztörténet a hivatásos bábjátékot a színjáték ágazatának tartja. (Hont F., 1940) A népi színjáték (betlehemezés, pünkösödölés, fonójátékok) a színjáték típusaként fogható fel. (Hont F., 1940) A népi bábjáték, közvetlen meghatározás híján e két definíció konfrontálásából kikövetkeztethető a színház-tudomány vizsgálódásainak tárgyát képező jelenségek közül.

A betlehem kis színpadán mozgó bábok az úgynevezett nyeles báb típushoz („*Stübchenpuppen*”, Schmidt, 1962. 222.) tartoznak; az osztrák, lengyel, orosz, ukrán, román és magyar bábos betlehemezések bábjai mind e típusba sorolhatók. Méretük 10—50 cm-ig terjed, felépítésük egyszerű: egy darab fa vagy fém pálcikára, nyélre alakítják ki a testet, illetve a derékig megfaragott testhez nyelet erősítenek. (Lásd a 4. ábrát.) Németh Antal a Színházi Lexikon (1933) megfelelő szójegyzékében tévesen zsinórral mozgatható bábokról beszél.

A magyar népi kultúrában egyéb, hagyományosan őrzött dramatikus bábjátékot nem ismerünk. A városokban elterjedt hivatásos vásári bábjáték a XIX. századtól vált magyarrá. E folyamat során a folklór számos területéről érték különböző hatások (Poór A., 1966, 1974), de eddig semmiféle konkrét adat nincs arra vonatkozóan, hogy a falusi bábos betlehemes játékokkal közvetlen kapcsolatba került volna.

A bábos betlehemezést őrző és továbbadó faluközösségek számára a játék csupán *betlehem*, a benne szereplő figurák *babák* és nem bábok!

A szakirodalomba Solymossy Sándor vezette be a *bábtáncoltató betlehem* elnevezést. (Az először felbukkant dunántúli játékokban a bábok egy dal ritmusára párosával táncoltak.) Ez az elnevezés közhasználatúvá vált. Bibliográfiákban, szakkatalógusokban és kézikönyvekben kiemelik a *betlehemezés* címszó alatt.

A magyar bábtáncoltató betlehemezés kutatásának összefoglalása

A múlt század második felében a magyar néprajzi érdeklődés fellendülésének idején, a népszokások dalaira és verseire kiterjedő gyűjtések között bukkant fel az első bábos betlehemes játék 1877-ben a Magyar Nyelvőrben. Elsőre egy dunántúli játék került elő, de röviddel ezután további játékok váltak ismertté Dunántúlról, és valamivel később a Felső-Tisza vidékéről. Mesztegyő, Keszthely, Esztergom, Pancsova vidéke, Csenger, Tasnád voltak a legkorábbi lelőhelyek, elég szétszórtan ahhoz, hogy valamiféle rendszerbe illeszkedtek volna. A bábok a kutatók érdeklődését hamar felkeltették.

Megindult a kutatás további bábtáncoltató betlehemes játékok után, hiszen éppen ezekben az években zajlott le a magyar dráma eredete körüli híres vita (Gyulai, Toldi, Arany), s ennek során lényegében megkezdődött következtetések útján a középkori népi színjáték felderítése. A vitatkozók a középkori népi színjáték teljes hiányára következtettek a magyar színjátszás megkéséséből és az írásos források hiányából. Így aztán nagy nyereségnek tűnt a vallásos népi bábjáték, melyben a feltételezés szerint a századok formáló erejét is túlélve fennmaradt a misztériumból leszármaztatható népi bábjáték és színjáték.

A kérdéssel először Solymossy Sándor (1889, 1894, 1890) foglalkozott. Érdeklődési köre a középkori magyar misztériumjáték egykori meglétének és továbbélésének a kérdéseire is kiterjedt. Bábos betlehemes játékainknak eredetét más betlehemes játékainknál korábbiak, archaikusabbnak sejtette. A kérdés ala-

pos megvizsgálásához a korabeli nemzetközi szakirodalmat is áttekintette. Ennek során ismereteket szerzett a tiroli karácsonyi bábjátékról (*Pailler*, 1884) és a különböző sziléziai játékok között akadt rá a lengyel „Szupki”-ra, azaz karácsonyi betlehemes bábjátékra. (*Weinhold*, 1853.) E játékokat összevetette a magyarországi játékokkal, hogy a történeti források hiányát összehasonlító vizsgálattal pótolhassa. Leglényegesebb megállapításai a következők voltak:

1. A bábos betlehemes játékok az olasz középkori álló alakos betlehemekből fejlődtek ki.

2. De ennek ellentmondani látszik az, hogy a dunántúli játékok bábszereplői között a vásári bábjáték alakjainak a megfelelőit is megtalálhatjuk.

3. Továbbá a pásztorok tánca is ellentmond ennek, mivel e jelenet a középkori misztériumjátékokban ismeretlen. A betlehemes játék élő pásztorai csak azóta táncolnak, mióta a báboktól kisajátították ezt a jelenetet.

Solymossy Sándor tájékozódása rendkívül alapos és körültekintő volt, óvatos következtetései igen mértéktartóak. Bátortalan összehasonlító kísérlete (korabeli szakirodalom hiányában) csak kisebb kérdésekben adott eligazítást, ezekre nagyobb teóriákat nem épített.

Az újabb és újabb bábtáncoltató betlehemes játékok felbukkanása további kérdéseket vetett fel, és további következtetésekhez vezetett. (*Nagy J.*, 1903, *Ábel J.*, 1884, *Mayland O.*, 1896, *Margalits E.*, 1900, *Sági J.*, 1904) *Ernyei József* (1904, 1906) a lengyel bábos karácsonyi játékokat tanulmányozta alaposabban, majd a szláv adatok rendszerezésével hozott újabb eredményeket. Ezek közül legfontosabb a lengyel és a magyar bábjátékok közötti nagyfokú hasonlóság megállapítása volt. *Ernyei* szerint a cseh-morva játékok olyan nagymértékben térnek el mind a magyar, mind a lengyel játékoktól, hogy a két utóbbi játék hasonlóságát csak egy nagyon korai átadás tudja magyarázni. Megerősíti *Solymossy*nak azt az elgondolását, hogy az olasz eredetű betlehemes marionett terjedt el a templomból való kitiltás után mint házaló szokás Magyarországon.

Sebestyén Gyula, hogy a kérdésben továbbléphessen, nagyarányú anyaggyűjtést végzett. A regősénekek gyűjtése közben talált betlehemes játékokat is összegyűjtötte, s egy kötetet (*Sebestyén Gy.*, 1906) állított össze belőlük a regősénekek megjelenése után. Anyaggyűjtésével tovább nőtt az előfordulások száma. Jó szervező lévén, nemcsak saját maga gyűjtött, de falusi papoktól és tanítóktól is kapott leírt játékszövegeket. Az adatok azonban elsősorban a Dunántúlról sokasodtak. Tanúságaik alapján *Sebestyén Gyula* (1906) újra felvázolta az eredetről, történeti fejlődésről kialakult elgondolásait. A bábos betlehemes játékot a középkortól fogva folyamatosnak ítélte. A legújabb korban kerültek át a bábszerepek az élő személyekhez. *Sebestyén Gyula* e folyamathoz bonyolult következtetések során jutott el, bizonyítékai közvetettek. A bábok és az élő személyek közötti szerepcserét az általa felfedezett „*Tapolcai kézirat*” szerkezetével bizonyította: ebben a két bábtáncoltató jelenet közül az elsőben a pásztorbábok táncát az élő szereplők tánca követte. A szereplő világi figurák magyarázata is igen bonyolult: az egykori templomi barát, aki először járt házalni betlehemmel, került be bábnak a játékba.

Sebestyén Gyula vizsgálódásai alátámasztásául a nemzetközi anyag tanúságait is figyelembe vette. A lengyel és magyar játékok között található azonosságok magyarázatához felvázolta a szokás vándorútját. E szerint Magyarországról

érkezett a játék Lengyelországba. A közbeeső területek játékaikról — szemben *Ernyey*vel — megállapítja, hogy azok is rendkívüli hasonlóságot mutatnak a magyar és lengyel bábos betlehemes játékokkal, tehát a játék szerinte ezen a területen vándorolt keresztül. „Van elég bátorsága, koncepciója és széles anyagismerete ahhoz, hogy vállalkozzék népi műveltségünk történeti rétegeinek szétválasztására” — állapítja meg *Diószegi Vilmos* (1972), de később rámutat *Sebestyén Gyula* rendszerének túlhaladottságára. *Sebestyén Gyula* a maga korában a legteljesebb választ adta a bábtáncoltató betlehemes játékok kérdésére, bár sok megállapítását következtetésekre és feltételezésekre építette.

Az első világháborút követően, nagyobb lendülettel a 20-as évektől indul meg újra az anyaggyűjtés. *T. I.* (1926) közölt egy játékot a Dunántúlról, majd a Felső-Tisza vidékéről újabb bábos betlehemes játékok bukkantak fel. Felfedezőjük *N. Bartha Károly* (1931, 1933, 1947) és *Volly István* (1935) volt.

A 30-as, 40-es években a közvélemény figyelme is a népi játékok felé fordul, így a Magyarország Néprajza III. kötetében megjelenő, *Viski Károly* által írt összefoglalás nem csupán a korabeli néprajz iránt érdeklődő, de más ön- és népművelő típusú mozgalmaknak is sűrűn forgatott forrásává lett. *Viski Károly* ebben az összefoglalásban figyelembe vette a *Sebestyén Gyula* összefoglalása óta eltelt időben felbukkant újabb játékokat is. Összefoglalása lényegében *Solymossy Sándor* és *Sebestyén Gyula* eredményeire épül, új következtetésekkel nem egészítette ki az eddigi eredményeket. Igaz, hogy *Viski* ezen túl nem is foglalkozott a bábtáncoltató betlehemezés kérdésével. A játékok magyarországi elterjedését és azok részletes ismertetését adja, majd röviden felvázolja az eredet és a történeti fejlődés *Sebestyén Gyula* és *Solymossy Sándor* által jelzett vonalát; ennek során hivatkozik a *Tapolcai kézirat* tanulságaira. Elhagyta összefoglalásából az összehasonlító vizsgálat konklúzióit. (Ezek *Sebestyén Gyula* elméletében helyenként döntő bizonyítékokat szolgáltattak.)

A Magyarország Néprajzában *Viski Károly* összefoglalása az ekkoriban fellendülő hazai művészi bábjátás és a vele kapcsolatos bábtörténeti érdeklődés számára e művészeti ágazat egykori népi gyökereinek meglétét bizonyította, éppen akkor, amikor *Bartók* és *Kodály* zenei forradalma hatására a színházművészet és bábművészet is megújulás előtt állt. *Büki Béla* népművelő bábszínházának létrehívásában az eszmei indíték az ősi forrás keresése volt: „Ha a kor ütőerén tartjuk kezünket, érezhetjük, hogy ez a mi öreg európai civilizációnk kimerült, beteg fejét epedve hajtja le az üde nemzeti forrásokhoz, hogy belőlük új erőt, új életet szívjon elgyengült végtagjaiba.” ... „Az egész európai civilizáció kezd Tahiti szigetére vándorolni. A nyugati népeknek talán szükségük van erre, mert a népművészetet már kiélték, de nekünk magyaroknak még rengeteg értékünk hever kiaknázatlanul.” (A bábszínház az iskolán kívüli népművelés szolgálatában. Pest-vármegyei Népművelés, 1934. május 5.)

A népi bábjáték újabb kori változatának, a vásári bábjátéknak hazai kutatása is ekkoriban indul meg: A Német Nyelvészeti Sorozat füzeteiben *Hlaváts Elinor* (1940), *Vámossy Klára* (1941) és *Söveges Dávid* (1943) foglalják össze a magyarországi hivatásos bábjáték kérdéseit. E dolgozatokban újra megvizsgálják a bábtáncoltató betlehemezés kérdését. *Hlaváts, Solymossy, Sebestyén, Ernyey* és *Viski* alapján készítik összefoglalásukat, megismételve az eredet és elterjedés kérdéseiben a lengyel anyag tanulságait: a bábos betlehemes játék Olasz-

országból hazánkban át jutott Lengyelországba. *Vámosy* elmélyült az azóta megszorodott nemzetközi szakirodalomban, és a mi bábos betlehemes játékunkat a Leopold *Schmidt* által ismertetett osztrák karácsonyi bábjátékokkal vetette össze. Ellentmondott Leopold *Schmidt* (1935) azon megállapításának, hogy „gerade beim ungarischen Betlehemspiel aber scheint es sich ganz deutlich um Ausläufer zu handeln welche Frühformen aus den einst ausstrahlenden Gebieten bewahrten”. Megindokolásában a döntő eltérésekre hivatkozik, így például elmondja, hogy „a magyar bábtáncoltató betlehem egyházi eredetű és jellegű házali szokás, a német előadás helyhez kötött (vendégfogadó), látványos színelőadás ... Bábtáncoltató betlehemeink falun terjedtek el, a német bábszínház kisvárosi jellegű”. (*Vámosy* K., 1941. 28.) Az átadás-átvétel kérdésében tehát megmarad az eddigi elgondolás mellett a középkori folytonosság és az északra vándorlás *Solymossy—Sebestyén—Ernyey* vonalánál. A történeti múlt kérdéseiben ő is felhasználja a *Tapolcai kézirat* tanulságát.

A szokáskutatáson belül a 30—40-es évekre indul meg az az erjedési folyamat, melynek jegyében felülvizsgálják a kutatás eddigi módszerét; új eljárások és módszerek bevezetésére kerül sor. *Ortutay* Gyula (1935) a balladák vizsgálata közben, ezeknek, mint drámai jelenségeknek rögzítésekor, egyoldalúnak ítéli meg a szövegek szimpla lejegyzését, és az előadás módjának kérdéseit a vizsgálatok előterébe hozza. Ugyanez az észrevétel a népszokás kutatásának kiegészítését sürgeti, melyben a játék megjelenését és színszerű rögzítését fő kívánalomként állítja a szokáskutatók elé. (*Ortutay* 1936, 1939; ugyanerről a kérdéssel *Erdői*, 1938.) Ez a szempont jelenik meg *Kardos* Tibor (1939) vizsgálataiban, aki a töredékes szövegméleket a recens szokásanyag adta előadásmódokkal kiegészítve rekonstruálhatónak véli a történeti múlt egy-egy színjátékát. A betlehemi játékok közlések ezt követően a lehető legteljesebb körülírást és bemutatást adták, (*Dégh* L., 1939, *Benedek* A., 1943, *Makkai* E.—*Nagy* Ö., 1939, *Benedek* A.—*Vargyas* L., 1943), sor kerül funkcionális és társadalmi vonatkozások bemutatására, a játékok színrevitelének, szerepjátszásnak, mozgás-irányoknak stb. bemutatására.

Így egyszerre több oldalról is megközelíthetővé váltak a középkori színjáték-előzmények, a templomi misztériumjátékok és az iskolai misztériumjátékok. A recens szokásanyag segítségével *Hont* Ferenc (1940) felrajzolhatta a *honfoglalás és mohácsi vész közötti időszak* „eltűnt magyar színjáték”-át, amely mű a színháztudományt forradalmasította és egyben önállósította. E mű rendkívül tanulságos a betlehemes bábjáték szempontjából is: e megadott korszakon belül *nem említ meg semmiféle templomi bábjátékot, templomi bábtáncoltást vagy bábokkal előadott misztériumjátékot.*

A népszokások kutatásának marxista szemléletű komplex vizsgálata 1945 után lendült fel. A megkezdett kutatási irányban nagymérvű kibontakozás indult meg. *Ortutay* munkatársai közül *Dégh* Linda (1947) és *Dömötör* Tekla (1953, 1954, 1961, 1964a) elméleti cikkei a komplex vizsgálatok általánossá válását és eredményeit bizonyítják. Az ekkortájt megjelenő játékpublikációk közül kimagasló *Faragó* József Kántálók és betlehemezők Pusztakamaráson c. dolgozata (1947), melyet *Ortutay* Gyula (1956) e kutatási irány egyik legjobb példájának tart.

E korszak jelentős eredményei voltak a XVIII—XIX. századból előkerült írásos karácsonyi játék-szövegek (iskolai játékok) és publikációk, ezek a tör-

téneti vizsgálatok előrevitelében voltak nagy jelentőségűek. (Schramm F., 1956, Mathia K., 1954, Szabó T. A., 1946, Holl B., 1952)

A felhalmozódott recens és történeti anyag alapján elemző és rendszerező tanulmányok készültek. (Mathia K., 1954., Vargyas L., 1948, Dömötör T., 1957, Antal Á., 1949)

1956-ban megjelent *Ortutay Gyula* kérdőíve a betlehemes játékok gyűjtéséhez (*Ortutay Gy.*, 1956) s ez újabb lendületet adott a játékok komplex igényű gyűjtéséhez. (Földes L., 1958, Forrai I., 1974 stb.)

A negyvenes évek néprajzi és népzenei kutatásainak összegezése az 1953-ban megjelent *Magyar Népzene Tára II.*, „Jelesnapok” kötete.

A komplex vizsgálatok további elmélyítéséhez nagyszerű eszköz állt a kutatók rendelkezésére: a film. *Raffay Anna*, akit éppen a népi bábjáték kérdései izgattak, néprajzi filmsorozatokat és filmtanulmányokat készített a magyarországi bábtáncoltató betlehemezésről és a magyarországi vásári bábjátékról. A busójárásról készített filmjében is nagy hangsúlyt kapott a bábtáncoltató ládikával hálózó busó figurája. A magyar népszokások közül egyet sem dokumentáltak és dolgoztak fel filmre olyan alaposan, mint éppen a bábtáncoltató betlehemes játékokat. *Raffay* érdeklődésének homlokerében nem annyira a történeti kérdések álltak, mint inkább a betlehemes és bábok szerkezete és kapcsolatuk a vásári bábjátékkal. *Raffay Anna* e filmtanulmányokon kívül írásban is ismertette a népi bábjátékokat. (Kós—Németh—Óhidy—Raffay—Szokolay, 1955)

Raffay Anna mellett *Vajkai Aurél* és *Szacsвай Éva*—*Hoppál Mihály* készített filmet bábtáncoltató betlehemezésről.

A 60-as évek egyik legnagyobb eredménye *Dömötör Tekla* és *Kardos Tibor* nagy munkájának, a Régi Magyar Drámai Emlékek megjelenése volt. A két vaskos kötetbe gyűjtött szöveg-emlékanyagot gazdag kiegészítő tanulmányokkal látták el, s ebben támaszkodtak a szóbeli hagyomány tanúságaira. E hatalmas feldolgozásban *Kardos Tibor* tanulmányával kiegészítve közreadták a *Janus Pannonius* hagyatékából származó, de valószínűleg nem neki tulajdonítható *In Epiphaniam* c. ének szövegét, melyről *Kardos Tibor* feltételezi, hogy templomi bábmisszterium kísérő éneke, „bábtáncoltató ének” lehetett.

Ugyancsak ezekben az években jelennek meg a *Színházi Tanulmányok* sorozatban a népi színjáték kutatásának kérdéseivel kapcsolatban jelentős tanulmányok; *Dömötör Tekla*: A színjátszás funkciója falun (1960), A népi színjátszás Európában (1966) és Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában (1963), *Kardos Tibor*: A magyar színjáték kezdete (1960).

A művészi bábjáték kutatása is fellendült a 60-as évekre. *Hont F.*, 1960; *Poór A.*, 1966; *Székely Gy.*, 1961, 1965, 1972; *Kazanlár E.*, 1973 és *Belitska-Scholtz H.*, 1974 munkáiban megint találunk utalásokat a népi bábjátéokra. A történeti kérdésekben általában *Viski*hez nyúlnak vissza. Közülük viszonylag terjedelmesebb és jelentősebb összefoglalás *Székely György*: *Bábuk, árnyak* c. könyvének a „Magyar népi bábjáték” fejezete. *Kardos Tibornak* az *In Epiphaniam* c. énekével kapcsolatos megállapításához lényeges kiegészítést tesz. E szerint a XVIII. századot megelőzően a *templomi betlehemesek bábjai mozdulatlanok voltak*, tehát ez az ének egy állóalakos báb *precepe* kísérő szövege lehetett csupán.

Az utolsó tíz esztendőben *Dömötör Tekla* nagyobb lélegzetű munkáiban ismerteti újra a bábtáncoltató betlehemezést (1964b, 1972); 1969-ben *Petánovits*

Katalin közl egy bábtáncoltató betlehemes játékot a Balaton környékéről (Petánovits K., 1969); 1972-ben kisebb közleményben ismertettem a somogyi pusztai cselédek bábos betlehemezését (Szacs vay É., 1972).

A legfrisebb adatokat a *Néprajzi Lexikon* I. kötetében olvashatjuk. A „betlehemes” címszóban Szendrei Janka, a „betlehemes pásztortánc” címszóban Pesovár Ferenc, „betlehemezés”, „bábjáték” és „bábtáncoltató betlehemezés” címszavakban Dömötör Tekla foglalja össze a különböző, betlehemezéssel és bábos betlehemezéssel kapcsolatos kérdéseket. Lényeglátó Dömötör Tekla tipologizációja: a bábjáték formai jegy a táji típusokon belül. Ugyancsak tanulságos a betlehemes ének zenei rendszerezése és elemzése, például a recitatív szakaszok egyes változatai a kikiáltó és hirdető dallamokkal, mások az iskolai versrecitálással, s megint mások a liturgikus lectio tónussal mutatnak kapcsolatot. Egyetlen kis szakasz zenei elemzése is pontosan tükrözi a betlehemezés fejlődésvonalának főbb szakaszait.

A bábtáncoltató betlehemezés tárgyi kellékeit a nyíregyházi Jósa András Múzeum, a Balaton Múzeum és a Néprajzi Múzeum őrzi.

1962-ben a Magyar bábtörténeti kiállításon (Képzőművészeti Főiskola), 1968-ban Budapesten a Néprajzi Múzeumban és 1969-ben a Jósa András Múzeumban lehetett bábtáncoltató betlehemekeket és bábokat látni. Legutóbb a Petőfi Irodalmi Múzeum Magyar bábművészet c. kiállításán voltak láthatók bábos betlehemekek és bábok.

A vásári bábjáték tárgyi anyagát magángyűjtők és a Színházi Intézet őrzi. Szintén 1962-ben, a Képzőművészeti Főiskolán állították ki, míg a Kemény család anyagát Rákospalotán, 1969-ben láthattuk. 1974-ben Tihanyban került megrendezésre egy átfogó nagyobb magyar bábtörténeti kiállítás. (Belitska-Scholtz H., 1974, Szacs vay É., 1976)

A szokás ismertetése

Közismert, hogy városaink történetében a bábjáték idegen eredetű, hivatásos vándor bábjátékosok révén lett az ünnepi alkalmak és vásárok közkedvelt mulatsága. Ennek sokak szerint az lehetett az oka, hogy a bábjátéknak a paraszti kultúrában nem volt jelentős hagyománya.

Nemzeti drámánk megszületésének késését a fenti elgondoláshoz hasonlóan azzal próbálták magyarázni, hogy parasztságunk szellemi kultúrájában az alakoskodásnak kisebb szerep jutott. (Gyulai Pál vitája Toldy Ferencsel.)

Tény, hogy a szokáskutatás által napjainkig felhalmozott ismeretanyag szerint is színjátékszerű és alakoskodó szokásaink nem hasonlíthatóak a szomszéd népek vagy Európa más népeinek színes és gazdag alakoskodásaihoz, karneváljaihoz vagy farsangi felvonulásaihoz. (Ez igazolódni látszott az 1975-ben, az Unesco szervezésében Belgiumban megrendezett európai maszk és karnevál kiállításán, ahol a magyar kollekció a maga teljességében is csak szerény együttes maradt az európai népek alakoskodó, színjátékszerű szokásainak felvonulásán.)

Ennek tudatában és ismeretében kell vizsgálni és elemezni a magyar karácsonyi betlehemes játékokat, melyek e szerény szokásanyagon belül a legutóbbi

időig a magyar nyelvterület egészén általánosan elterjedt, városon és falun egyaránt megjelenő karácsonyi jelmezes felvonulások és naív színjátékok voltak.

Szabó Pál Harangoznak c. regényéből idézem a következő részletet:

„Mindegy, akárki akármit mond, egyik nap megyen a másik után és egyszer csak karácsony este van.

Fehér a falu, feketén füstölnek a kémények, kalács sül minden háznál, egyiknél több, vagy jobb, a másikinál kevesebb, másmilyen, milyen a mód és az alkalom...

Gyermekek kántálni indulnak, a nagyobbak meg betlehemmel bajlódznak. A hó fagyos, szinte visít.

— Nem tudom Gyurkát hun töri a happaré, — mondja Pásztor az ólban, betlehemcsinálás közben. Hijába, tavalya még Gyurka volt a betlehemesek vezére. Most meg ő lett. Pásztor.

Pásztor, egyúttal pap is, meg minden, elnyútt lexikont cipel hóna alatt, ez a Biblia. Mennek házról-házra. Sokan vannak. Királyok, angyalok, juhászok.

A juhászok kifordított bundában vannak, az angyalok pedig fehér gyolcs gatyában. Rávéve a nadrágra. S kék korona van a fejükön. Pásztornak leventesipka van a fején, mikor papol úgyis leveszi. Egyébkor meg jól áll, és olyan nagy kardja van, mint Szent Lászlónak. Fából persze. Csak be van kenve kindruccal, meg lakkal.

De Pásztor egyúttal Heródes is, kevesebb betlehemes kell így, s több pénz jut egyre-egyre. Mikor kijönnek valahonnan, körülfogják Heródest, s azt kérdik:

— Mennyit adtak?

De bent, vagy mikor látják, úgy viselkednek, mintha a pénz, vagy amit kapnak, fontos se volna, mindezt tiszteletből teszik. Vagy még inkább szerelemből, amint Pásztor gúnyosan mondja.”

Szabó Pál leírása a betlehemezés leglényegesebb pontjait érinti, s így a leírás hangulata és az író stílusa által pontosan jelenik meg előttünk az elmondott karácsony este.

A karácsonyi betlehemjárás menete általában a következő:

December elején a fiatal legények (ritkán leányok) összeállnak, hogy *felkészüljenek* a karácsonyi betlehemezésre. A felkészülés két feladatból tevődik össze:

1. Meg kell tanulni, illetve fel kell idézni a verseket és énekeket, s ezeket drámaszerűen el kell próbálni.

2. El kell készíteni vagy meg kell javítani a színjáték tárgyi kellékeit.

A felkészülés színhelye lehet a csűr vagy pajta, istálló vagy ól, kocsma, az adott falu tradíciói szerint.

A tanulási vagy felkészülési szakasz karácsonyig tart. A csoportok a helyi szokásnak megfelelően karácsony estéje előtt pár nappal, vagy karácsony estéjétől néhány napig, vagy csak egyetlen este, házról házra járva mutatják be a játékot. A „*cselekmény*” a bibliai történet részleteiből hiányosan és töredékesen összeállított eseménysor, középpontjában Krisztus születésével.

A játék előadásának *stílusa* kötött és szigorúan hagyományos. E stílus az egyes vidékeken meglehetősen eltérő; a legnagyobb különbséget a katolikus és református játékok mutatják. Az előadások modorát legjobban a magasztos, fennkölt stílusnak a profán, vaskos humorral való váltakozása jellemzi.

Az egyes *játékok* bemutatásának *időtartama* 10—30 perc között változik, a játékokban szereplő dalok száma három-öt.

A játékok bemutatásának *színhelye* a tisztaszoba, szoba, ház, ritkán a *pitvar* vagy a konyha.

A *szereplők száma* kettő és tizenöt között mozog.

E játékok lényeges, meghatározó kelléke a papírból vagy fából készült templom vagy jászol alakú *betlehem*, melyben a karácsonyi történet központi jelenete (Mária, József és az újszülött) került bemutatásra apró, fából faragott vagy gipsz figurákkal, papír, moha és egyéb díszítő elemek felhasználásával.

A betlehemben elrendezett kép helyett helyenként *bábokkal életre keltett jelenetek* mutatják be Krisztus születését. A betlehemes ládikák színpaddá válnak, melyen rövid, nyéllel ellátott, 10—20 cm nagyságú, fából, textillel felöltötött bábok járják el táncukat, játszák el rövid kis szerepüket

További kellékek a szereplők elrejtését szolgáló *jelmezek*, melyek eltérő változatokban a pásztorok, angyalok, királyok, katonák, Mária és József alakjainak megjelenítését szolgálják. A rejtezés mértéke eltérő: az arc teljes elfedésétől az egyszerű szimbolikus jelek viseléséig (korona, kard) változik.

A karácsonyi betlehemes játékok *funkciója*, mint azt már a korábbiakban említettük, az *adománygyűjtés* volt. Ez önmagában persze nem elegendő a szokás fennmaradásához, számolni kell egy *közösségi igény* is, amely a játékot elfogadja és jóváhagyja. A 60-as évek közepétől figyelhető meg a közösségi igény elhalása. Ez általában egybeesik a hagyományos faluközösségek felbomlásával, kiscsaládokra széthullásával.

A betlehemes játékokról térjünk most át a *bábtáncoltató* betlehemezés általános jellemzésére, illetve az eltérések bemutatására!

Mivel ez a karácsonyi betlehemezésnek bizonyos változata csupán, *funkcióbeli eltérést nem találunk*. Magyarországon a bábos betlehemes játékok *főbb vonásaikban*, alapvető jellegükben *megfelelnek* egyéb, nem bábos betlehemes játékoknak, így a fenti általános leírás rájuk is vonatkoztatható.

Nézzük tehát az eltéréseket.

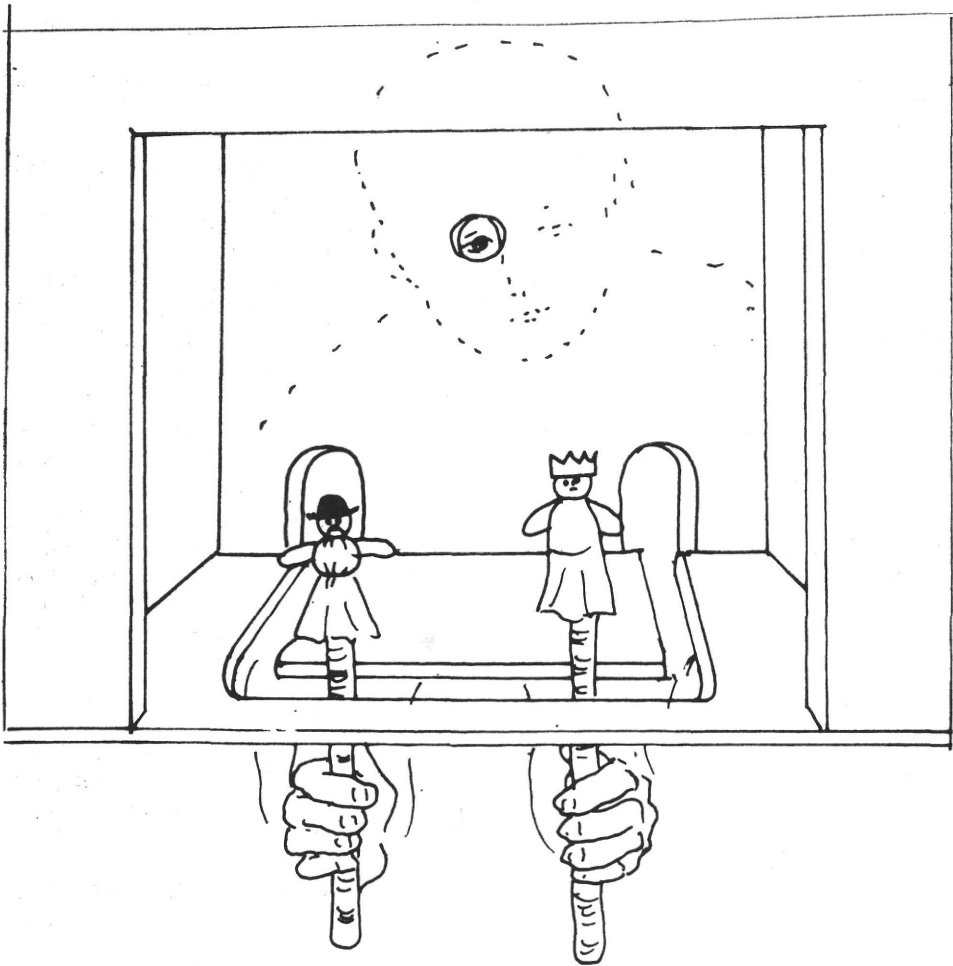
A bábtáncoltató betlehemezők csoportjában egy szereplő „*bábjátszó*” lesz, s szerepe a bábok mozgatásával, dialógusának előadásával bővül ki, vagy erre korlátozódik.

Az előkészületek során a betlehemem és a jelmezeken kívül a bábokat is fel kell újítani, szükség esetén el kell készíteni.

A betlehemben a bábok mozgatására a *magyar nyelvterület egészén azonos technikát* alkalmaznak: a betlehem fenékdeshkájába körülbelül 2 cm széles és a betlehem teljes szélességével egyenlő hosszú rést nyitnak. Ebbe felülről vagy hátulról behelyezik a bábokat, melyek az úgynevezett „*Stäbchenpuppen*” *nyeles báb* típushoz tartoznak (*Schmidt*, 1962), s a rés, illetve a betlehem alatt nyelvüknél fogva ide-oda, oldalirányban mozgathatók. (Lásd az 5. ábrát) Mint ahogy ez az ábrából is kitűnik, ez a mozgatási technika csak a bábtest egészének mozgatására alkalmas. A fej és a végtagok külön nem mozgathatók.

A *szereplő bábok száma* általában páros (két kezével ugyanis egyszerre két bábót képes a bábjátszó mozgatni): kettő és tíz között van.

A teljes játékidőből a bábok játéka körülbelül tizedrészét adja, és legtöbbször a játék vége felé kerül rá sor.

1. A bábjáték technikája (Főzy Vilma rajza)

A cselekmény szempontjából a bábjáték lehet: 1. az emberi színjáték néma illusztrációja, 2. önálló jelenet.

Az első esetben az élő szereplők közös énekére táncolnak a bábok a betlehemben, a második esetben a Heródes-epizódot jelenítik meg, vagy betölthetik — rendkívül szemérmesen — az adománykérők szerepét is.

A bábok szerepeit általában a bábjátékos mondja el.

Szabó Pál idézett leírásából hiányzik a betlehemezés befejezésének bemutatása. Általában a betlehemmel való járás éjfélig tart. Szokás a betlehemet az éjféltől a mise tartamára, esetleg karácsony idejére — szolgálata bevégeztével — a templomban felállítani.

A betlehemezők elosztják a gyűjtött pénzt és élelmiszert. Néhol a legénybanda a gyűjtött pénzt együtt mulatja el, s a mulatság után a banda feloszlik.

A bábáncoltató betlehemezés földrajzi elterjedése Magyarországon

Ha a bábáncoltató betlehemezés előfordulási helyeit térképre vetítjük, azt látjuk, hogy a községek szóródása négy pont körül sűrűsödve kisebb vagy nagyobb foltokba rendeződik.

Ezek közül az egyik a Balaton déli partja körül helyezkedik el, Zala és Somogy megyében. Egy másik elterjedési folt a Dunakanyar területére jut, a mai Komárom és Pest megyében. A harmadik terület a Felső-Tisza mentén, Ugocsa, Szilágy és Szatmár megye Tiszához közeli részein van, és a mai országhatárokon kívülre nyúlik. Egy negyedik, mindössze két előfordulási ponttal bíró körzet szintén a történeti Magyarország területén, a mai Vajdaságban található, a Maros alsó szakaszánál. E nagyobb körzetektől elszakad még két előfordulási hely, ezek közül Csenger a felső-tiszai játékcsoporthoz kapcsolható a játék típusa szerint, Marosvásárhely pedig valószínűleg középpontja lehetett egy erdélyi játékcsoportnak.

A bábáncoltató betlehemezés előfordulási helyeit térképen is bemutatjuk. E térképen azok a községek is megtalálhatók, melyeket a különböző típusú hivatkozások csak megemlítenek, de a játék egykori meglétét már nem tudjuk kontrollálni. Néhány község adatközlők említése alapján szerepel, más községek gyűjtött anyaga csak kéziratban olvasható. Néhány előfordulási helyre a múzeumokban őrzött tárgyak alapján bukkantunk. Elég sok falu játékát őrzik filmek és fényképek. Az anyag javát a már publikált közlemények alapján lehetett feltérképezni. Néhány előfordulási helyet a kérdőív szerű felmérések fedtek fel. (Magyar Néprajzi Atlasz, Társadalmi Néprajzi Adatgyűjtés Alapkérdőíve.) Saját terepgyűjtéseim közben is sikerült eddig nem ismert játékokat találni és gyűjteni. Végül, de nem utolsósorban szeretném megemlíteni Kresz Mária közlését a kanadai magyar faluközösség körében élő bábáncoltató betlehemezésről. Ennek anyagát Kresz Mária kéziratban őrzi. (Az elszármazás földrajzi helye: a Felső-Tisza vidék.)

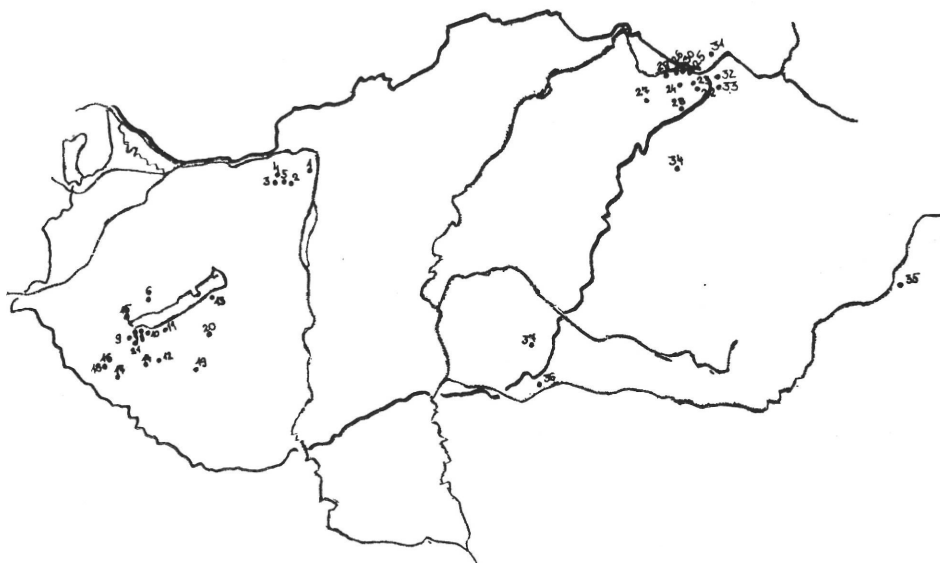
A bábáncoltató betlehemezés viszonylag kisszámú előfordulása (37 község) lehetővé teszi, hogy a térképszerű tájékozódás során található szabályszerűségekből következtetésekre juthassunk az eredet, az elterjedés, átadás-átvétel, típusok kérdéseire keresett válaszokhoz.

A bábáncoltató betlehemezés előfordulási helyei

1. Esztergom (Esztergom m.)	MNGY. VIII. 1906. Gy: KARÁCSONYI Béla; betlehem a Néprajzi Múzeum gyűjteményében, ltsz: 48941. Újragyűjtve: 1972. SZACSVAY Éva
2. Tinnye (Pest—Pilis—Solt—Kiskun m.)	MNA, Gy: BÁRTH János
3. Bajna (Esztergom m.)	Gy: SZACSVAY Éva, 1972. Adatközlők: Meszes Bábszki János, 78 é., Özv. Haraszti Andrásné, 77 é.

4. Nagysáp (Esztergom m.) Gy: SZACSVAY Éva
6. Tapolca (Zala m.) MNGY, VIII. (Eredeti kézirat a XIX. század elejéről), Gy: SEBESTYÉN Gyula
7. Balatonszentgyörgy (Somogy m.) MNGY, VIII.
Gy: SÁGI János (1904), betlehem és bábok a Balatoni Múzeum néprajzi gyűjteményében találhatóak.
8. Balatonberény (Somogy m.) Özv. HOSSZÚ Lajosné: Balatonberény község és környéke monográfiája, kézirat a Rippl-Rónai Múzeum adattárában; néprajzi filmen megörökítve:
a) RAFFAY Anna,
b) VAJKAI Aurél, IMRE István, Néprajzi Múzeum Filmgyűjteményében.
9. Vörs (Somogy m.) PETÁNOVITS K., 1969
Újragyűjtve: 1968. SZACSVAY Éva
10. Kéthely (Somogy m.) MNA, Gy.: BÉKEFFI Margit.
11. Lengyeltóti (Somogy m.) T. I., 1926
12. Osztopán (Somogy m.) SÁNDOR István (kézirat), EA 4031. Néprajzi film: RAFFAY Anna, Néprajzi Múzeum Filmgyűjteménye.
13. Kiliti (Somogy m.) MNGY, VIII. Gy: PETERDI László.
Betlehem és bábok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében.
14. Mesztegnyő (Somogy m.) Magyar Nyelvőr V. (1876) 334—337.
15. Keszthely (Zala m.) SÁGI J., 1904
16. Nagykanizsa (Zala m.) Betlehem a Néprajzi Múzeum gyűjteményében, ltsz: 28258.
17. Iharosberény (Somogy m.) A Néprajzi Múzeum 28262 sz. tárgya leírókartonja (tárgy hiányzik)
18. Kiskanizsa (Kanizsaberek, Somogy m.) MNGY, VIII. Gy.: SEBESTYÉN Gyula.
Betlehem a Néprajzi Múzeumban, ltsz: 28262.
19. Taszár (Somogy m.) Gy: SZACSVAY Éva
20. Nágocs (Somogy m.) Magyar Nyelvőr VI. (1877) 427.
21. Hollád (Somogy m.) DANIEL, Bernard gyűjtése és szóbeli közlése, 1976.
22. Kispalád (Szatmár m.) Gy: SZACSVAY Éva
23. Botpalád (Szatmár m.) Tisza István Tud. Társ. I. oszt. Közl. V. 2. sz., N. BARTHA K., 1931
24. Kölcse (Szatmár m.) Gy: SZACSVAY Éva, 1968, 1969, 1971. Néprajzi film: VITÉZI Gábor—HOPPÁL Mihály—SZACSVAY Éva, Néprajzi Múzeum filmgyűjteménye.

25. Milota (Szatmár m.)	Gy: SZACSVAY Éva, 1966, Botpaládi adatközlés.
26. Tiszakóród (Szatmár m.)	Gy: SZACSVAY Éva. Adatközlő: Hadi László, 27 é.
27. Kocsord (Szatmár m.)	MNA, Gy : DIÓSZEGI Vilmos
28. Csenger (Szatmár m.)	MNGY. I. Gy: SZATHMÁRY Károly
29. Szatmárcseke (Szatmár m.)	N. BARTHA K., 1933
30. Tiszacséce (Szatmár m.)	N. BARTHA K., 1934
31. Fancsika (Ugocsa m.)	Gy: TILL Mária, kézirat EA 4567
32. Tiszaszászfalu (Ugocsa m.)	Gy: KATONA Ferenc, kézirat EA 4590, p. 89, 103.
33. Csepe (Ugocsa m.)	Gy : TILL Mária, RHÉDEY Piroska, kézirat EA 4553 (1943)
Újragyűjtve: RHÉDEY Piroska, EA 4554 és TARNAY Margit: EA 4557, p. 64. (1944)
34. Tasnád (Szilágymén m.)	Magyar Nyelvőr VI. (1877.) 278
35. Marosvásárhely (Maros—Torda m.)	MAGYAR NÉPZENE TÁRA II. 1953. p. 563—569. Gy : PETELEI, 1943.
36. Magyarpécska (Arad m.)	MNA, Gy : MOLNÁR Mária.
37. Magyarbánhegyes (Csanád m.)	MNA, Gy : VÁMSZER Géza.

2. A magyarországi bábos betlehemi játékok földrajzi megoszlása (Főzy Vilma rajza)

Társadalmi és funkcionális kérdések

„A társadalom a színjátékot létrehozó csoporton keresztül hat a színjáték fejlődésére. A sajátos belső törvények szerint működő, mindenkor új élményt előidéző színjáték ugyanezen embercsoporton keresztül visszahat a társadalomra.” (Hont F., 1940. 47.) E megállapítás a faluközösségekben élők népszokásaira, színjátékszerű szokásaira is vonatkozik. A homogén faluközösségekben előadásra kerülő betlehemes játékok előadási körülményei és a megvalósítás mikéntje az adott közösség legkülönbözőbb társadalmi relációit világíthatja meg. A népszokás-kutatás legnagyobb hiányossága éppen abból fakadt, hogy a színjátékszerű szokásokat nem színjátékszerűen ragadta meg. (Ortutay Gy., 1936, 1956; Hont F., 1940)

Az általam felrajzolt térkép elterjedési foltjaiban eltérő gazdasági és társadalmi helyzetű falvak és városok játécai kerültek egy típusba, ugyanakkor eltérő földrajzi körülmények között is számos azonos indítékot és körülményt találhatunk a játékok megvalósítása körül. Megfigyelésükre csak akkor kerülhet sor, ha a szokás rögzítések nem rekedünk meg a szöveg és dallam lejegyzésénél, hanem részletes körülírásokban kitérünk az adott közösség társadalmi, gazdasági állapotának rajzára; ha a kizárólagos szöveggyűjtés helyett, komplex vizsgálatok eredményeit rögzítjük.

A bábtáncoltató betlehemezés szokásának korábbi bemutatásai sok tekintetben hiányosak, s ma már e hiányok pótlása lehetetlen. Mégis sikerült az újabb kutatásoknak az Ortutay Gyula—Hont Ferenc—Dömötör Tekla által kijelölt úton továbbhaladni, s szélesebb horizontú adatgyűjtések birtokában beszédesebb szokás-modelleket felrajzolni.

A bábtáncoltató betlehemes játékok gyűjtésekor legfőbb törekvésem az volt, hogy

1. a már egyszer felgyűjtött játékokat újragyűjtsem és kiegészítsem,
2. a múzeumban levő tárgyi anyagot helyszíni gyűjtéssel kiegészítsem,
3. a még élő szokásokat lehetőleg funkcióban vizsgáljam,
4. új játékokat komplex módon: filmmel és magnetofonnal rögzítsek.

A komplex vizsgálatok egyik legfontosabb kérdése, hogy *milyenek* az adott játék létrejöttének társadalmi tényezői. (Ortutay Gy., 1956) E kérdés különböző oldalait csak azoknál a játékoknál tudtam részletesen bemutatni, amelyeket funkcióban lehetett vizsgálni.

A bábtáncoltató betlehemezés dunántúli játécai közül *Petánovits* Katalin egyszer próbaidőben, egyszer funkcióban készített felvételével rajzolta meg a vörsi betlehemezést. Ezt még egyszer funkcióban felgyűjtöttem, *Bernard* Daniel pedig 1976-ban funkcióban újra megvizsgálta. E típus elemzéséhez jó kiegészítést adnak a különböző filmfelvételek. (Raffay Anna és Vajkai Aurél.)

1971-ben sikerült egy egykori pusztai cselédember visszaemlékezései alapján rekonstruálni egy bábtáncoltató betlehemezést; ez a dunántúli játékok sok újabb társadalmi vonatkozására irányította a figyelmet.

Az esztergomi betlehemes játékot (közölte *Sebestyén* Gy., 1906) 1967-ben sikerült újragyűjteni, sajnos már csak emlékezetből. E gyűjtés nem pótolhatja

azokat a hiányokat, melyeket a századforduló idején a gyűjtő, *Karácsonyi Béla* figyelmen kívül hagyott, de sok jó kiegészítésre nyújt lehetőséget.

A Felső-Tisza vidékén 1967-ben megtalált és felgyűjtött játékot 1968-ban funkcióban újragyűjtöttem, majd pedig filmre vettük. A játék kellékeit a Néprajzi Múzeum megvásárolta.

Sok fontos mozzanatra fény derülhet az emlékezetből felidézett játékok esetében is, ezért *megkísérelem a bábáncoltató betlehemes játékok egyes típusainál azok jellegzetes társadalmi vonatkozásait és funkcionális kérdéseit felvázolni ott is, ahol a szokást már funkcióban nem gyűjthették.*

I/a *Vörs*, e Balaton melletti kis község erősen katolikus, a játék életbentartása nagyrészt *Németh Jenő* esperes aktivitásának köszönhető. A szokást emberemlékezet óta meglevőnek tartják.

Idős, hívő férfiak és a pap felügyelete mellett készülnek fel a legények évente a betlehemezésre. A *csoportok összeállításának* elsősorban *baráti* és *rokon*i motívumai vannak, a betlehemet és a bábokat a Farkas család őrzi, ezért részvételük a szervezésben fokozottabb. (A betlehem őrzője a templom mellett lakik. Éjfélre mise előtt itt öltöznek vissza ünnepi ruhájukba a betlehemezők, hogy a templomba éjfélre beérjenek.) A betlehemezők 16—20 éves nőtlen férfiak. A 60-as években három éven keresztül betlehemezéssel gyűjtötték össze a templom tatarozásához szükséges összeget; ekkor a legények átadták a játékot idős és tekintélyes házasembereknek. Az első felvétel idején (*Petánovits K.*, 1966) még ez az idős korosztály járt betlehemezni, majd az azt követő évben, amikor a fiatalabb legények újra átvették a játékot, én figyelhettem meg a szokást. A fiatal legények csoportja az egyik idős betlehemező fiából és annak pajtásaiból verbuválódott. A fiúk a karácsonyi vakációra érkeztek haza, s karácsonyig próbálták a játékot.

Az előző évhez képest a játék kudarcba fulladt. A szűkmarkú adakozás és kedvetlen reakció miatt körülbelül a falu közepén a betlehemezők abba hagyták a játékot. Ennek többféle oka volt. Az előző évek magas teljesítménye (pontos szövegmondás, jó alakítás) miatti elvárásnak a fiatal legények nem tudtak eleget tenni. Kevés volt a próbára szánt idő, akadozott a szövegmondás. Az előző években túlzott méreteket öltött adakozásba (a betlehem oldalára írták fel, ki mennyit adott) beléfáradtak. Most csak filléreket hullajtottak a játékosok perseyébe. A felkészülés hiányosságait a nézők észrevették, nemtetszésüket a betlehemezők tudomására hozták.

A *szereposztás* kérdésében az *egyéni hajlamnak* nagyobb a súlya az *alkalmasságnál*. A játékoknak van kívülálló *szervezője* vagy tanácsadója — esetünkben ez Farkas Vendel volt —, aki tanácsot ad a szereposztást illetően is. Az általunk megfigyelt évben nem vették igénybe Farkas Vendel tanácsait. Az így bekövetkezett kudarc a legények számára csak az adomány csekély voltában nyilvánult meg, míg Farkas Vendel az előadás hiányosságai miatt szégyenkezett. A szervező segítsége azért sem nélkülözhető, mivel a fiatal legények már a falutól távol élnek, csak az ünnepekre jönnek haza, így a hagyományos elvárást illetően tájékozatlanok.

Mit vár a vörsi néző a játékosoktól?

Legtöbbjük hiányolta a legények játékából a *tiszteletet* és *áhitatot*. Ugyanakkor a profán jeleneteknél (az álom elmondása) a tréfákon jót nevettek. Az emelkedett hangulat nem zárja ki a tréfálkozást. A gyerekek, asszo-

nyok és öregek meghatódottan, mozdulatlanul bámulják a betérő betlehemeseket. Ehhez hozzájárul a beköszöntő áhitatot ébresztő magatartása is, a merev vigyázzállás, egy pontra szegezett tekintet. Fellépése bizalomkeltő, vallásossága hihető. Ahogyan Szabó Pál is írta, nem süthet át a játékon a valódi szándék (a pénzugyűjtés), ezt rossznéven vennék. Ha valaki nem kíván adakozni, be sem engedi a betlehemeseket. Aki beengedte, valamivel megjutalmazza őket.

A vörsi játék két *angyala* lényegében a kórus szerepét látja el, emiatt jó torkú, jó hallású legényeket választanak e szerepre. Az angyalok vigyázzállásban énekelnek, magasztosan, mintha templomban lennének.

Igazán drámába illő feladata a három *pásztor*nak van. A pásztorok szerepe rendkívül kötött, ez alól egyetlen jelentben van kivétel, amikor a pásztorok felébredve elmondják, mit álmodtak. Ez kötetlen prózai szöveg, s ennek lehetőségével igyekeznek élni. Persze ekkor sem lehet elrugaszkodni az aktuális helyzettől. A pásztorok jeleneteiben évtizedek óta őrzött *gesztusok* és *játékstílus* valószínűleg meg. Központi alakja a játéknak az „*öreg*” pásztor. Külsejét tekintve nem tér el a többiektől. Alakításában az öregek gyámoltalansága és gügyesége dominál. Játékstílusa az öregek hanghordozásra és a lassú, széles gesztusokra épül. Az *arcimimikáinak* nincs szerepe, mivel az arcot teljesen elfedik kenderkóccal.

A *bábokat* a betlehemben a beköszöntő játszátja. A bábok *jelenete néma*, megfelelő éneksorokra párosával megjelennek a színen, egymáshoz ütődve, egymással „*táncolnak*”. A *sikeres játékhoz tartozik a bábok heves mozgatása*.

Gyűjtésemkor azt tapasztaltam, hogy ma *társadalmi különbség nélkül járnak, ill. várják és engedik be házaikba a betlehemezőket a falusiak*.

Viszont más, korábbi állapotokra enged következtetni az a tény, hogy a betlehem készítője, Kajdl György (szül. 1866) uradalmi cseléd volt. Úgy tűnik, hogy régebben az *elesettebb társadalmi rétegek gyakorolták a betlehemezést*.

I/b, 1970-ben Nagyberki községben találtam meg Bóte Györgyöt, aki legénykorában vezetője volt egy olyan betlehemező csoportnak, amely pusztai környezetből nagy távolságot járt be a bábos betlehemmel. Több faluban is megfordultak egy-egy karácsony este, és néhány évig rendszeresen játszottak *Taszáron*. Bóte György semmit sem tudott egykori társairól, a pusztaiak szétszóródtak, egyedül kellett megbirkóznia emlékezetével, hogy felidézze a régen elfelejtett játékot.

Szerencsére a játék rekonstruálható volt.

A szöveg és a dalok alapján a dunántúli játékok típusának újabb változata bontakozott ki. Míg azonban a korábban ismert játékokban elhomályosult a bábok alakja és neve, e játék utolsó énekében név szerint felbukkannak. Az egykori pusztai cselédek körében fennmaradt játék világiasabb, humorosabb, tréfákkal bőven fűszerezett; a magasztos, vallásos jelenetek halványabbak.

A pusztai cselédek játékának legfőbb, *elsődleges célja az adománygyűjtés* volt, ezért rossz ruhákban, cipőkben, vacogva jártak napi 15–20 km-t vagy még ennél többet is, egyik pusztáról a másikra, egyik faluból a másikba. Ezért lesték el a báltáncoltató betlehemezést hagyományosan őrző valamelyik faluban a szokást. Megtanulták, elkészítették a kellékeket, *átvették a játékot*.

Népszokásaink újkori felvirágzását hozta az a századfordulóra bekövetkezett elszegényedési folyamat, mely a pusztai cselédek *Illyés Gyula* által is megrajzolt szörnyű szellemi és anyagi lesüllyedését hozta magával. (Lásd: *Lélek és kenyér, Puszták népe* c. írásait.)

Adatközlőm szerint a pusztai gyerekeket nem fogadta szívesen a falusi gazdaember. Mégis évről évre újból nyakukba vették a vidéket, újabb és újabb szokásokat tanultak meg (csillagjárás, Luca-napi kotyulás stb.), hogy a család szegényes jövedelmét kiegészíthessék.

I. A század elején a Közép-Dunántúlon kétféle közösség őrizte a bábtáncoltató betlehemezés szokását. Hagyományosan élt egy-egy faluközösségben, ahol évente rendezték meg a szokást, lebonyolítása a falu szigorú ellenőrzése mellett történt. A bábtáncoltató betlehemezés szokását őrző és átadó másik közösség a *pusztai cselédeké volt*.

Figyelemre méltó különbségek vannak a két közösség által bemutatott játékok között. E különbségek nem a játékok struktúrájában, hanem előadásmódjukban nyilvánulnak meg. Bóte György elmondása alapján — úgy tűnik —, a *pusztai cselédgyerekek előadása felszabadultabb és játékosabb volt*, mint a hagyományos faluközösségek csoportjaié. Ez utóbbiak szigorú elvárások szerint készültek a játékra, míg a pusztai gyerekeknek a nézőkről felületes és távoli elképzeléseik voltak. Csak az adomány mértékéről következtethettek játéku sikerére. Sikertelenség esetén nem kaptak „visszajelentést” a hibákról, nem tudták korrigálni a játékot. Ha valahol gyenge volt az eredmény, következő évben a községet kihagyták. Ezért a pusztai gyerekekből verbuválódott csoportok versenyben voltak egymással: igyekeztek minél színesebbé és változatosabbá tenni előadásaikat. Minden — azelőtt nem ismert — motívumot ellestek és beépítettek játékuukba. A faluközösségen belül mozgó csoport az újításokkal szemben ellenállt, a falu megcsontosodott hagyományával nem vette fel a harcot.

II. A bábtáncoltató betlehemezéseknek a Dunántúlon, *Esztergom* környékén van még egy kisebb elterjedési területe.

Az esztergomi játék szövegét *Karácsonyi Béla* gyűjtése alapján közölte *Sebestyén Gyula* (1906, 68—71.). Szigorúan a szöveg bemutatására szorítkozott; sem a szereplőkről, sem a bábokról, sem az előadás körülményeiről nem közölt érdemleges adatot.

Ezért Esztergomban megkíséreltük felkutatni a régi játék emlékét, és sikerült találkozni olyan idős emberrel, aki gyermekkorában betlehemező volt. Az ő vallomása alapján próbáltuk rekonstruálni az előadás körülményeit. Békeffi József adatközlőnkől megtudtuk, hogy valaha apja is járt betlehemezni, és ezért gyermekeit is noszogatta, hogy készítsenek betlehemet, és járjanak betlehemezni. Elkészítették hát a betlehemet, de a bábok mozgatását nem sikerült megoldani. Éveken keresztül jártak attól kezdve betlehemezni, így a részletekről viszonylag sokat tudott adatközlőnk elmondani.

Békeffi József felmenői apjától úkapjáig juhászok voltak. (Eredeti nevük: Sinkovics.) Mint cselédek, a város legelesettebb rétegéhez tartoztak, ezért is biztatták a szülők gyermekeiket a betlehemezésre. A begyűjtött pénzt a gyerekek átadták szüleiknek. Erről Békeffi Józsefnek rossz emlékei voltak: az átadott pénzt megrokkant, nyomorék apja a kocsmába vitte; már messzire eljűk jött, hogy az anyát megelőzve elvegye a gyerekek keresetét.

A betlehemmél való járás adventtől újévig tartott, akkortól háromkirályokként jártak a csillaggal. Így majdnem egy hónapig gyűjthettek pénzt és egyéb adományokat. Nemcsak a polgárházakhoz és iparosházakhoz mentek be, de az egyletekben, olvasókörokbén is szívesen fogadták őket, papokat és tanítókat is meglátogattak, és sokszor a kórházba is bemehettek játszani!

A betlehemezés megvalósításához többféle engedélyre volt szükség. Ezért Békeffi szerint a legszegényebb betlehemezők nagyon vigyáztak, hogy duhajkodássá ne fajuljon a játék, mert ez esetben a következő években már nem kaptak volna engedélyt. Ha valamiért megtagadták az engedély megadását, papok és tanítók pártfogását és garanciáját kérték; ilyen közbenjárásra esetleg megkaphatták. Előfordult, hogy engedély hiányában titokban jártak betlehemezni, csendesen lopakodtak egyik háztól a másikig. Így azonban nem tudtak eleget keresni, ezért ha lehetett, igyekeztek engedélyt szerezni. Több betlehemező csoportnak nem adtak engedélyt, így aztán azok, akik ezt nem elég komolyan, kellő tisztelettel és felkészültséggel adták elő, lemaradtak.

Esztergomban a betlehemezést a Szent Tamás hegyen lakó legszegényebb rétegből való csoportok gyakorolták: gazdasági cselédek, zsellérek, halászok, pásztorok, alkalmi munkások, iparosok és egyéb szegény családok gyermekei álltak össze évente, hogy a családi kerestet fellendítsék.

Összefoglalva a dunántúli játékok mögött húzódó társadalmi változásokat, úgy tűnik, hogy a századfordulón a városi és falusi közösségben az egykor valószínűleg egyházi — papi, tanítói — közreműködéssel megrendezett játékok, hanyatlási szakaszukban, a faluszéli, pusztai és városi szegénységhez kerültek, a játék elsősorban jövedelemszerzési alkalommá vált.

III. Funkció tekintetében a Felső-Tisza vidékéről a *kölcsei* játékot vizsgáljuk meg. Ezt egészen fiatal, 14—15 éves legénykék adják elő, a csoportot a betlehem készítője vagy őrzője hívja össze. A gyerekek egymás iránti *barátsága* a kiválasztás legdöntőbb tényezője. Szerepe van még ebben az iskolai előmenetelnek is, mert ennek alapján fel lehet mérni a résztvevők alkalmasságát.

Mikor első alkalommal, 1967-ben ott jártam, Szakács Ferenc két fia és azok barátai jártak betlehemezni. Ez a család elsősorban a jövedelemért vett részt a szokásban, de esztétikai okok is közrejátszottak. Az asszony a régi szokás szépségét emlegette, és úgy tartja, hogy a karácsony estéhez szorosan hozzátartozik a játék.

Az előkészületek is Szakácséknál folytak. A betlehem 1965-ben készült, puhafa deszkából asztalos technikával. Ezt korábban egy ügyes fűrő-faragó ember készítette, a bábokat azonban maguk a gyerekek. Deszkalapokból fűrészelték ki a bábalakokat, majd különböző színű textillel bevonták. Négy bábót készítettek: egyszerűségükben eltértek a hagyományos báboktól. A sík lapból kifűrészelt két dimenziós alakokat azelőtt formás bábok helyettesítették.

A következő évben a bábokat már nem a gyerekek, hanem a játék újabb szervezőjének felesége készítette el (ez korábban is asszonyi munka volt Kölcshén), melyek ekkor a régi hagyományoknak megfelelően készültek.

A *szerepek* kiosztása egyéni ajánlkozás formájában történik, de vannak bizonyos követelmények, amelyeknek eleget kell tenni. A *bábjátszó* lehetőleg kisméretű és vékony hangú legyen, így jól megbújhat a betlehem mögött, és hangja alkalmas a babák megszólaltatására. *Angyaloknak* szép énekhangút választanak, a *pásztoroknak* jó komédiásoknak kell lenniök. Szokás volt az iskolában engedélyt kérni a próbán való részvételre. Ezt többnyire a jobb tanulók kapták meg, akik a napi penzumot a próbák mellett is el tudták végezni. A betlehemezésben való részvétel a gyermekek körében kitüntetésnek számít, hiszen a játék a faluban közmegebecsülésnek örvend.

A kölcsesi játék *főszereplője az öreg*. A csoportnak ő volt a legidősebb tagja. Játéka, lassú mozdulatokkal kiegészített öreges szövegmondás volt; a hallgatóságnak tetszett. Tartása jellegzetesen döcögő és meghajlott volt. (A meghajlott járásnak indokolásául az öregember töpörödöttségére hivatkoztak, de valószínű, hogy a szatmári farsangi alakoskodások hatása ez betlehemes játékkban; ugyanis a fonóba beszaladó kecske vagy medve alakítója jár meghajolva, miközben arca előtt tartja a maszkot.) Az adománykérő formulát az öreg felegyenesedve, szerepén kívül mondja el.

A *három pásztor* játékanak *leglényegesebb eleme a tréfa*: az ügyesen előadott párbeszéd és a tréfálkozás az öreggel.

A *bábjátszóval* kapcsolatosan nincsenek szigorú elvárások. Színtelen, vékony hangon adja elő mondanivalóját, míg kezével egyszerűen ide-oda mozgatja a bábokat. A báb jelenet végén a halál leüti Heródes fejét. Ez a jelenet csattanója, technikai kivitelezésébe nem csúszhat hiba.

Kölcsén — a legidősebb emberek állítása szerint — ez a szokás „mindig élt”.

A második világháború előtt a bábtáncoltató betlehemezés kizárólag a református lakosság körében volt elterjedve. Három felekezeti iskola volt a faluban, közülük a református iskolának volt komoly szerepe a szokás életben tartásában: a tanító szervezte évente a játékot. (A szövegen sok helyen érezhető a pap vagy tanító javító szándéka.) A többségben levő reformátusok jártak betlehemezni, de minden házba betértek. A 30-as években a katolikusok is alakítottak egy betlehemező csoportot, de játékkuk eltért a hagyományostól. Bábokat nem táncoltattak, mert a katolikus lakosság körében kifogásolták a játék világiasságát, a tréfákat és a bábjátékot. Úgy mondták, hogy a játék egészen eltért a valástól, és csúfot űz a hívőkből. Betlehemjük egyszerű jászol volt gipszfigurákkal, hárman jártak vele. Szöveget nem mondtak, ünneplő ruhájukban, betlehemmel karácsonyi énekeket énekeltek. A betlehemet a templomban tartották és őrizték, karácsonykor feldíszítették. Ez a csoport körülbelül 10 évig működött.

A hagyományos bábtáncoltató betlehemezés közönsége és kedveltsége mindig nagyobb volt. A betlehemezést a II. világháború után évekig nem folytatták. Körülbelül 7 évvel a háború után jutott eszébe egy katolikus családnak, hogy a régi szokást fel kellene újítani. Ekkor készítette el Takács Gyula, jó fűrő-faragó ember azt a deszka betlehemet, mely bábtáncoltásra alkalmas, és amelyet 1967-ben, ottjártunkkor a betlehemesek használtak. Az 50-es évek végétől a különböző felekezeti gyermekek együtt jártak betlehemezni. Kérésünkre 1968-ban Hadi János, egykori lelkes betlehemező, elkészítette a hagyományos betlehemet is. (A régi betlehem jellegét nem annyira formája, mint készítési technikája adja: puhafa lécekből összeállított vázát kartonpapírral fedték be. Ez a technika általában volt a Felső-Tisza vidékén.

A betlehemes játék egyrészt a karácsonyi ünnep elmaradhatatlan része, másrészt pénzszerzési alkalom. Az idősebb asszonyok és férfiak a bibliai jelenet megelenedését látják benne, sokan elsírják magukat a meghatódástól.

A betlehemezőket mindenki szívesen fogadja, tehetsége szerint jutalmazza. A betanító személyes megbecsülése is tükröződik a betlehemesek szíves fogadtatásában.

A középkorúak számára inkább multság és szórakozás a betlehemes játék. Él az emberekben a szokás fenntartásának tudatos vágya is: „miért ne legyen

meg ez az öröme a mostani gyerekeknek is” — mondták sokan. A gyerekeket legjobban az adomány ösztönzi. A játék felújításának döntő motívuma is ez volt.

Közép-Európában a vallásos eredetű népi bábjátékok hasonlóan sok más karácsonyi játékhoz a 19. század végére lényegében a kéregetés vagy koldulás legális formájává váltak. A karácsonyi játékoknál az adománygyűjtésnek többféle motívuma is van.

A karácsonyi történetben megfogalmazott társadalmi igazságosság — Krisztus a szegények királya — már önmagában is elegendő volna, de a Bibliában található felszólítások az adakozásra egyértelműen mozgósították a hívőket arra, hogy karácsonyestén osszák meg javaikat a szegényekkel vagy szegényebbekkel. A középkorban ezen az estén nem volt szokás elkergetni a kéregetőket és koldusokat, akik alamizsnára várva, nagy tömegben lepték el a templomok környékét.

A másik jelentős motíváló tényező a szórakozásnak, szórakoztatásnak piaci árúvá válása; később ez a jelenség is hathatott a karácsonyi pénzgyűjtésre. Az, hogy a vásárokon és piactereken a mezőgazdasági és kézműipari cikkek mellett színjátékok, bábjátékok, mutatványok és nyomtatott könyvek is vásárolhatók voltak, természetessé tették, hogy az ilyen jellegű „szolgáltatásokért” fizetni kell.

A karácsonyi játék a templomból való kiszorulása után vált árúvá. A világi „vállalkozók” napjainkig építhettek a hívőkben karácsonykor feltámadó „adakozási kedv”-re.

A betlehemezés magyarországi szakirodalma szerint a jobbágykor végén e szokások funkciójában változás következett be. E megállapítást lényegében az adatközlőknek arra a vallomásra építették, amely szerint régen nem adtak pénzt a betlehemeseknek; kaláccsal, kolbásszal, szalonnával, borral kínálták őket (vendégül látták); csak a húszas évektől kaptak pénzt. E korábbi időben a betlehemezők nem a pénzért betlehemeztek, hanem egyéb indító okok játszhattak közre (esztétikai, vallási stb.) a játék fennmaradásában. Betlehemes játékaink az egész közösséget átfogó, megmozgató közös szórakozástól (lakodalom, farsang) eltérően csak egy kisebb csoport „vállalkozásai” a közösség többségének „kiszolgáltatására”, melyet nyilván csak bizonyos ellenszolgáltatásért tehettek meg rendszeresen a „piac” szabályai szerint, hasonlóan a vándorkereskedőkhöz. A begyűjtött pénz felhasználása finomítja a képet (pl. közösen elmulatják), de az alapvető helyzeten semmit sem módosít. Ezért úgy vélem, hogy a jobbágykor végén tapasztalt változás csak azt mutatja, hogy a parasztháztartásban a 19. századi általános fogyasztási szokások divatja szerint a szórakozásért, tréfaért, épületes tanulságokért már nem csak kaláccsal és kolbásszal, hanem *pénzzel is fizettek*. Közép- és Kelet-Európában a polgári színház és színjáték fejlődésének elmaradása miatt e funkciót sokáig népi vagy népies színjáték alakulatok töltötték be: városos vándorszínészek, bábosok és mutatványosok, faluhelyeken a betlehemezők szórakoztatták karácsonykor a városi szórakozástól távolmaradt falusiakat. Ugyan-ebben rejlik egy másik ellentmondás magyarázata is. A századfordulóra a falusi népszokások gyakorlása intenzívebb lett, holott tudjuk, hogy ebben az időben már a magasabb városi színjáték-formák elvben háttérbe szoríthatók volna. Ennek okát megint csak a századforduló gazdasági és társadalmi viszonyaiban találjuk. A parasztságnak a föld hiányából származó elszegényedése volt ez, melyről a pusztai cselédek betlehemezése kapcsán már volt szó. Az elhalóban levő, divatból kimenő „vállalkozást”, a házaló népszokásokat uradalmi cselédek,

zsellérek és más, a társadalmi lét peremére szorult szegények gyermekei felújították.

Ehhez hasonló fejlődést mutat — bár más társadalmi relációkat tükröz — a varsói *szopka* is a századforduló táján. Míg egyfelől a *szopkában* újul meg a romantika idején a lengyel nemzeti irodalom és dráma, és eljut színházba, báb-színházba, Varsó külvárosában rongyos, városszéli szegények még háznak vele.

A szokás időbeli megjelenése Magyarországon

a) A bábos betlehemes játékok legkorábbi forrásának, az úgynevezett „Tapolcai kézirat”-nak kritikai elemzése.

A néprajzi irodalom a bábtáncoltató betlehemezés legkorábbi forrásaként tartja számon az úgynevezett „Tapolcai kézirat”-ot, melynek *Sebestyén Gyula* bukkant nyomára, majd tette közzé (*Sebestyén Gy.*, 1906., 14—24.).

A kézirat felfedezésének körülményeiről a jegyzetekben a következőket írja (p. 513): „Az itt közölt szöveget egy XIX. század legelején írott füzetkéből másoltam le. E füzetet egy tapolczai esztergályosmester bocsátotta rendelkezésemre az- zal a megjegyzéssel, hogy a régi világban a mesterlegények nem a mai kurta énekeket, hanem ezeket a „bötlehem járáshol való verseket” szokták elmondani.” (A szöveg adatolása e kiadásban: Dr. S. Gy. gyűjt. Tapolcza, Zala m.)

A Néprajzi Múzeumban — az Ethnológiai Adattárban — 1975-ben került sor *Sebestyén Gyula* hagyatékának rendezésére és leltározáshoz való előkészítésére. A kézirat szövegek közül ekkor előkerült egy kézirat füzet, mely tartalmazza az említett betlehemesjáték szövegét, „népköltészeti gyűjtést”, „balázsolást”, „tréfás búcsúztatót” és „népdalok, népies műdalok”-at. A füzet nem *Sebestyén Gyula* kézírásával íródott.

A kézirat szöveg azonosításakor a publikált szövegben olyan mértékű változtatásokat találtunk, amelyek sok vonatkozásban megváltoztatják a kéziratról formált eddigi ismereteinket.

Mivel a füzetnek hiányzik a borítólapja, a kézírás tulajdonosára, a készítés idejére és helyére vonatkozóan semmiféle adatot nem találtunk.

A lejegyző felderítése céljából a füzetben található további szövegeket is megkíséreltük azonosítani. Ugyancsak a MNGY VIII. kötetében (p. 94) sikerült megtalálni a Balázs-jarást; adatolása a kötetben: „Vörösmartyné *Sebestyén Eszti* gyűjtése, Köveskállya, Zala vm.” E szerint a kézirat füzet szerzője esetleg *Sebestyén Gyula* leánytestvére, *Sebestyén Eszter* lehetett. Ezek után a következő kérdések merülnek fel:

Mi a kézirat lejegyzés valódi származási helye? (A két játék esetében két-féle hely is számításba jöhet, s vajon melyik miért került megjelölésre.) Miből lehet következtetni a leírt játékok gyakorlásának idejére?

Ki minősül ebben az esetben „gyűjtőnek”, ki lejegyzőnek, ki adatszolgáltatónak?

E kérdések tisztázása okából először megbizonyosodtam arról, hogy más kézirat forrás nincsen a hagyatékban, amely ugyanennek a betlehemes játéknak a szövegét tartalmazná. Úgy látszik, hogy az előkerült füzetet tarthatjuk az eredeti forrásnak.

A felmerült ellentmondások és kérdések tisztázásához összehasonlítottam az eredeti szöveget a publikált szöveggel.

Az összehasonlítást két lépésben végeztem el: először összevettem a kéziratban található utalásokat és tagolásokat a publikált szöveg utalásaival és tagolásaival.

A) *A kézirat tagolásai* (betűhíven, zárójelbe tett magyarázattal):

„Az angyalok verse bemenetelkor” (folyamatosan leírva, tagolás nélkül), „Pásztorok köszöntése”, „harmadik pázstor”, „Angyal”, „az első pázstor”, „második pázstor”, „Harmadik pázstor”, „Angyal”, „első pázstor”, „vén dadó”, „Angyalok”, „első pázstor”, „második pázstor”, „Első pázstor”.

„2-dik baba tánczoltatás”, „3dik vers”, „4dik vers”, „5dik vers”, „6dik vers”, „7dik vers”, „8dik ének”, „9dik vers”, „10dik vers”, „2dik pázstor iszik a második pázstor”, „A harmadik oldalba löki”, „a második azt mondja”, „harmadik pázstor”, „a vén dadó”, „Ének”, „2dik vers”, „3dik vers”, „4dik vers”, „5dik vers”, „6dik vers”, „7dik vers”, „8dik vers”, „9dik vers”, „(vége van)”.

B) *A publikált szöveg tagolásai és utalásai:*

„I. Angyalvers”

„II. A pázstorok köszöntése”, „Első pázstor”, „Második pázstor”, „Harmadik pázstor”, „Vén dadó”, „Angyalok”, „Első pázstor”, „Második pázstor”, „Harmadik pázstor”, „Angyalok”, „Első pázstor”, „Második pázstor”, „Első pázstor”, „Vén dadó”, „Angyalok”, „Első pázstor”, „Második pázstor”, „Harmadik pázstor”, „Vén dadó”, „Első pázstor”, „Angyalok”, „Első pázstor”, „Második pázstor”, „Harmadik pázstor”, „Vén dadó”.

„III. Első babatánczoltatás (Két angyal két pázstor tánczol a Jézuskának s tánczolnak a betlehemező pázstorok is.)”

„IV. A pázstorok éneke”

„V. Második babatánczoltatás (Előbb a két pázstor, azután a kéményseprő tánczol a Jézuskának. A kéményseprő a belopózkodó ördöggel összeverekedik. Az ördög legyőzi, hátára kapja és elszalad vele. Utánuk bejön a dékán s a perselyét tánczolja, hajlongva csörgeti).”

„VI. Felköszöntés”, „Első pázstor”, „Második pázstor”, „Harmadik pázstor”, „Második pázstor”, „Harmadik pázstor”, „Czigány vajda”, „Vén Dadó”.

„VII. Kimenő:” „Angyalok”, „Mind”, „Pásztorok.”

(A dőlt betűs szöveg hiányzik az eredeti kéziratból.)

Az összevetés alapján kiderül, hogy az eredeti kéziratban a bábok játékára vonatkozóan egyetlen utasítás található: a „babatánczoltatás”. Sem a bábok nevére, játékára, számukra nincs semmi utalás. *Sebestyén* Gyula azonban két báb-jelenetet tüntet fel, leírást ad a bábokról, nevükről, és az általuk végzett cselekményről. Sőt, tovább menve, a játék történetével kapcsolatos elméleti fejtegetésben ezzel az első bábtafczoltató jelenettel és ennek utalásával véli igazoltnak *Solyomssy Sándor* (1894) feltételezését, hogy a fejlődés során az eredeti bábjáték szereplőit felcserélik az élő szereplők. E tapolcai jelenetben még mind a két mozzanat él egymás mellett, a pázstorbábok tánca után az élő pázstorok tánca következik!

Az összehasonlítás második lépéseként a kéziratot JÁTÉK szöveget összehasonlítottam a publikált szöveggel, hiszen már az első bepillantásra is kiderült,

hogy *Sebestyén* Gyula nemcsak az utalásokat „egészítette” ki, hanem a szövegbe is tett betoldásokat, javításokat. Megváltoztatta az eredeti szöveg helyesírását, sőt köznyelvi szavakból tájszókat alakított!

Ennek illusztrálására kiemeltem egy rövidebb jelenetet a játékból és egymás mellett párhuzamosan mutatom be őket. *Bal oldalon az eredeti szöveget* közlöm betűhíven, *jobb oldalon a publikált szöveget*. (Az eredeti kéziratban a szöveg leírása folyamatos, a tördelés tehát tőlem származik és a publikált szöveg tördeléseit követi.)

Részlet a „bábtáncoltatás”-ból:

„7dik vers Demon nem messzi
fényesség jelenti
betlehem határában
rombolt istállóba
jaj szegény oh de fázik
Könnyeitől ázik
mert nincsenéki dunyhája
sem cifra nyoszójája
csak szénája
csak szalmája
barmok szája melegítő kályhája,
Ökör számár lehel rája.
8dik ének Mit vigyünk hát
neki ajándékot
ki ki sajtocskát és tejecskét
főzzünk neki leveskét
ijjen szegény pásztoroktól
elég lesz
még talán az aranyánál is
többet tesz
9dik vers Pajtás jó hírt mond
nékünk az angyal
angyalok hogy ne féljünk
hogy messiás érkezik
egy szép szűztől születik
10dik vers Fogad azért a dudát
fuj nékünk egy szép víg nótát
hogy kedvire és magunk is ezen
napon
a Kis Jézus vigadjon”

De már nem messzi
Fényesség jelenti,
Betlehem határában
Rongyos istállóban.
Jaj szegény, de fázik,
Könnyeitől ázik.
Nincsen neki dunyhája,
Se cifra nyoszolyája,
Csak szénája,
Csak szalmája,
Barmok szája
Melegítő kályhácska,
Ökör, számár lehöl rája.
Mit vigyen hát kiki
Ajándékot neki?
Sajtocskát és friss tejecskét,
Főzzünk neki levesecskét,

Te meg Dadó, hozd a dudád,
Fujj majd neki szép víg nótát,
Hogy ezen az öröm napon
A kis Jézus is vigadjon.”

Mivel a néprajzi és bábtörténeti irodalom a bábtáncoltató betlehemezés legkorábbi kéziratos forrásának mindezideig a *Sebestyén* Gyula által gyűjtött „Tapolcai kéziratot” tartja, és erre alapozta következtetéseit (*Viski K.*, évszám nélkül, *Dramai hagyományok*, *Kardos T.*, 1960. *Székely Gy.*, 1972 stb.), nézzük meg tehát, hogy a kézirat előkerülésével mi is az az ismeretanyag, amelyre támaszkodhatunk.

megkapta. Énmi borunk van,
 mégis nem tudunk eladni, és azt senki
 veszi meg, se azt majd máshol
 nem lehet, a levelek ipen ma vettem
 nemis mutatják is az aprókat, de
 baze van még is, enel pedig igen meg
 moritánik, Majsa többi havi penes
 se nem hiszünk elenyire, mint most.
 Mit haza mit hoztál az ott sokam
 issa. Ezen cipőket meg veszed.

inkább Pesten csináltas helyre sebbek
 ezek hiánytalan a formájukból nagyon.

89 Május 23

Isten veled mindannyian
 csokorunk szerető leány,
 Érti

2. (Betlehem város) : 4. augyalek verse becsenettelkes

Vigau xengjetek citarák Témsz született, / harozjátok dobis
trombiták, / Poten ember a mürhöz hi ötet hozá / és mihibe
fogaró, / aat Gabriel aat Augyal aildottuak mondá.

Pástorok örüendéiük betlehemben menjünk menjünk Raján,
Sakkal pástorokkal, ott született Poten fia egy kis gyer,
mekkerek / atyáinktól néptől fogva vart his dedeake, / Kezény idő,
benjárdas már senned istünk méritelen tuteskeje kovalfa,
Sedek hígy, méltól fejesekeje jajmev sirtóik.

3. Pástorok hoszontés szerenésis je estét a háni gaudanath
Hé nara rendjeel nem vott, / ~~...~~ / meg itkaton hígy ántalmá

4. Részlet a Sebestyén Gyula hagyatékában talált kéziratos füzetből,
a tapolcai játékból

1. A szerzőség kérdése

A kéziratot összevetettük *Sebestyén Eszter* leveleivel. Ennek alapján biztosan megállapítható, hogy e füzet írója *Vörösmartyné Sebestyén Eszter* (Lásd a két írás fényképmásolatait.)

2. A forrás kézirat-értékéről.

Mivel a kéziratot nem a játékot bemutató hagyományos közösség őrizte, nem eredeti szövegkönyv. *Eredeti kéziratról nem beszélhetünk*, csupán egy korai szöveglejegyzésről.

3. Származáshely kérdése

Sebestyén Eszter Köveskállán élt, a füzetecskében levő balázsolás származáshelyéül *Sebestyén Gyula* Köveskállát jelölte meg. Ez nem zárja ki azt, hogy a betlehemezés Tapolcán került bemutatásra, bár ennek nincs nyoma az eredeti iratban. *Lehetséges helymegjelölésként fogadhatjuk el Tapolcát.*

4. A lejegyzés keletkezésének ideje.

Sebestyén Gyula jegyzetei szerint e füzetke a XIX. század legelején íródott. A füzetben azonban a dalok között egy Kossuth nóta és egy „Éljen a török” kezdetű dal található; ezek szerint a füzetet mindenképpen 1848, de inkább 1878 — a török—orosz háború után jegyezték le. Mivel 1877-ben jelent meg először bábtáncoltató betlehemezés szövege a Magyar Nyelvőrben, a tapolcai játékot *nem tarthatjuk a legkorábbi lejegyzésnek sem.*

A kézirat legfontosabb tanulságaitól ez az összehasonlítás foszt meg minket. A tapolcai játék bábjairól semmiféle információt nem ad, és kérdésessé teszi még azokat a társadalmi, funkcionális ismereteket is (iparos legények által előadott városi játék), melyekre eddig, mint lényeges hivatkozásokra támaszkodhattunk.

b) Történeti rétegek a bábos betlehemes játékok táji típusaiban

„Nesze, te kis Jézuska!
Hoztam neked egy fej veres
piros hagymát,
Annak is csak a haját,
Hogy azzal roncsd el az ördög
nagy hatalmát”
(Betlehemes játék, Kölcse, 1967.)

A bábtáncoltató betlehemezésben, mint más betlehemes játékokban is, a különböző történeti korszakok képződményeit viszonylag jól szétválaszthatjuk. Betlehemes játékaink eredetkérdéseiben a játékokban fellelhető eltérő korú rétegek elemzésével jutott előbbre a kutatás. (*Schmidt*, 1937, *Benedek Á.*, 1943.) *Dömötör Tekla*, Történeti rétegek a magyarnépi színjátszásban c. munkájában konkrét példát mutat ilyen elemző feladatokhoz.

A bábtáncoltató betlehemes játékok hasonló elemzését *Dömötör Tekla* munkamódszerével kíséreljük meg elvégezni. Hét korai karácsonyi játék szövegéből (*Liptay István* kézírata, 1684—1694, *Tsorik Kodex*, 1751, *Herschmann István*

énekszöveg-könyve, 1767—1768, Kováts István dőri iskolamester kézírata, 1763, a *gyöngyösi ferencesek* két játéka, és Czombó Mihály Versus Paskallisa 1800 körül) kiemelte a legjellemzőbb elemeket, és ezeket összehasonlította a XIX—XX. századi paraszti játékok megfelelő elemeivel — így mutatva ki folyamatos meglétüket a XVII—XVIII. századtól.

Ugyanezeket az elemeket megkísérlem kimutatni az alább felsorolt és számozással jelölt bábtáncoltató betlehemes játékokban; (teljes szövegüket e helyütt nem közölhetjük), *hiszen hipotézisünk szerint fejlődéstörténetük nem tér el más betlehemes játékok fejlődéstörténetétől.*

I. Közép-Dunántúl

1. Vörs, Somogy m.
2. Kaposmente (Nagyberki), Somogy m.

II. Buda környéke

1. Esztergom, Esztergom m. (1905)
2. Esztergom, Esztergom m. (1969)

III. Felső-Tisza-vidék

1. Kölcse, Szatmár m.
2. Csepe, Ugocsa m.

I. A pásztor jelenet: A bábtáncoltató betlehemes játékok közül az I/1—2, II/1—2 játékok kizárólag ebből állnak; a III/1—2 játékoknál ez még kiegészül a *bábok által bemutatott kurta Heródes jelenettel.*

a) *A pásztorok nevei* valamennyi játékban elhomályosultak. A II/1. játékban „Nossza *Jankó*, nézz az égbe”, a III/2-ben „*Titiri* bojtár ugorj talpadra” és a III/1-ben „Arról a vén *kuridó* öregapádról” . . . őriznek különböző időből neveket. A *Titiri* és a „*kuridó*” jelző (*Charidon*) antikizáló nevek maradványai; *Jankó* már népies pásztornev. Az I/1—2 és II/2 játékban pásztorok szerepelnek, a II/1 játékban juhászok, a III/2-ben pásztorok és bojtárok, a III/1-ben pásztorok.

b) *A pásztorok tréfás jelenete: az öreg sükettségéből fakadó félreértések.* Ez a jelenet az I/1—2-ben és a II/1-ben nincs meg, hiányzik.

II/2-ben:

- „— Glória!
 — Hallod pajtás, hogy mit mondanak, hogy gomola?
 — Glória!
 — Hallod pajtás, mit mondanak, hogy túrós gombóca? . . .
 — Add ide gyorsan azt a terecet!
 — Micsodát? Percet??”

III/1-ben:

- „— Menjünk öreg Betlehembe!
 — Oda, oda vén tehenbe!
 — Nem öreg, nem, Betlehembe!
 — Oda, oda, Debrecenbe, sós peracet rágni!”

III/2-ben:

- „— Gyere öreg Betlehembe!
 — Hova, hova, Debrecenbe? Kemény peracet rágni?
 — Nem öreg, nem, Betlehembe!
 — Juj de nagy fényességet látok!
 — Ne félj öreg, ne félj, ott van a kis Jézuska,
 adj neki egy aranyalmát, azzal roncsa el az ördög hatalmát!
 — Nesze te kis rézmustra! Hoztam neked vereshagymát,
 ezzel roncsd el az ördögnek legerősebb hatalmát!”

c) *A pásztorok ajándékot nyújtanak át az újszülöttnak.* Az I/1—2, II/1—2 játékból hiányzik ez a jelenet.

III/1-ben:

„Nesze te kis Jézuska!
 Hoztam neked egy fej
 veres piros hagymát,
 annak is csak a haját,
 hogy azzal roncsd meg
 az ördög nagy hatalmát.”

III/2-ben:

egyrészt az előbbi idézet:
 „— Ne félj öreg ne félj,
 Ott van a kis Jézuska,
 Adj neki egy aranyalmát,
 Azzal roncsa el az ördög hatalmát.
 — Nesze te kis rézmustra!
 Hoztam neked egy vereshagymát,
 Azzal roncsd el az ördögnek
 Legerősebb hatalmát!”

De feltehetően az alábbi részlet is az ajándékozás töredékes maradványa:

„Titiri bojtár ugorj talpadra,
 Ne légyen semmi gondod nyájadra,
 Amott egy dombocska, fekszik egy juhocska,
 Vessd válladra, vidd az ólba.”

d) *A pásztorok örömeükben muzsikálnak és táncra perdülnek*

I/1-ben:

A bábjelenetben a pásztorbábok táncolnak és verekednek a Pásztorok keljünk fel dallamára, de két ördögbáb is táncra perdül az alábbi dal éneklésekor:

„Vigan zengjétek citorák
 Jézus született

Harsogjatok trombiták mer
Isten ember lett . . .”

I/2-ben szintén a *bábjelenetben a pásztorbábok táncolnak.*

„Egyik angyal furuglál
A másik meg trombitál
Erre minden pásztor ugrál.”

II/1—II/2-ben hiányzik ez a jelenet; a II/1 játék szövegében az *utasítás* az összes bábra vonatkozik („bábok táncolnak”, feltehetően a pásztorbábok is).

III/1 szövegéből hiányzik a jelenet; bábok táncolnak.

III/2-ben az élő színjátósok az alábbi éneket éneklik; feltehetően valaha táncoltak is:

„Nosza tehát pásztorok
Zengedezzen a torok
Vigadjunk, sípoljunk, daloljunk,
Vígán zengedezzünk . . .”

e) A játékban szereplő énekek

I/2-ben:

„Pásztorok ne féljeteK” kezdetű,
„Pásztorok *keljünk fel*” kezdetű,
„Mennyből az angyal” kezdetű,

I/2-ben:

„Gábrriel angyal küldetett” kezdetű,
„Pásztorok *hol vagytok*” kezdetű,
„Kelj fel juhász bátyja” kezdetű,
„Mennyből az angyal” kezdetű

II/1-ben:

„Ti, kis madárkák, szálljatok ide:
Itt fekszik Jézus jászolban, ímé.
Csija-buja, csija-buja!
Kanáli, csizecske,
Szóljatok ékesen,
Kisjézusnak tessén,
Melyet szűz Mária
E világra hozta. Glória!”
„Csorda pásztorok” kezdetű

II/2-ben:

„Pásztorok *keljünk fel*” kezdetű
„Csorda pásztorok” kezdetű

III/1-ben:

„Egy nagy fényesség tűnt a szemembe” kezdetű,
„Pásztori társim új hírt mondok” kezdetű,

„Jámbor juhászim de elaludtatok” kezdetű,
 „Pásztorok keljünk fel” kezdetű,

III/2-ben:

„Pásztorok, pásztorok örvendezve” kezdetű,
 „Juhászim, pajtásim, dejelaludtatok” kezdetű,
 „Pásztorok keljünk fel” kezdetű,
 „Fel fel juhászim fenn a hegyekben” kezdetű,
 „Pásztori társim új hírt mondok” kezdetű,
 „Ne féljetek pásztorok, örömet hirdetek” kezdetű,
 „Öreg juhász bundája, bundája” kezdetű,
 „Nosza tehát pásztorok. Zengedezzen a torok”
 „Mennyből angyal előre”
 „Ó boldog Betlehem” kezdetű.

A dőlt betűs énekek a régi játékokban is előfordulnak. Az ecsegi játékból ismert, a pásztorok által előadott tréfás énekek megfelelőjére találtam a II/a (Esztergomi) játékokban. Ez ugyancsak a *madármise emléké*t őrzi.

f) *Szálláskeresés motivuma minden játékból hiányzik.*

II. A *napkeleti királyok* jelenete a bábtáncoltató betlehemezésből hiányzik. Maradványa, a *Heródes jelenet* azonban *döntő eleme a III. típusba* tartozó játékoknak. *Ezt a jelenetet a bábok adják elő.*

Heródes jelenete (bábjelenet) a III/1 játékban:

„Én vagyok Heródes, a föld királya,
 Nálamnál nagyobb urat nem ismerek.
 Még a haláltól sem félek!
 — Ó, te kegyetlen Heródes, Heródes!
 Tégy le te már minden sáfárságodról
 Mert hiába is seggelsz, hiába is fartolsz,
 Te már úgyis az enyém vagy!
 Megy az ördög Heródesért, brrr... (elviszi).”

Heródes jelenete a III/2 játékban:

„— Én vagyok Heródes, Heródes, a zsidók királya
 Nálamnál nagyobb urat nem ismerek,
 Nincs is az a fickó legény, akitől félek,
 Még csak az haláltól sem! (A zsidó kormányzótól sem!)
 — Ó te kis Heródes, Heródes,
 Hagyj fenn te már minden kereskedéseden,
 Minden gyűrűskedéseden,
 Mert te már az enyém vagy, prü, prü,
 (levágja a fejét).”

III. Betlehemes játéinkat keretező *behívó formula* és a *kezdő és záró adománykérő formula* töredékesen fellelhető a bábtáncoltató betlehemes játékokban is. Megfigyelhető azonban az is, hogy a behívó, bekéredzkedő vagy beköszöntő

formula keveredik a kezdő adománykérő formulával, a záró formula azonban minden játékban megtalálható. A dunántúli játékokban többnyire van kezdő adománykérő formula, és e játékok középrészén, a pásztorok álmaiban megint található utalás az adományra. A Tisza-vidéki játékoknál az adománykérés a játék záró szakaszában szerepel, egyes esetekben egy báb kezdi kérni a gyertyára valót, majd ezt egészíti ki az élő szereplők adománykérése; más játékokban csak az élő szereplők mondják az adománykérő formulát. Beköszöntő és adománykérő formula az I. játéktípusokban:

I/1:

„Dicsértessék a Jézus Krisztus!
Szerencsés jóestét a házigazdának!
Ha még vendégei nem voltak,
Mi már megjöttünk.
De nem azért jöttünk,
Hogy a házigazdának
szemét, száját nézzük
Hanem szent angyalok
küldtek bennünket,
Szent betlehemet járunk.
Gazda, gyorsan, frissen tisztítsd
ki házadat,
És szép fehér abrosszal terítsd
le asztalodat,
Mer nemsokára fehérszakállas
pásztorok
lepek meg házadat.”

I/1:

Második pásztor belépte után:
„— Erigy, te csippás szemű
szógálló,
Ugorgy fel a héba,
Hozzál le azokbul a penészles
ódalasokbul,
És pirigáld meg ezeknek a szegén
Deresszakállú pásztoroknak.”
Az öreg belép:
„— Huuuusos,
Kolbászos, hippencses, huppancsos
aprópogácsát jóestét szerelmes fíjaim”

I/2:

„Szerencsés jóestét
a házigazdának.
A házigazdának ven-
dégei nem voltak,
Immár megjöttünk
mi fehérszakállú
pásztorok
Az asztalra húst
és kolbászt tegyenek,
Melléje jó vörösbort
is töltsenek!”

I/2:

az öreg belép:
„Tüdős, májas,
huppantós, gömbölü
Jestét, szerelmes
fiaim!”

Beköszöntő és kezdő adománykérő formula a II. játéktípusban:

II/1:

„Dicsértessék a Jézus
Krisztus!

II/2:

„Dicsértessék a Jézus
Krisztus

Eljöttünk mi e házhoz,
Mint háromszáz porta
sereggel
Szabad-e bemenni a szép
betlehemmel?"

Eljöttünk e házhoz
Szabad-e a szép betlehemmel
bejönni?"

(Ének következik, majd ezután:)

II/1:

„Szerencsés örrendetes estét kívánok
az úrnak és az asszonynak,
Örülök, örvendek, hogy friss
jó egészségben látom,
De még jobban megörülnék és
örvendeznék,
Ha egyet-kettőt hörpenthetnék,
Tányérom, tallérom egy nagyot
perdülne,
Azon az én szívem nagyon
megörülne.
Tessék elhinni, én azért nem
bánnám,
Ha egy máriást vetnének a
perselyembe.”
(Ismétli)

II/2:

„Csíkos mákos jóestét
az úrnak és asszonynak
Örülök, örvendek, hogy
jó egészségben látom,
De még jobban örülnék,
Ha egyet hörpenthetnék.
Tányérom, tallérom nagyot
perdülne,
Minek az én szívem nagyon
megörülne.”

(A II/2 változatban nem szerepel már a pénzgyűjtésre vonatkozó két sor, de a formulák erős hasonlatossága miatt feltételezhetjük, hogy meglehetett. Mivel játékunkat csak emlékezetből gyűjtöttük, valószínű, hogy nagyon töredékes és hiányos.)

Beköszöntő és kezdő adománykérő formula a III. játéktípusban:

III/1:

„Jóestét nagyurak,
idehallgassanak,
Több ilyen pajtásom odakint
maradtak,
Be is hívnám őket, mert nagyon
megfáztak,
Dehát mit mondanak a jó
hírtmondónak?
Tetszik-e a betlehem?"

III/2:

„Jóestét uraim, e kis sereg itt áll,
S betlehem bejövételére
Engedelmet instáll,
Gráciád ha megnyerhetnék,
Szépen vezetnék,
Beengedik-e a betlehemet?"

A belépő pásztorok csak röviden utalnak a vendéglátásra:

III/1:

„Együnk, igyunk, vigadjunk,
Hátha még a a mi gazdánk is bort
tölt a kulacsba!”

III/2

„De meg is szomjaztam, mióta a
nagy hegyeket járom,
De várd el te farkas, mely bosszú-
dat állom!”

Az adománykérő záró formulák:

I/1: (éneklik)

„Hallod hallod pajtás
zörgeti a kulcsát
Amivel kicsukja pénzes
ládicskáját
Nem sajnálja hatosát,
máriássát, huszassát,
Egy kis fáraccságunkér,
cságunkér
Szíves utazásunkér”

I/2: (éneklik)

„Elindulának és el is jutának
Jóccakát mondá ég és föld
urának.”

II/1:

„Isten áldja meg a házigazdát,
Töltse meg az isten pincéjét,
padlását.
Dicsértessék a Jézus Krisztus!”

II/2:

„Isten áldja meg e háznak
gazdáját,
Töltse meg az Isten pincéjét, pad-
lását borral
(ha nem kapnak semmit: vízzel)”

III/1: Öreg:

„Biz az édesfiam jó volna,
ha volna,
Meg egy szép lány csókja is fel-
férne, ha volna,
De a mi erszényünket kilelte a
hideg,
Ugyanannyira szegényt, halálosan
beteg.
Orvoshoz is jártam már, hogy
segítene rajta,
De őkelme is csak a fejét csóválja
Én azért úgy tartom valamit kén
beadni neki,
Jó gyomra van, még a pénz is
beveszi
Azért hát a házigazda nyúljon a
bukszába,

III/2:

Nosza tehát pásztorok, zengedezzen
a torok,
Vigadjunk, sípoljunk, doboljunk,
vígán zengedezzünk.
Kalácsot majd adnak,
Sódart, kolbászt ráraaknak,
Huszassal, márvással megajándé-
koznak.
Ij-ij-ij, a kalács mindennapi,
Hogyha volna valaki pásztorok-
nak jóllakni,
ij-ij-ij ...
A-a-a sódar, kolbász, szalonna,
pásztoroknak jó volna,
a-a-a, sódar, kolbász, szalonna.
É-é-é, egy kulacs bor nem elég,
hogyha torkunkat megkenné,
hogy lehessen jobb enné,
Ó-ó-ó, három esztendő's tokjó,

Egy-két tizest vagy huszast tegyen
a kasszába!"

volna abból hagymás jó,
volna abból bogrács jó, ó-ó-ó.
U-u-u, büntessen meg e falu,
Rossz gazdaasszonyok vagynak,
pásztoroknak nem adnak,
u-u-u.

Zé-zé-zé, rongyos ez a kanapéj,
izeg-mozog a lába,
nem illik a szobába,
zé-zé-zé.

Nosza tehát jó gazda,
Bocsáss minket utunkra,
Házadra, nyájadra,
Szálljon Isten áldása."
vagy: „Roggyon rád a gerenda.”

Angyal:

„Köszönöm uraim, hogy meg-
hallgattatok,
Itt való létünket nem sajnáltátok,
Ezért az Istentől áldás szálljon
rátok,

Örökös mennyország legyen a
házatok.”

Enek:

„Mennyből angyal előre,
Göndör bárány hídra,
Kéred áldást nyájadra,
Malasztidat magadra,
Hogy az Isten áldja, alle-alleluja.”

Mind:

„Nosza pajtás fogd az ajtót,
Csak hamar a kilincstartót,
Mars kifelé, mars.”

Láthatjuk tehát, hogy valamennyi játékunknak van valamilyen *záró, befejező szakasza*. Az elköszönő verset, záró verset a játékok egy részében az *együtt éneklő pásztorok* mondják, ha ez ének; ha vers, akkor többnyire az *öreg* mondja, míg előfordulhat az is, hogy a búcsú rigmusokat az *angyal* köszönti a hallgatóságra. A bábos betleheemes játékokban azonban a *bábok közül az egyik* is felszólíthatja a háziakat az adományozásra elbúcsúzás előtt. A Tisza-vidéki játékokban a *templomszolga adománygyűjtése elevenedik meg az egyik bábfigurában*, ezt Csepén *Miklósának*, Kölcсэн *Hassel Jóskának* hívják. A dunántúli játékokban nehezebb azonosítani a bábokat, hiszen itt sok, ma már elhomályosult funkciójú báb szerepel. Talán a bábjátékok végén szövegben billegő alak (Lackó), akinek trombitája, esetleg csengője van, azonosítható a templomszolga alakjával, bár mellette szerepelhet egy dékán és dékánné is. (Mintthogy Lackónak piros

csúcsos sapkája van, lehetett valamiféle bohóc figura — Kasperl, Paprika Jancsi — is, és talán kapcsolatba lehet hozni Dömötör Tekla elgondolása szerint a régi iskolajátékok Moriojával, hiszen *adománygyűjtő a funkciója.*)

Vizsgáljuk meg a játékaikban található kezdő (beköszöntő) és záró formulák elemeit.

Először kíséreljük meg felbontani a bevezető formulákat. Megfigyelhető, hogy kétfélek: egy beköszöntő szövegből (amelyet e célra fogadott szereplő mond el) és a belépő pásztorok köszöntéseiből állhatnak. Tartalmukat tekintve pedig az alábbi mondókát (elemeket) tartalmazhatják:

A hivatalos beköszöntő szövege

1. Köszönés, beköszönés

a) *bekéredzkedés*

b) *udvarias fordulatok (örvendezés a gazda jó egészségén)*

2. *Jövetelük okának felfedése*

3. *Felszólítás a vendégek tisztességes látására*

4. *Felszólítás járadásuk honorálására*

A pásztorok belépőiben a vendéglátás anyagi oldala kerül ismétlésre, mely vonatkozhat:

A) konkrét dolgokra

a) *húsfélére*

b) *kalácsra, kenyérre, süteményekre*

c) *italokra (c₁=bor, c₂=sör, c₃=pálinka)*

B) *általánosságban*

a) *evésre*

b) *ivásra*

C) *pénzadásra*

A záró formulákban valamilyen módon megismétlődik a beköszöntés, de bizonyos tekintetben attól eltérő is lehet.

1. *Elköszönés, elindulásra való felszólítás.*

2. *Pénzátadást megelőző felszólítások*

a) *saját erszény emlegetése, beajánlása,*

b) *gazda erszényének emlegetése.*

3. *Áldás és bőség kívánása a házra.*

4. *Atkozódás (adomány híján).*

5. *A kívánt ételek felsorolása:*

- a) húsféle,
 b) kalács, kenyér, sütemény,
 c) ital.
 6. Csókkérés (!)

(A dőlt betűvel szedett elemek előfordulnak a korai szövegekben.)

A bevezető és záró formula elemeinek előfordulása és aránya a vizsgált hat játékban a következő:

Játék	Bevezető formula elemei	Záró formula elemei	Összegezve
I/1. (1966)	1, 2., 3, Aa, Ab,	2b	5+1=6
I/2. (1972)	1, 2, 3, <i>Aa</i> ,	1	4+1=5
II/1. (1905)	1, 1a, 2, Ba, Bb, C,	3, 1	6+2=8
II/2. (1967)	1, 1a, 2, Ab, Ac ₁ , Ac ₂ , Ac ₃ , Ba, Bb,	3	9+1=10
III/1. (1968)	1, 1b, Ba, Bb,	5c, 6, 2a, 2b	4+4=8
III/2. (1942)	1, 1a, Bb,	<i>5b</i> , 5a, 2, 5c, 5a, 4, 3	3+7=10

A beköszöntő és záró formulák *egyensúlya* tehát változó. Ha az adománykérés nagyobb hangsúlyt kap a játék elején, a játék végén már nem kerül hangsúlyozásra. Ha viszont a játék elején ez rövid vagy utalásszerű, akkor a játék végén lesz hangsúlyos. *A dunántúli játékokban* a játékok elején történik az adománykérés, s a *bevezető részletesebb és hangsúlyosabb* a záró szakasznál. A Felső-Tisza-vidéki játékokban a bevezető és záró szakasz körülbelül *azonos hangsúlyú*, illetve a *záró szakasz a hangsúlyosabb*. (Érdemes megemlíteni, hogy az adományt az iskoladrámákban, templomi játékoknál mindig a játék végén kérték el — lásd református templomi perselyezés —, míg a vásári mutatóványosok, színjátékosok, bábosok a mutatóványt megelőzően árultak helyjegyeket, jegyeket, és csak elegendő közönség összegyűlte után mutatták be a játékot.)

A játékokban az *adománykérés mértéke és súlya nem áll arányban a társadalmi helyzettel*, illetve nem látunk szabályszerűséget. Igaz, hogy az esztergomi játék, ahol ez a leghangsúlyosabb (gyakorlóin nagyon elesettek, adományra rászorultak voltak), valóban a legtöbb elemmel felépült adománykérő formulát mutatja. Ugyanakkor viszont a somogyi pusztai cselédek játékában a legszürkébb az adománykérő formula, holott ezek ráutaltsága az esztergomiakéhoz hasonló volt. A Felső-Tisza vidékén már nem lehetett kimutatni a rászorultságnak azt a mértékét, mint amit a pusztai cselédeknek lehetett. Valószínű, hogy ezen a terüle-

ten a játékok kevésbé töredékesen maradtak fenn, és egy korábbi állapotot tükröz a bennük található adománykérő formula nagyobb hangsúlya. Lehet, hogy az iskoladrámák adománykérő formulái épebben maradtak fenn bennük. (Sárospatak hagyományait deákos formulák is őrzik: például „én azóta bejártam Ázsiát, Afrikát, Dél-Amerikát, úgy kitanultam a filozsofeját, hogy hugomasszonytól kérdezem Karácsony éjszakáját.”) Nyilvánvaló tehát, hogy a játékokban meglevő adománykérő formulák többnyire korábbi állapotokra vonatkoztathatók, hiszen a szokás átadása és átvétele folytán nagymérvű változtatásra nincs szükség. Így a társadalmi rászorultság és a kérő formulák hangsúlyossága között nincs szorosabb összefüggés.

Feltűnő az a különbség is, ami adománykéréskor a konkrét ételek megnevezésében mutatkozik a két nagy táj között a bevezető formulákban. A vörsi és esztergomi játékokban nagy számban fordul elő a konkrét ételek felsorolása (kolbász, sódar, töltöttkáposzta, pogácsa, mákoscsík stb.), míg a Felső-Tisza vidékén szemérmesen csak általánosságban kerül szó evésre, ivásra. A régi játékszövegekben is ez utóbbi tapasztalható, úgy látszik, hogy az ételek konkrét megnevezése a betlehemes játékokban újabb fejlemény.

Miután a Dömötör Tekla által kiválasztott XVII—XVIII. századi játékokban előforduló elemeket megnéztük bábtáncoltató betlehemes játékaink minden típusában, egy táblázattal összegezhajük az elemzés tanulságait.

	I/1 Vörs 1966	I/2 Taszár 1970	II/1 Esztergom 1906	II/2 Esztergom 1967	III/1 Kölcse 1967	III/2 Csepe 1943
I. Pásztorjelenet felbontás:	+	+	+	+	+	+
a) süketségből való elhallás	—	+	—	—	+	+
b) ajándék	—	—	—	—	+	+
c) pásztortánc élő	+	+	—	—	—	+
pasztortánc, báb	+	+	+	—	+	—
d) szálláskeresés	—	—	—	—	—	—
II. Napkeleti királyok; Heródes jelenet (báb)	—	—	—	—	+	+
XVIII. szd.-i énekek/db	++	++	++	++	+	+
XVIII. szd.-i be- köszöntő elemek/db	+++	+++	++	++	+	+
XVIII. szd.-i záró elemek/db	+	+	++	+	+	++

1. A bábtáncoltató betlehemes játékok történeti fejlődésének kérdésében hasonló eredményre jutottunk, mint Dömötör Tekla a XIX—XX. századi betlehemes játékoknál. Úgy látszik tehát, hogy e játékok folyamatossága is bizonyítható a XVIII. századtól kezdve; kivételt képeznek ez alól a játékokba illesztett bábjelenetek, mert korukra nézve nincsenek konkrét adataink.

2. Bábtáncoltató betlehemes játékainkból hiányzik a szálláskeresés motívuma, ez azonban csak a keleti magyar nyelvterület játékaiknak jellegzetes motívuma (Benedek A., 1943), ezért sok más betlehemes játékból is hiányzik.

3. A *Napkeleti királyok* jelenete a *bábos betlehemes játékokból is hiányzik. A Heródes-jelenet a Felső-Tisza vidékén mint báb-jelenet jelenik meg a báb-táncoltató betlehemes játékokban, a pásztorok álma alatt játszódik le.*

4. A XVIII. századi játékokban csak néhány elemből álló rövid keret, a *revű* a pásztorjelenet formuláinak rovására *felduzzadva* és kiszínesedve lassan *kitölti a játékidő nagyobb részét.*

5. A *szövegromlás* következtében a báb-táncoltató betlehemes játékokból a *pásztorjáték egyes formulái kiesnek.*

6. Az egyes elemek megléte vagy hiánya alapján a kialakult típuscsoportok megerősítést nyernek. *Báb-táncoltató betlehemes játékokunk nem alkotnak külön típust az alföldi, dunántúli, erdélyi, észak-magyarországi típusok mellett (Magyar Népzene Tára II., 1953), hanem bábjátékkal gazdagított változatokként jelennek meg.*

7. A XVIII. századi játékokban szereplő énekek közül néhány — a legelterjedtebbek — báb-táncoltató betlehemes játékokban ma is él.

8. Bábos betlehemes játékokban a történeti időben megragadható elemeken kívül régi mágikus hiedelmek és eljárások nyomai is fellelhetők. Ennek egyik legszebb példáját mutattuk be e fejezet legelején.

A bábos betlehemes játékok típusai a kellékek tükrében

Az egyes típusok a kellékek összehasonlításával nyernek további megerősítést.

Szereplő bábfigurák

Betlehemes játékokunk bábjai mindenütt azonos technikával készülnek, erről már korábban volt szó. Ugyanez a technika jellemzi a környező országokban elterjedt népies bábjáték bábjait is. „Das weihnachtliche Puppenspiel war mit seinen zahlreichen geistlichen und weltlichen Szenen so reich, wie die gleichartigen Krippenspiele des 18. Jahrhunderts in Wien, und dementsprechend ein Glied dieser grossen donauösterreichischen Krippenspielgruppe, die sich textlich, wie figurlich aus den verschiedensten Quellen ergänzte. Immer aber handelte es sich um Spiele mit Stäbchenpuppen, nicht etwa Marionetten.” (Schmidt, 1962, 222.)

A *vörösi* játékban az alábbi bábok szerepelnek: két pásztor, két ördög, férfi, asszony, Lackó = hét db.

A *taszári* játékban az adatközlő emlékezete szerint szerepelt: két angyal, két pásztor, Jutka-Marinka, kéményseprő, ördög, azaz hét db báb.

Az *esztergomi* játék első lejegyzésének idején szerepelt: két fekete juhász, két fehér juhász, egy angyal, ördög, asszony = hét db báb.

A *kölcsi* játék bábszereplői: két bojtár (egyik ezek közül Hassel Jóska), Heródes, Halál, ördög = öt db báb.

A *csepei* játék bábjai a következők: egy angyal, két bojtár, két pásztor, egy öreg = hat db.

A bábok testét részben fából faragták, s ezeket textillel burkolták be. Máskor a testet a textilből alakítják ki, s nyélre erősítik. A Felső-Tisza-vidéki és dunántúli bábok között a legszembevetőbb különbség a pásztorbáboknál található. A dunántúlin a faragott testet szőrmebevonattal alakítják „bundás” juhásszá, a Felső-Tisza vidékén a pásztorokon bőujjú ingecske, *lajbi*, kalap és gatyá van.

A játékokban szereplő bábok „kiléte” homályos és többnyire kikövetkeztethetetlen.

A *dunántúli játékok* figurái közül Jutka-Marinka, a szerzetesbarát, a férfi, az asszony vagy a kéményseprő ismeretlen funkciójúak, de egykori szerepeikre vonatkozóan *Sebestyén* Gyula próbált magyarázatot találni. Elképzelhetőnek tartja, hogy az asszony és férfi egykor az adománygyűjtő templomszolga szerepét töltötte be; néhány dunántúli játéknak van dékán és dékáné szereplője. A barátira vonatkozóan megállapította, hogy ez valószínűleg maradvány abból az időből, mikor a játékot a templomokból kitiltották, s a tilalom után a játékot körülhordozó barát alakja került a bábszereplők közé. Lehetséges, de erre vonatkozóan nincsen bizonyítékunk. A kéményseprőt a Tisza-vidéki játékok Heródesével azonosítja, mivel az is verekszik az ördöggel (!?). (Megjegyzendő, hogy a tiszántúli játékokban a *Halál leüti Heródes fejét*, és az ördög a fejetlen, halott Heródest viszi el.) A magyar paraszt, menyecske, Lackó stb. alakokról nem tudott következtetésre jutni. Történeti források és adatok híján ezeket az alakokat a vásári vándorbábjátékok alakjai között próbáltam megkeresni és azokkal összehasonlítani.

A drezdai nagy bábgyűjtemény (Staatlichen Puppentheatersammlung) anyagát áttekintve, valamint a magyarországi vásári bábjáték emlékanyagának átnevezése, a magyar és nemzetközi vásári bábszakirodalomba való betekintés után megállapítható, hogy ezek az alakok nem hiányoznak a vándorbábosok készleteiből. A nagyon talányos Lackó báb a maga csúcsos, piros sapkájával és csörgőjével feltűnően azonosítható a német vándorbábosok Kasperl-jével, vagy ennek magyar változatával, a Kemény család Vitéz Lászlójával.

A barát, a menyecske, a kéményseprő együtt szerepel a misztériumból a vásári komédiákba szorult ördöggel, halállal. E játékok középpontjában többnyire kiadós verekedések kerülnek, verik a menyecske körül oldalgó barátot, elpüfölik a kéményseprőt, a gazdagot, és az igazság győzelemre jut Kasperl vagy Vitéz László segítségével; ítéletüket teljesíti a halál és az ördög, előbbi kivégzi, utóbbi a bűnösöket a pokolra viszi.

Betlehemes játékainkban e világi alakok létét leginkább a *vásári játékok hatásaként* értelmezhetjük.

Más a helyzet a Tisza-vidéki játékoknál. Itt a betlehemezők szomszédos területeken elterjedt Heródes-játék szereplőit vonultatják fel bábjaik sorában; funkciójuk viszonylag tiszta és világos; a jelenet azonos a lengyel és orosz karácsonyi bábos betlehemes játékok Heródes-jelenetével.

Jelmezek

A *pásztor bábok* és az *élő pásztor szereplők* öltözete is eltér. A Felső-Tisza vidékén csak az öreg bundája kifordított, a három másik pásztor bő ujjú inget, lajbit és gatyát visel, a Dunántúlon minden pásztor kifordított bundában játszik.

Az *élő angyalok öltözetében* is található különbség: a Dunántúlon tűzoltó egyenruhában feszítenek, a Tisza-vidéken fehér gatyában (vagy alsószoknyában), fehér ingben, fehér papírsüvegben, karddal az oldalukon.

A pásztoröltözethez a Dunántúlon láncos bot tartozik, a Tisza-vidéken az öregnek rézfejű juhászkampója van, a többieknek furkós botjuk, erre szöggel fémlapocskákat erősítenek, ezzel zörögnek. A dunántúli pásztorok arcát kenderkóccal egészen eltakarják (rejtik), ez a Tiszántúlon nem szokás. A „bábjácító” a Tisza-vidéki játékokban sötétszínű ünnepi öltözetben van, a Dunántúlon szerepe azonos a beköszöntőével, tehát tűzoltó ruhában feszít.

Betlehem

A betlehemek játékainkban néhány kivételtől eltekintve egy- vagy kéttornyú, *templom alakú ládikák*. Belsejük a bábok mozgatására alkalmasan azonos technikával készül: keskeny rést vágnak a betlehemek fenékdeszkájába, ebben a bábok nyelvüknél fogva jól mozognak. Az egyes típusok közötti eltérés nem a bábmozgatás technikai megoldásában, hanem a betlehemek készítményeinek technikáiban és méreteiben van. A dunántúli betlehemek 0,6—0,8 m² alapterületen, körülbelül 60—80 cm magas tornyokkal készülnek. A Tisza-vidéken körülbelül 1,5 m magasak, 0,8—1 m² alapterületűek. Valószínűleg a méretekből fakad az is, hogy szerkezetük eltérő. A dunántúli, deszkából tákolt betlehemek külső papírborítással készülnek, míg a Tisza-vidékieknél a falécekből összeállított vázra *papundecli* borítást ragasztanak; deszkából ilyen méretű betlehemet nehéz volna cipelni.

A kellékek viszonylatában tehát elég nagy az eltérés a Dunántúl és a Felső-Tisza-vidék között.

Összegzésül

A magyar nyelvterületen egykor elterjedt bábtáncoltató betlehemes játékok típusait, történeti rétegeit, előfordulási helyeit, források segítségével megragadható korát, a szövegek, játékformulák belső felépülését, rendszerét kísérletem meg bemutatni. Az elemzés során felbukkanó új összefüggéseket azonban nem ismételtem meg e helyen, mert ezeknek hangsúlyozását, illetve kiemelését csakis a Kelet- és Közép-Európában elterjedt vallásos karácsonyi népi bábjátékokkal való összevetés során megragadható bizonyítékokkal látom elegendően megalapozottnak. Sok kérdés még az összehasonlítás után is a felvetés szintjén marad; a magyar betlehemes bábjáték történetét az írásos források hiányában egy kikövetkeztetett fejlődésvonallal helyettesíteni nem lehet.

Munkám teljessé tételéhez még meg kell kísérlelnem a századforduló néhány mozgalmasabb városában a karácsonyi szokások a karácsonyi mutatványosok, bábosok és vándorok nyomait feltárni, mivel a korabeli néprajzi érdeklődés erre nem tért ki. A századforduló Magyarországnak kulturális képét az átmenetek (kulturális patronok falu és város közötti mozgása) nélkül, egymástól elszigetelt városi és falusi modellekben volt szokás bemutatni, holott éppen a kapcsolódások adnának támpontot az életmódtípusok megragadásához.

SZACSVAY ÉVA

IRODALOM

- ÁBEL J.,
1884: *Színügy Bártfán a XV. és XVI. században*, Századok, 22—51.
- ALEXICS Gy.,
1905: *Oláhok*. In: Egyetemes Irodalomtörténet, szerk.: HEINRICH Gusztáv, II. Budapest, 802—803.
- ALMASI M.,
1963: *Színjáték és társadalom*, Színházi Tanulmányok, Budapest.
- ANTAL Á.,
1949: *A társadalmi szervezet befolyása egy székely falu betlehemes játékára*, Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 9. Kolozsvár.
- ARANY L. — GYULAI P.,
1872: *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*, Szerk. — Magyar Népköltési Gyűjtemény, I.
- BÁLINT S.,
1938: *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*, Budapest.
1942: *Az esztendő néprajza*, Budapest.
1943: *Sacra Hungaria*, Veritas, Kassa.
1976: *Karácsony, húsvét, pünkösd*, Szt. István Társulat, Budapest.
- BARABÁS J.,
1963: *Kartográfiai módszer a néprajzban*, Budapest. Akadémiai Kiadó.
- BÁRDOS L.,
1929: *Magyar karácsonyi dalok a XVIII. századból*. In: Zenei Szemle, 60—63.
- N. BARTHA K.,
1931: *Magyar néphagyományok*, Debrecen.
1933: *A szatmárcsekei bábtáncoltató betlehem*, Ethnographia, 117—130.
1934: *Még egy bábtáncoltató betlehem Szatmár megyéből*, Ethnographia, 78—80.
1947: *Néprajz és bábjáték*, Ethnographia, 343—347.
- BÉKEFI R.,
1884: *Kéthely és környékének néprajza*, Budapest.
- BELITSKA—SCHOLTZ H.,
1974: *Vásári és művészi bábjátás Magyarországon 1945-ig*, Tihany.
- BENEDEK A.,
1943: *Betlehemes játék Homoródremetén*, Különlenyomat, Budapest.
- BENEDEK A. — VARGYAS L.,
1943: *Az istenesi székelyek betlehemes játéka*, Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 1., Kolozsvár.
- BERCZIK Á.,
1941: *Betlehemes játékok*, Budapest.
- DÉGH L.,
1937: *Betlehemjárás Piricsén*, Ethnographia, 255—261.
1939: *A magyar népi színjátékokról*, Ethnographia, 78—90.
1947: *A magyar népi színjáték kutatása*, Budapest.
- DIÓSZEGI V.,
1972: *Sebestyén Gyula*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

- DOMOKOS P. P.,
1958: *A moresca Európában és a magyar nép hagyományában*, I—II., Filológiai Közlöny 27—47, 194—224.
- DÖMÖTÖR T.,
1938: *Népi eredetű-e az európai vallásos színjáték?* Ethnographia, 47—51.
1940: *Allatalakoskodások a magyar népszokásokban*, Ethnographia, 235—242.
1953: *Népies színjátszó hagyományaink és az iskoladráma*, ELTE BTK Évkönyve, Budapest.
1954: *Régi magyar vígjátékok* — bevezető tanulmány, Budapest.
1957: *Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban*, Ethnographia, 253—269.
1958: *Regélő hétfő*, Különlenyomat, Budapest.
1960: *A színjátszás funkciója falun*, Színházi Tanulmányok, Budapest.
1961: *Drámatörténet és nacionalizmus*, Filológiai Közlöny, 338—340., Budapest.
1963: *Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában*, Színháztörténeti Könyvtár, Budapest.
1964a: *A magyar néphit és népszokások — Kelet és Nyugat között*, Ethnographia, 189—197.
1964b: *Naptári ünnepek, népi színjátszás*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1966: *A népi színjátszás Európában* (Vallásos tárgyú játékok), Színházi Tanulmányok, Budapest.
1968: *Népi színjátéktípusok*, Műveltség és Hagomány X.
1972: *Magyar népszokások*, Corvina, Budapest.
1974: *A népszokások költészete*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GÖNYEY (ÉBNER) S.,
1929: *A mezőkovesdi matyók betlehemjárása*, Ethnographia, 48—52.
- ERNYEY J.,
1904: *A szláv karácsonyi játékok főbb típusai*, Néprajzi Értesítő, 28—41.
- ERNYEY J.,
1906: *Lengyel adatok a betlehemek történetéhez*, Ethnographia, 159—161.
- ERNYEY J. — KURZWEIL G.,
1932: *Deutsche Volksschauspiele aus den oberungarischen Bergstädten*, Budapest.
- FARAGÓ J.,
1947: *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson*, Kolozsvár.
1949: *Betlehemezők Csikcsobotfalván 1946-ban*, Ethnographia, 222—236.
- FLÓRIÁN K.,
1927: *A kassai német színház története 1861-ig*, Budapest.
- FORRAI I.,
1974: *Betlehemezés a bukovinai székelyeknél Tolnában*, Ethnographia, 465—468.
- HLAVÁTS E.,
1940: *Német bábjátékosaink*, Budapest.
- HOLL B.,
1952: *Egy régi magyar betlehemesjáték*, Vigilia, 617—629.
- HONT F.,
1940: *Az eltűnt magyar színjáték*, Budapest.
1960: *Valóság a színpadon*, Színházi Tanulmányok, Budapest.
- HUIZINGA J.,
1944: *Homo ludens, Kisérlet a kultúra játékelemeinek meghatározására*, Ford. Máthé Klára, Budapest.
- KÁLMÁNY L.,
1877—1878: *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*, I—II.
- KARÁCSONYI J.,
1922: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1911-ig*, Budapest.
- KARDOS T.,
1941: *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése*, Budapest.
1953: *A magyar vígjáték kezdetei*, Budapest. In: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára.
1955: *A régi magyar színjátszás néhány kérdéséhez*, Budapest.
1960: *A magyar színjáték kezdetei*, Színházi Tanulmányok, Budapest.

- KARSAI G.,
1939: *Főrév és a színháztörténet*, Ethnographia, 200—210.
- KOCSIS I. — ERNYEY J.,
1907: *Varjasi ökör és számárjáték*, Néprajzi Értesítő, 130—131.
- KODÁLY Z.,
1916: *Régi karácsonyi énekek*, Ethnographia, 221—224.
- KÓS—NÉMETH—ÓHIDY—RAFFAY—SZOKOLAY,
1955: *A bábjáték Magyarországon*, Budapest.
- KOVÁCS A.,
1903: „*Farsang utója*” *Baján*, Néprajzi Értesítő, 129—140.
- KUNOS I.,
1886: *Három Karagöz-játék*, Budapest.
- LÁSZLÓ Gy.,
1927: *Szálláskereső a betlehemekben*, Ethnographia.
- LÉVAI L.,
1935: *Székely betlehemesjáték és lakodalmi ének*, Székelyudvarhely.
- MAGYAR NÉPRAJZI ATLASZ 1967-ig elkészült füzetei (kézirat), MTA Néprajzi Kutató Csoport
- MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON, I. Budapest, 1977.
- MAGYAR NÉPZENE TÁRA, Szerk. Bartók Béla és Kodály Zoltán, II. Jelesnapok, Sajtó alá rendezte: Kerényi György, 1953.
- MAGYARSÁG NÉPRAJZA, III—IV. k. én. Budapest.
- MAKKAI E. — NAGY Ö.,
1939: *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*, Kolozsvár.
- MAKSAI F.,
1940: *A középkori Szatmár megye*, Budapest.
- MANGA J.,
1940: *Felvidéki betlehemes játékok*, Budapest.
1941: *A téli ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén*, Ethnographia, 189—217.
1942: *Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén*, Budapest.
1948: *Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi szokásokban*, Ethnographia, 94—102.
1968: *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*, Budapest.
- MARGALITS E.,
1900: *Koledák a délszlávoknál*, Ethnographia, 163—167.
- MARÓT K.,
1913: *A szimbólum történetéhez*, Huszadik Század.
1937: *Kultus und Mythos*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 313—334.
1940a: *A magyar néprajzkutatás feladatai*, Ethnographia, 273—308.
1940b: *Ritus és ünnep*, Ethnographia, 143—187.
1945: *Survival és revival*, Ethnographia, 1—9.
- MATHIA K.,
1946: *Kézdivásárhelyi betlehemesjáték*, Budapest.
1947: *Kiskanizsai betlehemesjáték*, Énekszó.
1953a: *Dunántúli karácsonyi játék a XVIII. század közepéről*, Vigilia, 15—27.
1953b: *Népi eredetű karácsonyi játékaink*, Vigilia, 57—63.
- MAYLAND O.,
1896: *Csángó—magyar karácsonyi misztérium*, Ethnographia, 107—113.
- MNGY I. lásd ARANY L.—GYULAI P., 1872.
- MNGY VIII. lásd SEBESTYÉN Gy., 1906.
- NAGY J.,
1903: *Karácsonyi pásztorjáték*, Ethnographia, 426—429.
- NÉMETH I.,
1965: *Shokás, forgatókönyv, szerep, Valóság*, 10.
- ORTUTAY Gy.,
1935: *Betlehemes játék Nyír-ből (Nyírbátor)*, A színpad, Szeged.
1936: *A magyar színjátékszerű szokások kérdése*, A színpad, Szeged.
1956: *Kérdőív betlehemesjátékok gyűjtéséhez*, Ethnographia, 91—98.
1959: *Variáns, invariáns, affinitás. (A színhagyományozó műveltség törvényszerűségei.) Különlenyomat*, Budapest.

- 1964: *Kelet és Nyugat között*, in: MTA I. Osztályának Közlönye.
- PAILLER O.,
1884: *Weihnachtslieder und Krippenspiele aus Oesterreich und Tirol*, Innsbruck.
- PETÁNOVITS K.,
1969: *A vörsi bábtáncoltató betlehem*, Különlenyomat, Veszprém.
- PÉCZELY A.,
1936: *Kiskomáromi betlehemes játék*. Énekszó.
- POÓR A.,
1966: *Az első írott bábszínművek és európai rokonaik*, Filológiai Közöny.
1974: *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*, Budapest.
- RAFFAY A.,
1969: *Dramatikus népszokásaink*, I. Jeles napok, Budapest.
- RÉGI MAGYAR DRÁMAI EMLÉKEK, I—II. Szerk.: KARDOS Tibor, sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta DÖMÖTÖR Tekla, Budapest, 1960.
- RÓHEIM G.,
1925: *Magyar néphit és népszokások*, Budapest.
- SÁGI J.,
1904: *Keszthelyi és keszthelyvidéki regösök, betlehemesek, három-királyjárás és aprószentek*, Néprajzi Értesítő, 117—132.
- SCHMIDT, L.,
1935: *Die Weihnachtsspiele Nieder-Österreichs*, Zeitschrift für Volkskunde, 269—307.
1962: *Das deutsche Volksschauspiel* (Ein Handbuch), Berlin.
- SCHRAM F.,
1956: *Egy régi magyar nyelvű betlehemes játék*, Ethnographia.
- SEBESTYÉN Gy.,
1906: *Dunántúli gyűjtés*. Gyűjtötte és szerk., — Budapest, Magyar Népköltési Gyűjtemény, VIII.
- SOLYMOSSY S.,
1894: *A betlehem a népmisztériumokban s a drámatörténetben*, Budapest.
1888: *A magyar játékszinről*, Egy. Philológiai Közöny.
1890: *Betlehemjárás*, Vasárnapi Újság.
1898: *A karácsonyi mysteriumok eredete*, Egy. Philológiai Közöny.
1911: *A főrévi népszínjátékok*, Ethnographia, 257—277., 321—391.
- SÖVEGES D.,
1943: *A karácsonyi játék*, Budapest.
- SZABÓ O.,
én., *A magyar oroszokról* (rutének).
- SZACSVAY É.,
1972: *Pusztai cselédek bábtáncoltató betlehemezése Somogyban*, Ethnographia, 297—304.
1976: *Belitska-Scholtz H.: Vásári és művészi bábjátszás Magyarországon 1945-ig*, Tihany; Ism., Ars Hungarica.
- SZÉKELY Gy.,
1961: *A színjátéktípusok kutatásának módszeréről*, Színházi Tanulmányok, Budapest.
1962: *Magyar bábtörténeti kiállítás*, Képzőművészeti Főiskola, Katalógus.
1968: *Színjátéktípusok dramaturgiája*, Színházi Tanulmányok, Budapest.
1972: *Bábuk, árnyak*, Budapest.
- SZENDREY Zs.,
1924: *Betlehemes játékok*, Magyar Népköltési Gyűjtemény IV., Budapest.
1933: *Magyar népszokások osztályozása*, Ethnographia, 21—30.
1940a: *Szatmár megye néphagyományai*, Ethnographia.
1940b: *A magyar népszokások ősi elemei*, Ethnographia, 352—360.
- SZÍNHÁZI LEXIKON, Szerk.: NÉMETH Antal, I—II. Budapest, 1933.
- TAKÁCS L.,
1958: *Históriások, históriák*, Budapest.
- T. I.,
1926: *Bábtáncoltató „betlehem” Somogyban* (Lengyeltóti), Ethnographia, 40—45.

- UJVÁRY Z.,
1961: *Az átadás, átvétel és funkció kérdései egy népszokásban*, Műveltség és hagyomány, III. 5—88.
1971: *A népi színjátékok bekérető-beköszöntő formuláiról*, Különlenyomat.
- VARGYAS L.,
1948: *Mimosz elemek a magyar betlehemes játéokban*, Antiquitas Hungarica, Budapest.
- VÁMOSSY K.,
1941: *A hazai bábjáték*.
- VATTER I.,
1929: *A soproni német színház története 1841-ig*, Német Philologiai Dolgozatok, Budapest.
- VISKI K.,
évszám nélkül, *Betlehemesek bábtáncoltatása*, Magyar marionettek, Különlenyomat.
évszám nélkül, *Dramai hagyományok*, in: *Magyarság Néprajza*, III. 291—327.
- VOLLY I.
1935: *Szatmárcsekei betlehemes játék*, Népi Játékszín, Budapest.
1940: *Erdélyi és Szatmár-bihari területekről való karácsonyi játékok*, Budapest.
1931: *Peregi karácsonyi népelemek*, Ethnographia, 174—180.

DAS UNGARLÄNDISCHE MARIONETTENKRIPPENSPIEL; EIN VERSUCH ZUR METHODISCHEN ZUSAMMENFASSUNG DER VOLKSTÜMLICHEN MARIONETTENSPIELE VOM RELIGIÖSEN URSPRUNG

Diese Abhandlung enthält den ersten Teil, die Zusammenfassung der ungarländischen Krippenmarionettenspiele, der im Jahre 1978, unter dem Titel „Krippenmarionettenspiel in Ungarn und in Ost-Mitteleuropa“ eingereichten Doktorarbeit. Im zweiten Teil der Abhandlung versucht die Verfasserin die in Ungarn bekannten und verbreiteten Spiele in die in Mittel- und Osteuropa verbreiteten, ähnlichen religiösen Krippenmarionettenspiele einzureihen, hinweisend — als das Ergebnis der vergleichenden Untersuchung — auf die möglichen Wege der geschichtlichen Entwicklung der ungarländischen Spiele, auf die Möglichkeiten der Übergabe-Übernahme. Der dritte Teil der Abhandlung ist eine Beispielsammlung mit der komplexen Demonstration von 2—2 Spielen der ungarländischen Regionstypen.

Der jetzt mitgeteilte Abhandlungsteil fasst, nach einem problemaufwerfenden einleitenden Kapitel, die Gesichte der ungarländischen Untersuchung der Krippenmarionettenspiele zusammen. Sie beschränkt sich streng nur auf die Forschungsgeschichte der mit dem Marionettenspiele variierten Spieltype. Aber sie schaut auch auf die Ergebnisse der theatergeschichtlichen und volksmusikalischen Untersuchungen hinaus, die diesen Themenkreis betreffen. Es folgt danach die allgemeine (und mit aus der Belletristik genommenen Zitaten belebte) Vorweisung der Marionettenkrippenspiele, mit besonderer Rücksicht auf die Gelegenheit (Weihnachten) und auf die gesellschaftliche Lage. Das folgende Kapitel stellt die geographische Verbreitung der Spiele dar, angehend die ursprüngliche Quelle des Auftauchens, mag sie aus einer Publikation, einem Archiv oder einer mündlichen Mitteilung stammen. Danach behandelt die Verfasserin den gesell-

schaftlich- wirtschaftlichen Hintergrund des Marionettenkrippenspieles und beschäftigt sich mit der Frage der Funktion des Brauches. Da alle Spiele in Ungarn Umzugspiele sind, bringt die Verfasserin die starke Renaissance des Brauches zu Anfang des Jahrhunderts damit in enge Verbindung, dass die verarmten, wirtschaftlich herabgesunkenen Schichten mit den Krippenspiel zur Möglichkeit einer Einnahmequelle gelangten und sie meint, dass die Funktion dieser Bräuche um die Wende des 19—20. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa vor allem in der Gabensammlung ihre Erklärung findet.

Sie behandelt die Fragen der geschichtlichen Entwicklung des Brauches in zwei ausführlichen Untersuchungen. In der ersten vergleicht sie den publizierten Text der ersten schriftlichen Quelle der Marionettenkrippenspiele mit dem Text der aus dem Archiv zum Vorschein gekommenen originalen „Handschrift“, mit besonderer Rücksicht auf die Fragen des Zeitpunktes der Entstehung, der Person des Verfassers oder des Abschreibers und der Umstände des Spieles. Nach einer textkritischen Analyse stellt sie die mögliche Zeit der Entstehung der Handschrift fest und sie schliesst auf die Person des Verfassers und die Umstände des Spieles. In der folgenden Analyse versucht sie, dem ähnlichen Versuch der Professorin dr. Tekla Dömötör folgend, die geschichtlichen Schichten in den Regionstypen der Marionettenkrippenspiele zu scheiden. Die Hauptlehre dieser Strukturanalyse ist, dass sich das Marionettenspiel in die Krippenspiele in Ungarn einfügt, dass es innerhalb eines gegebenen Regionstypes nur eine formelle Variation im Vergleich mit den Krippenspielen ohne Marionetten bedeutet. So stimmt die geschichtliche Entwicklung dieser Spiele mit der Entwicklung unserer Krippenspiele ohne Marionetten überein; das Marionettenspiel im nordöstlichen Ungarn knüpft sich, als Herodes-Spiel, an das den Stamm des Bethlehem-spieles bildene Hirtenspiel an. In Westungarn mag die Wirkung der Markt- bzw. Wandermarionettenspiele die Spiele berührt haben, bzw. die Krippenspiele scheinen sich an den österreichischen Krippentheaterkreis anzuschliessen.

Die Korrelation zwischen dem ähnlichen strukturellen Aufbau und dem geographischen Vorkommen weist uns mit voller Bestimmtheit in der Frage der Ausbildung der wichtigeren Type zurecht und dies wird auch durch die vergleichende Untersuchung der Belege bekräftigt.

Für die endgültige Beantwortung der Frage hält die Verfasserin die Ausbreitung der Untersuchung auf die Weihnachtsräuche der Städte um die Jahrhundertwende für notwendig.

ÉVA SZACSVAY

A TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEK SZEREPE HERMAN OTTÓ TUDOMÁNPOLITIKAI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI PROGRAMJÁBAN

A dualizmus politikai és gazdasági berendezése ellen harcoló Herman Ottó a fennálló viszonyok megváltoztatásában, a nemzeti és az egyetemes társadalmi fejlődés előmozdításában központi szerepet szánt a tudományoknak. Demokratikus vonásokat tartalmazó történetiszemlélete a továbblépés legfőbb biztosítékait az alsóbb néposztályok munkájában, a dolgozó tömegek magatartásában kereste, s hogy őket a fontos történelmi feladat teljesítésére felkészítse, átfogó közművelődési program kidolgozására tett kísérletet. A hazai tudomány fejlesztésének szükségességéről vallott felfogásának így társadalmi értelmezést is adott, mindennél jobban aláhúзва haladó jellegét.

Herman Ottó ugyanekkor azzal tisztában volt, hogy tervezett közművelődési programjának végrehajtása a magyar oktatásügy korszerűbbé tétele, s a szélesebb olvasóközönségnek is érthető magyar tudományos nyelv megteremtése mellett mindenekelőtt a tudományos közélet demokratikus kereteinek kialakítását feltételezi.

A körülmények gondos vizsgálata alapján úgy találta, hogy a magyarországi viszonyok a kívánalmaktól messze elmaradnak, hogy a tudományos élet társulatok, ezeken belül is néhány — a fiatal tehetségek kibontakozását féltékenységből akadályozó — ember monopóliuma. Különösen kártékonynak nevezte a korábbi évtizedek szemléletét meghatározó, s még az egykorú elképzeléseket is erősen befolyásoló Toldy Ferenc működését, tudományos közéleti szerepét, s elutasította a szépirodalom jelentőségét a tudományos irodalommal szemben egyoldalúan felértékelő, ezzel az utóbbit „ignoráló” fellépését: „Egy szó sem igaz abból, hogy magyar földön a praeventív cenzúra megszűnt volna — dehogyan, sőt oly hatalmas az ma, mint még sohasem volt —. A magyar irodalom — a tudomány éppen úgy, mint a szépirodalom —, ma minálunk, társulatok monopóliuma . . . A monopolizáló társulatokban aránylag kevés ember viszi a dolgot, s viszi akként, hogy mindenáron, még a tehetségek elfojtása vagy megpuhítása árán is, első akar maradni.” — állapítja meg 1883. március 5-én az Egyetértés hasábjain.¹

Hasonlóképpen értékelte Margó Tivadar és Than Károly szerepét a természettudományok területén, s mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy gyengén és keveset dolgozó embereik a szakmai kérdések eldöntésében abszolút hatalommal

1. HERMAN O.: *Irodalomtörténet-termesztudomány* Egyetértés (Budapest), 1887. III. 5., vö. HERMAN Ottó levele CSATÓ Jánosnak, Kolozsvár, 1868. I. 30. Természettudományi Múzeum, Kézirattár.
HERMAN O. levele GRÜNWARD Bélának, Budapest, 1888. II. 29. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.

rendelkeznek.² Külön kiemelte a negatív jelenségek közül a hivatástudat hiányát, azt, hogy legtöbben csak a pénzszerzés egyik forrását keresik a tudományos munkában, s így a különböző intézmények „tudományos mázzal bevont tisztségviselőktől” hemzsegnek.³ Káros körülménynek nevezte a kutatók — függetlenségüket is megkérdőjelező — anyagi kiszolgáltatottságát. Ő maga a képviselői mandátum elfogadásával igyekszik megteremteni az önálló tudományos munka hiányzó feltételeit, s e pozícióból, a társadalmi nyilvánosságra is hatást gyakorolva, támadja az Akadémiát, a Kisfaludy Társaságot, az egyetemet, s az összes fontos intézményt kezében tartó „klikk”-et:

„A képviselői állás segítségemre van: a klikket csak abból a posztóból támadhatom sikerrel; ha köztük vagyok, bekötik az elemzési zsákokat s legyűrnék: „pajtás, vagy semmi”. Összetörik az embert biztosan, mert egy és azon klikk tartja a kezét az Akadémián, a Kisfaludy Társaságon, az egyetemen mindenütt”⁴ — írja Kossuth Lajosnak 1883. július 23-án.

A demokratikus tudományos közélet alapelemeit a vita és a publikálás szabadságában, az őszinte, nyílt, hátsó gondolatok nélküli polémiákban, egymás véleményének és személyének tiszteletben tartásában jelölte meg. Még az antitarwinista Fuchs Tivadarnak is követeli a sajtószabadságot: „a discussio szabadságát, folytonosságát, tehát végső következményében az eszmék tisztázását, mint a tudományok legfőbb értékét”⁵. Véleménye szerint a „társadalmilag gyakorolt praeventív kritika káros, akadályozza a kezdők önálló kibontakozását, kényszerű változtatásokba kényszeríti őket.”⁶

Kossuthnak írva beszámol tervéről, hogy „Jövő évben (1884) folyóiratom mellett „Szemlét” fogok adni, mely objektív kritikának lesz szánva”, s így kíván fórumot teremteni a hatalmat monopolizálók korlátlan, a klikkszellem befolyását tovább erősítő, publikálási lehetőségeit bíráló tábor ellen.⁷

Elutasította, mert tudományellenes jelenségnek tekintette, a hibák elhallgatására irányuló, rossz értelemben alkalmazott „collegialitást”, a tudományos szempontokat nélkülöző „pajtáskodást”⁸, és sajnálattal tapasztalta, hogy ez gyakran cinkos hallgatással is párosul: „Itt a nagy bökkenő, hogy az emberek nem vállalnak harcot és hagyják veszni az igazságot, nem véve észre, hogy a tudat-

2. HERMAN O. levele KOSSUTH Lajosnak, Budapest, 1893. VII. 23. Országos Levéltár, R. 90. I. 6390.
3. HERMAN O. levele HORVÁTH Gézáknak, Doroszló, 1876. IX. 28. HERMAN O. levele LÓCZY Lajosnak, Budapest, 1907. IX. 29., 1908. IX. 5. Természettudományi Múzeum, Kézirattár.
4. HERMAN O. levele KOSSUTH Lajosnak, Budapest, 1883. VII. 23.
5. HERMAN O.: *Tájékoztató Fuchs Tivadar úr „A természet historiai rendszer és a Darwinizmus” cz. értekezéséhez.* Természettudományi Füzetek (Budapest), 1881. 12.
6. HERMAN O.: *Crescit Eundó.* Budapesti Szemle, 1886/46 172.
7. HERMAN O. levele KOSSUTH Lajosnak, Budapest, 1883. VII. 23.
8. HERMAN O. levele SIMONYI Zsigmondnak, Budapest, 1901. VII. 24. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár. 10266/13; JANKÓ felkereste MELICHET. Arra kérte, hogy „ne bírálja meg a művét és kiéreztem, hogy hajlandó a kérést teljesíteni. Ez a legifjabb generáció még akkor is összetart, a mikor rossz” — írja HERMAN felháborodottan ugyancsak SIMONYINAK. Feketehegy, 1901. VIII. 6. „En a múzeumi tisztségviselők összetartását és collegialitását igen nagyra becülöm; de mihelyt a tudomány érdeke ellen fordul, nem birom a »pajtáskodástól«, annak megrovandó formájától megkülönböztetni.” — Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, 10266/13.

lanságot istápoljuk”⁹ — panaszkodik Lóczy Lajosnak. A hallgatással egyenértékű vétségként szólt a durva, rosszindulatú hangnem felerősödéséről: „A tudományos életünkben, fájdalom, majdnem szünet nélkül dúló egyenetlenség és visszavonás, az ezeknek rendén — különösen régebben — támadt érdes, sőt durva hang, az engem ért megtiszteltetés alkalmából komoly megfontolásra int és a következők kijelentésére ösztönöz: Éppen a hang elfajulása, mely tudományos művelődésünk közveszedelmét alkotja és legfőbb akadálya annak, hogy igazi tudományos közszellem kialakuljon, mindez indít arra, hogy mindazt, a mi a múltban e társulat keretében reám nézve súlyos sérelem volt, alárendeljem a legfőbb érdeknek: tudományos életünk tisztessége érdekében, mely talán nyer az által, ha evvel a megokolással a Társaság (ti. Néprajzi — E.G.) tiszteleti tagságát elfogadom” — rajzol lehangoló képet, s mutat egyben példás önfegyellemmel kivezető utat az ellentétéktől megromlott szituációból.¹⁰

Az elfogulatlan, tárgyilagos hang megvalósítása reményében Apáthy Istvánnak írva, azt állítja, hogy bár „nézeteink több pontban térnek el egymástól, erre nézve méltóztassék tudomásul venni, hogy legfensőbb érzetem szerint én Önnek ellenfele nem vagyok”¹¹, és a nyilvánosság előtt sem késik kijelenteni, hogy a számára oly lényeges nemzeti egység megóvása érdekében — amennyiben az nem történik a tudományos etika rovására —, „én ma beérem a jóval, s a fősúlyt nem a kritikára, hanem a példaadásra, s az ifjú erők buzdítására fektetem.”¹²

A tudományos intézmények jelentős szakmai funkcióját felismerve, Herman már pályája kezdetén úgy ítélte meg, hogy: a „nemzet szellemi életének, s így értékének kifejezői, s képviselői, mindig és mindenkor annak tudományos intézménye voltak és lesznek.”

A tudományos munka megfelelő szintű végzéséhez az információ-sokszorozódás időszakában szükségesnek látta a kutató tevékenységét koordináló, egyben a specializálódás feltételeit megteremtő intézmények jelenlétét. Elképzeléseit valósította meg a Szily Kálmán elnöklelte alatt működő Királyi Magyar Természettudományi Társulat, és a tudományművelés intenzív és extenzív formájának összeegyeztethetőségét bizonyította, sokban meghatározva álláspontja alakulását. Hunfalvy János már 1859-ben a tudományos társulatok megalakításának halaszthatatlanságát hangsúlyozta: „Elszigetelten dolgozó emberek most már sokra nem mehetnek; egyes ember sem az óriásilag növekedő tudományt nem képes magába fölvenni s átfogni, sem a szükséges eszközöket és tudományos készüléket nem bírja magának megszerezni ... Központokra van szükség, melyek körül az egyesek egybegyűlhessenek, s egyesült erővel a tudományok terjeszté-

9. HERMAN O. levele LÓCZY Lajosnak, Lillafüred, 1907. IX. 29. Természettudományi Múzeum, Kézirattár.
- HERMAN O. levele APÁTHY Istvánnak, Budapest, 1887. XI. 7. Országos Széchényi Múzeum, Kézirattár.
10. HERMAN O. tiszteletbeli tag levele SZALAY Imrének, a Magyar Néprajzi Társaság Elnökének, Budapest, 1909. III. 22., ld. Ethnographia (Budapest), 1909. 256.
11. HERMAN O. levele APÁTHY Istvánnak, Budapest, 1887. XI. 7. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.
12. HERMAN O.: *A tudományos állattan ügye (Válasz Apáthy Istvánnak)* Budapesti Szemle, 1886/45 329., vö. HERMAN O. levele LÓCZY Lajosnak, Budapest, 1907. XII. 5. Természettudományi Múzeum, Kézirattár.

sén és gyarapításán munkálkodhassanak; intézetekre, melyeknél fogva az illetők minden idejüket a tudományos foglalkozásnak szentelhessék.”¹³

A meghirdetett program megvalósítása azonban igen lassan haladt. 1876-ban Herman Ottó úgy ítélte, hogy Budapesten „nincsen valóban számbajöhető tudós kör, a szó komoly és teljes értelmében”, s hogy nagy küzdelem szükséges a körülmények megjavításához. Minden energiáját, szervezőképességét az ügy szolgálatába állítja. Munkája eredményét jelzi, többek között, a Magyar Ornithológiai Központ létrehozása. Nagy szerepet vállal a Magyar Néprajzi Társaság 1889-es megalakításában, egyetemes színvonalú programjának kidolgozásában, még inkább 1892-es újjászervezésében. Vállalkozása jelentőségét az Ethnographiában közzétett felhívásában így fogalmazta meg: „Magában már törekvésünknek e vázlata is elégségesen bizonyítja, hogy itt a népelet és néplélek ezerféle megnyilatkozásának, minden egyes vonásának felgyűjtése, tehát nagy munka előtt állunk, melyet csak az egyesült erő és czélszerű munkafelosztás győzhet le sikeresen.”¹⁴

Felismerte, hogy az egyes részterületeken elért eredmények csak átmenetiek, ha nincs helyes központi irányítás, s az egész magyar tudományos életet átfogó szervezethez. Megkülönböztetett figyelemmel fordult ezért a hazai tudomány letétemenyésének tekintett Akadémia felé és meglehetősen sötét színekkel festette le helyzetét. A Két beszéd című írásában kifejti, hogy az Akadémia felépítése és működése korántsem felel meg a kor igényeinek, s nemhogy elősegítené a fejlődést, hanem kifejezetten gátolja: „A tudományok terén a specializmus korát éljük ... Le is tűnt az a korszak, a mely a czéhes Akadémiákat létrehozta, a melyekben az „univerzális tudósság” létezett ... Az önálló tudományos respublica aztán a fejlődésnek természetes követelménye, mert csak ez engedi meg a cél-tudatos és czélszerű rendelkezést — más nem. És mit látunk Akadémiánknál? A szakosztályok autonómiával nem bírnak, leglényegesebb indítványok felett nem az osztály, t. i. a szakértő rész, hanem az Akadémia plénuma határoz.”

Mindehhez pedig bürokratikus és a személyes érdekek miatt minden változást elutasító vezetők önző, féltékeny magatartása társul. A felsorolt negatívumok ismeretében természetesnek találja, hogy az Akadémia iránti érdeklődés

13. HUNFALVY J.: *Egy pillantás a külföld tudományos mozgalmaira a közelebbi években* (Budapesti Szemle) 1859/1 87—89., vö. HERMAN O.: *Elnémetesedés, elkorcsosodás*. Magyar Polgár (Kolozsvár), 1871. X. 28., A „külföldi legkitűnőbb intézetekben is rendesen egy disciplinára van kiválóan minden ág berendezve és az illető tanár a legkitűnőbb eredményeket érheti el, mert egy tárgyra fordíthatja egész tevékenységét.” — állapítja meg HERMAN parlamenti beszédében 1884. I. 23-án. Ld. Képviselőházi Napló 1881—1884. XIV. kötet, 294. országos ülés, 175. o.
14. HERMAN O.: *Felhívás a néprajz híveihez és barátaihoz*. Ethnographia, Budapest, 1892. 251. „Budapestben nincsen valóban számbavehető tudományos kör, a szó komoly és teljes értelmében, hanem olyan tudományos mázú pletyka kompánia, mely mindég azon koptatja a nyelvét, hogy ez és amaz semmit sem csinál, de azt nem veszi észre, hogy ő, mint kompánia, szintén épen semmit sem csinál. Nagy küzdelem kell ide, ha jobbra akarjuk fordítani a dolgot s én e küzdelemre készülök.” Vö. Herman O. levele HORVÁTH Géának Doroszló, 1876. V. 19. Természettudományi Múzeum, Kézirattár, HERMAN A. levele HERMAN Ottónak, Budapest, 1887. XII. 1. és 1890. XI. 25. Ms. 259/37. 243. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár.

csökken, és hogy a legjobb tudósok a tudomány társadalmi feladatának megvalósításához megfelelőbb kereteket kínáló különböző tudományos társaságok felé áramlanak, népszerűségük rohamos növekedését az önállóság iránti vágy és szükséglet kielégítésével magyarázza.¹⁵

Kifogásolja az Akadémián belül uralkodó despotikus szellemet, a vezetőik összetételében és szakképzettségében megnyilvánuló hiányosságokat. Nem is kíván olyan testületnek tagja lenni, melyben a „döntés főbb része oly dignitáriusoké, kiknek méltóságos voltát nem bolygathatom ugyan, de akiknek tudományos értékéről nekem — tudományos munkálataik sajnos hiánya miatt — fogalmam sincsen.”¹⁶ — írja az akadémiai tagság gondolatát magától elhárító levélben, feltehetően Arany Jánosnak.

Az Akadémia felépítését bíráló Herman a tudomány szükségszerű centralizációja mellett bizonyos decentralizáció végrehajtását szorgalmazza az Ország-házban: „A magyar tudomány gyarapodását nem ott keresem, hogy csak a fővárosban legyen a hozzávaló alkalom, hanem kell, hogy az decentralizáltassék és minél több ponton, minél több könyvtár váljék hozzáférhetővé országszerte.”¹⁷ A különböző tudományos társaságok növekvő népszerűségéből a kívánt folyamat spontán megindulására következtet: „A jelszavak változnak, s éppen ezért nincsen a művelődés terén csodának, jelszónak, ún. nagyszabású reformoknak helye, mert itt, a csendes, egyenletes buzgó munkálkodás a fő. Mindebből következik a decentralisatio szükségszerűsége,”¹⁸ — szól 1904-es felhívása a Budapesti Szemlében. A központosítás és a decentralizálás helyes arányait keresve az utóbbi túlhajtásában rejlő veszélyekre is figyelmeztet és ezzel magyarázza a német tudósok közt az egyoldalú, a tudományos vitát személyes háborúskodássá változtató mozzanatot: A németek „túlhajtották az egyleti dolgot, megcsinálták az ún. „Vereinsmelerei”-t, azaz a túlhajtott decentralizációt, melynek révén se-regestől tódult a sok dilettáns a tudomány csarnokába, aminek ismét az volt természetes következménye, hogy az a „crassus empirismus” lábra kapott, az egyoldalúság virágzásnak indult, a descriptio disciplinának a tudományos morfológia, biológia és fiziológiával való szerves kapcsolata merőben elveszett” — figyelmeztet éles szavakkal a bírált tendencia veszélyeire.¹⁹

A tudományos közélet fontos, az adott nemzet fejlettségi színvonalát is tükröző fórumának tekintette a múzeumokat. „A múzeum hivatalva van arra, hogy hazánkat bizonyos oldalról kimerítően ismertesse úgy, hogy más országokkal v.

15. HERMAN O.: Két beszéd, Természetrizai Füzetek (Budapest), 1878. 201, 202.
16. ld. CSABA J.: *HERMAN Ottó kőszegi kapcsolatai*, Vasi Szemle, 1958. 122., vö. HERMAN O. 1884-es hírlapi nyilatkozata, ld. LAMBRECHT Kálmán: *HERMAN Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora*, Budapest, 1920. 176. SZÉKELY Sándor: HERMAN Ottó, Budapest, 1955. 48., HERMAN Ottó: Gr. Zichy Jenő utazása a Kaukázusban, Budapesti Szemle, 1898/1. 139. A „francia akadémiaira csak olyan tudósok jutnak be, a kik maguknak már nagy érdemeket szereztek az irodalom és a tudományosság terén” — utal a helyesnek tartott külföldi gyakorlatra 1889. V. 27-i beszédében. Ld. Képviselőházi Napló 1887—1892. XII. kötet, 254. o. 269. oldal.
17. HERMAN O. 1890. XI. 29. beszéde, ld. Képviselőházi Napló 1887—1892. XX. kötet. 420. o. 213. o.
18. HERMAN O.: *Nyílt levél a szerkesztőhöz*, Budapesti Szemle, 1904/4. 474.
19. HERMAN O.: *Nyelv és tudomány*, Természetrizai Füzetek (Budapest), 1881. 11.

tulajdonképpen a tudománnyal lépést tartson minden tekintetben”²⁰ — állapítja meg állattani közléseiben 1865-ben. Értékét, a közművelődési szempontokat tőle érdekes módon kissé háttérbe szorító megállapítása szerint „csak az irodalmi productum (akár a közvetlent, azaz: egy intézetnek rendes kiadványa, akár közvetett, azaz: amelyhez az anyagot szolgáltatva — vesszük) határozza meg ... A többi kifolyásai másodrendűek, pl.: az a benyomás, felvilágosítás, útbaigazítás, amelyet a szemlélődő zöme tárgyai megtekintéséből meríthet.”²¹ A kissé alábecsült funkciók valódi jelentőségéről a későbbiekben saját tapasztalatai alapján győződhetett meg. Wlassics Gyulához intézett 1898. június 16-i beszédében arról panaszodik, hogy mióta ősfoglalkozási gyűjteménye alapjait 1885-ben lerakta, „került az padlásokról kamrákba ... hevert zúgokban földrehányva, minden felügyelet nélkül; sok része elpusztult ... De még ma sincsen meg a mód arra, hogy a gyűjteményeket teljes authenticitással, tehát úgy állíthassuk fel, hogy igazán szolgálatot tehessenek az összehasonlító néprajzi fontos tudományszakban.” Különösen elszomorítónak látja a hazai állapotokat, amikor a skandináv és a német múzeumokéval veti egybe: „A skandináv és germán múzeumok a legnagyobb gonddal gyűjtik össze az őslélekvesztőknek még szilánkjait is. A berlini „Museum für Völkerkunde” óriási csarnokában ott vannak e primitív járművek roncsai, gondosan fentartva. Én ma és máttól számítva 5 év alatt, itt a magyar földön, össze bírom szedni a világ művelt részének legnagyobb és legtanulságosabb monoxylon gyűjteményét, melynek világhírűvé kell lennie. Hová tegyem?” — figyelmeztetett az elmaradott múzeumi viszonyok kulturális veszélyeire a Néprajzi Múzeum 1898. június 16-i megnyitása alkalmából Wlassics Gyulához intézett beszédében.²²

A múzeumok helyes — a tudományos és a közművelődési funkciók, valamint a nemzeti kultúra emlékeit megőrző, az utókor számára átörökítő feladatkörök ellátása közötti harmóniát biztosító — működéséről, megfelelő szervezeti felépítéséről a fejlettebb külföldi országokban megvalósított gyakorlat alapján igyekezett magának képet alkotni. Feljegyzései, rajzai arról tanúskodnak, hogy többek között járt a tromsói és a hamburgi múzeumban, alaposan feltérképezte a berlini Museum für Volkstrachten és a Märkisches Provinzialmuseum, valamint a párizsi Trocadero anyagát, tanulmányozta a múzeumok munkáját, belső életét, s tapasztalatcserét folytatott az intézmények vezetőivel is.²³

A tudományos fejlődés elengedhetetlen feltételének tekintette a véleménycserét. Erre sokáig a Magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése adott lehetőséget. Herman úgy ítélte, hogy bár a gyülekezet csupán már létével is pozitív szerepet töltött be az abszolutizmus idejében, a 70-es évekre minden haladó vonását elvesztette, és az egyszerű mulatozás színterévé, laikusoknak kirándulási

20. Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyve III. 1864—65. Kolozsvár, 1866. 87.

21. HERMAN O. levele CSATÓ JÁNOSNAK, Kolozsvár, 1868. X. 27. Természettudományi Múzeum, Kézirattár.

HERMAN O.: *Az egyetem és a múzeum*, Magyar Polgár (Kolozsvár), 1872. VI. 1., vö. PULSZKY Ferenc: *A múzeumokról*, Budapesti Szemle, 1895/IX.

22. vö. HERMAN O.: *Magyar ősfoglalkozások* (Budapest), 1898. 258—59. o.

23. HERMAN O. 1881. V. 13-i beszéde — ld. Képviselőházi Napló 1878—81. XIX. 397. öü. 26—27. o.; 1890. I. 31-i beszéde — Képviselőházi Napló 1887—92. XVI. 322. öü. 21. o.

lehetőséget biztosító, idejétmúlta intézménnyé vált. Jelentőségének rohamos csökkenésében és teljes térvészésében szerinte az is közrejátszott, hogy „az encyklopédia mellett tért foglalt a szakszerűség, bekövetkezett a munkafelosztással a szakok erősödése, ügyeik megbeszélésére egy vándorgyűlés szakosztálya szűk lett.” A felsorolt szakmai és emberi gyengeségek együttesen arra a szintre súlyosították a vándorgyűléseket, hogy azonnali gyökeres megreformálásuk nélkül Herman szerint további működésük felesleges.²⁴ Nem értékelte sokkal többre a negyedik nemzetközi ornitológiai kongresszust sem, s a fentebb bíralt vándorgyűlésekhez hasonlította. Elmarasztaló véleményét a következőkkel indokolta: „A londoni ornitológiai összejövétel sem volt „kongresszus” a szónak bevett, helyes értelmében; nem volt kitűzött tárgya, amelyet nemzetközileg megvitatni és esetleg eldönteni lehetett volna. Mindenki azt hozta, amiye éppen volt és iparkodott érvényesíteni, ahogyan tudta.” Rövid volt a rendelkezésre álló idő is, „ami ellene van minden behatóbb vitának, mely nélkül az eszmék tisztázása, esetleg a döntés lehetetlen.” Jövőre vonatkozó megoldásul azt javasolja, hogy egy kongresszus lehetőleg egy, legfeljebb két témát tűzzön csak műsorára.²⁵ Bírálata korántsem tekinthető rosszindulatú, elvont elméletieskedésnek. Megalapozottságát önmagában is elegendően bizonyította a kritikában kifejtett elvek alapján rendezett 1891-es budapesti ornitológiai konferencia, mely mintául szolgált minden utána következő kongresszusnak.²⁶

A hazai tudományos tevékenység fokmérőjeként vizsgálta az elsősorban általánosabb jellegű kiállításokat is. Megfigyelte, hogy a kezdetben egyértelműen domináló ipari és gazdasági keretek közé fokozatosan nyomult be a művelődés, a tudomány és a művészet, s követelt magának egyre nagyobb területet. A világkiállítások jellegében bekövetkező változásokat felismerve már 1891. december 9-i országgyűlési beszédében a milleniumi kiállítás olyan előkészítését és tervezését szorgalmazta, hogy az alkalmassá váljék Magyarország valószínű értékeinek bemutatására: „A világkiállítások megszűntek az ipar versenyterei lenni és óriási nagy vásárokká váltak, amelyeknek tulajdonképpeni hivatásuk az, hogy egy városnak nagy előnyöket nyújtsanak, nem pedig az ami az első angol és az első párizsi kiállítás hivatása volt. Szóló (ti. Herman Ottó) nem barátja egy rendezendő világkiállításnak”, ... a „millenáris kiállítás, komolyan szervezve csak úgy definiálható, hogy abban Magyarország valószínű értékét kell kimutatni.”²⁷

A tudományos közélet demokratizmusával, s különböző tudományos intézetek működésével foglalkozó megállapításai a dualista államberendezkedés ellen irányuló s nemzeti, ill. az általános emberi fejlődés előmozdítását célzó herman-ottói program szerves részét képezték. A kitűzött célok miatt sürgette Herman a toldy-ferenci örökség felszámolását, a káros abszolutisztikus konzer-

24. HERMAN O.: Az orvosok és a természetjárók nagygyűlése alkalmából. Természettudományi Közlöny 1879. 313. o., HERMAN O.: A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése ügyében. uo. 389. o.

25. HERMAN O.: A negyedik nemzetközi ornitológiai kongresszus. Természettudományi Közlöny 1905. 507. o.

26. Vö. KEVE András: HERMAN Ottó természettudományos pályafutása (In HERMAN Ottó) Budapest, 1971. 102–103. o.

27. HERMAN O.: A magyar nép arcza és jelleme. Budapest, 1902. 1. o. vö. Ethnológia 1891. 404. o.

atív tendenciák visszaszorítását; követelte a tudományos intézetek, mindenek előtt az Akadémia korszerű átszervezését. Leleplezte a csupán egyéni érvényesülést szem előtt tartó, a tudósok és a közönség közé merev elválasztó vonalat húzó törekvéseket.

ERDŐDY GÁBOR

**DIE ROLLE DER WISSENSCHAFTLICHEN INSTITUTIONEN IN DEM
WISSENSCHAFTS POLITISCHEN UND KULTURELLEN PROGRAM
VON OTTO HERMAN**

Otto Herman, der das gesellschaftlich-politische System des Dualismus abwies, hat der Rolle der Wissenschaft und vor allem der allgemeinen Entwicklung, als auch des nationalen Fortschrittes eine zentrale Bedeutung beigemessen. Um die Verwirklichung seiner Zielsetzungen hat er wiederholt betont, dass das öffentliche Leben der Wissenschaft demokratisiert werden soll. Er argumentierte leidenschaftlich für die Erschaffung einer freien schöpferischen Atmosphäre, wider die preventive Kritik, die besonders die angehenden Wissenschaftler lähmt, aber er kämpfte auch für die Beseitigung der Mentalität, welche die Barufstoleranz mit der grundsatzlosen „Vertraulichkeit“ verwechselt.

Er begleitete die Entwicklung der wissenschaftlichen Anstalten mit besonderer Aufmerksamkeit. Er verurteilte die den Entwicklungsstand der vaterländischen Wissenschaft spiegelnden Führer der Wissenschaftlichen Akademie, da sie, nach seiner Meinung, einen veralteten, den grundlegenden Bedingungen der Entwicklung entgegengesetzten Mechanismus konserviert, einen Mechanismus, der die Fachweltzustände negativ beeinflusst und die weitere Entwicklung hemmt. Obgleich er die zentrale leitende Aufgabe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften anerkannt hat, hielt er die Dezentralisation innerhalb der Wissenschaften zum Weiterschreiten für unentbehrlich. Er schätzte als den spontanen Beginn dieses Prozesses das Zustandekommen und die Vergrößerung der Rolle der wissenschaftlichen Gesellschaften, die für die demokratischen Tendenzen den rechten Weg weisen, die wissenschaftliche Arbeitsteilung fördern, zwischen der eng gedeuteten Fachwissenschaftsarbeit und der kulturellen Tätigkeit einen Einklang schaffen.

In seinen Untersuchungen erwähnt er häufig die Aufgaben der Museen und Ausstellungen, er kritisiert stark die ungarländischen Gelehrtenzusammenkünfte, die Abwicklungsformen der Konferenzen, die Veranstaltungen, welche die wissenschaftlichen Gesichtspunkte in den Hintergrund drängen und sich nach den Erfordernissen des gesellschaftlichen Lebens richten.

Die Anschauung über die institutionellen Bedingungen des wissenschaftlichen Lebens bildete einen organischen Teil der allgemeinen wissenschaftlich-politischen Konzeption von Otto Herman. Seine auf demokratischen Grundlagen beruhenden Vorstellungen formulierten solche Grundveränderungen des wissenschaftlichen öffentlichen Lebens, welche wichtige Kettenglieder der gesellschaftlich-wirtschaftlichen und nationalen Umwandlung des Landes bilden.

GÁBOR ERDŐDY

SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLAT A NÉPRAJZI MÚZEUM VENDÉGKIÁLLÍTÁSÁN 1978-BAN

Az Országos Idegenforgalmi Tanács (továbbiakban OIT) 1978. február 24. és március 5. között „Utazás hazai tájakon” címmel kiállítást rendezett a Néprajzi Múzeumban a belföldi idegenforgalomról. E kiállítás utolsó két napján — március 4-én és 5-én — tájékozódó jellegű kérdőíves vizsgálatot végeztünk, amelynek fontosabb eredményeit az alábbiakban ismertetjük.

A vizsgálat célja, az adatfelvétel módja

A Néprajzi Múzeum munkatársai már régebben foglalkoznak hosszabb távú szociológiai vizsgálatok megtervezésével, mindenekelőtt azzal a céllal, hogy az állandó kiállítások előkészítő munkálataihoz közvetlenül felhasználható tapasztalatokat szerezzenek. Az OIT vendégkiállítása több szempontból is lehetőséget adott az elképzelések konkretizálására, többszörösen is megfelelő terepnek bizonyult a vizsgálati problémák pontosabb körülhatárolásához.

Először is azért, mert rövid idő alatt aránylag sok választ gyűjthettünk össze. A nem egészen másfél hét alatt 19 882 látogatója volt a Néprajzi Múzeumnak, ami igencsak figyelemre méltó szám a múzeum általános látogatottságához viszonyítva: januárban a látogatók száma 8094, áprilisban 7913 volt, s ha leszámítjuk azokat a napokat, amikor az „Utazás...” látható volt, a februári látogatottsági statisztika 5890, a márciusi pedig 5655 főt mutat.

Ugyanakkor az OIT-kiállítás közönsége könnyen elérhető „külső mintát” jelentett számunkra, amennyiben olyanokat is meg tudtunk kérdezni, akik nem tartoznak a Néprajzi Múzeum törzsközönségéhez, s — előzetes elképzeléseink szerint — nem is rendszeres múzeumlátogatók.

Az „Utazás...” tulajdonképpen fényképkiállítás volt, ahol is a fényképek elsődlegesen nem esztétikai-művészi célt szolgáltak (bár színvonaluk tagadhatatlanul kitűnő volt), hanem a tájékoztatás, a figyelemfelkeltés eszközei voltak. Tehát a látogatók nem esztétikai élményt kerestek és kaptak a kiállításon, és nem valamely történelmi korról vagy sajátos, jellemző életmóddal akartak megismerkedni. Röviden: erre a kiállításra nem azért jöttek el a látogatók, mint amiért máskülönben múzeumba mentek volna.

Mindez izgalmas terepet jelentett a szociológiai vizsgálódás számára. Az volt a célunk, hogy a lehetőségekhez képest megismerjük a múzeum közönségét a vizsgálat két napján (döntő többségük elsősorban az „Utazás...” miatt látogatta meg a Néprajzi Múzeumot), hogy „bemérjük” a rendezvény közvetlen hatását, a szervezés, a propaganda eredményességét; valamint, hogy az adatok feldolgo-

zásával olyan eredményeket kapjunk, melyek későbbi munkálatainkhoz segítséget adhatnak.

E célkitűzéseknek megfelelő extenzív adatgyűjtéshez a kérdőíves módszer tűnt a legalkalmasabbnak. A kérdőív összeállításánál tekintettel voltunk arra, hogy a nagy látogatottság miatt a megkérdezetteknek nincs lehetőségük bonyolult és hosszú kérdőívet kitölteni. Ugyanakkor célunk is a tájékozódó, minél szélesebb körű adatgyűjtés volt, hiszen problémafeltáró vizsgálatot akartunk végezni.

A kérdések a következők iránt érdeklődtek: a) A Néprajzi Múzeumról meglevő előzetes ismeretek; b) Az OIT-kiállításról való tájékozottság; c) Az OIT-kiállításról alkotott vélemények; d) Vélemények a múzeumban eltöltött időről; e) Általános múzeumlátogatói szokások.

A felvétel napjain 2000 kérdőívet osztottunk szét a látogatók között. Ebből 552 ív érkezett vissza, ezek közül 538 bizonyult értékelhetőnek.

A feldolgozásnál egyelőre az ún. egyenes táblákat készítettük el. (Az adatok kölcsönös dimenziókba helyezését egyrészt maguk a kérdések nem teszik lehetővé, másrészt pedig a feldolgozás további munkálataihoz helyszíni interjúkra lesz szükség, hogy ily módon az eddig feltárt adatok valószínűsítését biztonságosabban végezhessük el.)

A megkérdezettek adatai

A művelődésszociológiában ma már közhely, hogy az iskolai végzettség, a foglalkozás, a lakóhely, az életkor messzemenőig befolyásolja a művelődési intézményekkel szemben kialakult viszonyt, adott esetben ezek a társadalomstatisztikai kategóriák döntő módon osztják meg a múzeumlátogató közönséget. Az utazással, turisztikával valószínűleg nem ugyanez a helyzet, ebben a tekintetben (legalábbis a városi népességben) „demokratikusabb” megoszlást tapasztalhatunk. Azonban az a fajta utazás, melyet az OIT-kiállítás propagált, mint látni fogjuk, az eddig feltárt és megismert rétegarányban vonzza a közönséget.

Fontosabb statisztikai adatok:

Nem szerinti megoszlás:

44,8% férfi

54,9% nő

0,3% A kérdőíven nem jelölte.

100,0%

N: 556¹

A kor szerinti megoszlás:

18 év alatt

3,0%

18—25

18,4%

1. Az összes válaszoló száma azért különbözik a feldolgozható kérdőívek számától (az utóbbi 538), mert egy kérdőívre többen is ráírták adataikat. P1. leggyakrabban férj és feleség együtt töltötte ki a kérdőívet.

26—35	16,7 ⁰ / ₀
36—45	17,7 ⁰ / ₀
46—55	18,0 ⁰ / ₀
56—65	14,0 ⁰ / ₀
66 és több	6,3 ⁰ / ₀
nem válaszolt	5,9 ⁰ / ₀
	100,0 ⁰ / ₀

Az iskolai végzettség megoszlása:

középfokú	42,8 ⁰ / ₀
egyetem, főiskola	41,6 ⁰ / ₀
8 általános vagy az alatt	9,7 ⁰ / ₀
nem válaszolt	5,0 ⁰ / ₀
egyéb (pl. polgári)	0,9 ⁰ / ₀
	100,0 ⁰ / ₀

Foglalkozás szerinti megoszlás:

magasabb értelmiségi	37,6 ⁰ / ₀
egyetemi hallgató	6,9 ⁰ / ₀
alkalmazott, egyéb	24,5 ⁰ / ₀
munkás (fizikai)	5,2 ⁰ / ₀
tanuló	5,2 ⁰ / ₀
nyugdíjas	13,0 ⁰ / ₀
nem válaszolt	7,6 ⁰ / ₀
	100,0 ⁰ / ₀

Lakóhely szerinti megoszlás:

Budapest külső kerület	17,1 ⁰ / ₀
Budapest belső kerület	65,1 ⁰ / ₀
vidékről jött	11,8 ⁰ / ₀
nem válaszolt	6,0 ⁰ / ₀
	100,0 ⁰ / ₀

N: 556

Szembetűnő, hogy ezek az adatok mennyire hasonlítanak az eddigi hazai múzeumszociológiai vizsgálatok statisztikai eredményeihez. (Vö. Múzeum és Közönség 1971. 1. sz. és 1977. 3. sz. S. Nagy Katalin, Makara Péter és Vitányi Iván vizsgálatai.) Némi eltérést mutat a nem szerinti megoszlás: az eddigi tapasztalatokkal ellentétben mintánkban a nők több mint tíz százalékkal többen válaszoltak, mint a férfiak. Ez lehet egyrészt a felvételtechnika torzításának eredménye: tapasztalataink szerint a nők szívesebben fogadták el az önkitöltős íveket, ugyanakkor feltételezhető, hogy az utazási programok megtervezése valamivel jobban érdekli a nőket a férfiaknál. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy metodológiai hibát követtünk el azzal, hogy a családi állapot felől nem érdeklődtünk. Ugyanis ilyen adatok birtokában megvizsgálhatnánk az utazás iránti érdeklődés és a személyes körülmények összefüggését (pl. lehetséges, hogy a tíz százalékos többséget elvált vagy özvegy nők alkotják).

Ugyancsak eltérés mutatkozik az eddigi tapasztalatokhoz képest az életkor tekintetében is. Köztudott, hogy a művelődési aktivitás, a múzeumlátogatásra fordított időmennyiség kb. 25—30 év körül csökkenni kezd (családalapítás, életkörülmények véglegesítése), és idősebb korban valamennyire újra megnövekszik. A

mi életkor-táblázatunk meglehetősen egyenletes megoszlást mutat 18-tól 55 éves korig. Ugyanakkor, ha más bontásban vizsgáljuk meg az adatokat, már jelentős különbségeket találunk. 18 és 29 év közötti a megkérdezettek 24,8⁰/₀-a, 30 és 39 év közötti 20,3⁰/₀-a; 40 és 49 év közötti viszont csak 14,9⁰/₀, és 50 és 59 közötti 16,2⁰/₀, 60 és 69 év közötti 11,7⁰/₀. Tehát az adatok ilyen bontása alapján feltételezhetjük, hogy az utazási kedv „görbéje” nem teljesen azonos a művelődésre fordított idő életkori megoszlásával. Itt azt látjuk, hogy az esés később következik be, nagyjából 40 év körül.

A többi dimenzióban azonban a már ismert statisztikai képet kaptuk. A megkérdezettek többségét döntően az értelmiségi és alkalmazotti foglalkozású, felső- és középfokú iskolai végzettségű, Budapest belső kerületeiben lakó látogatók alkotják.

Az utóbbi kategóriáról meg kell jegyezni, hogy a külső-belső megkülönböztetés itt részint valódi „földrajzi” különbségeket jelöl (pl. belső az I., V., VI. stb. kerület). Ám egyben egyfajta társadalmi „státus”-különbségre is vonatkozik: „belső” kerületnek számít például a XII. kerület, ahol a lakások többnyire magas áron megvásárolható villákban vannak, ugyanígy „belső” a XI. kerület, a Lágymányosi-lakótelep, ahol a szociológiai vizsgálatok tanúsága szerint az iskolai végzettség általános szintje a Rózsadombét meghaladja.

Mindez magyarázható azzal — mint már jeleztük —, hogy az OIT által propagált turisztika iránt a jobb körülmények között élők érdeklődnek elsősorban. Ezt látszik bizonyítani, hogy a megkérdezettek közül többen kifogásolták a kiállítás kapcsolatban: alapvetően olyan helyeket ajánl, melyeket autóval lehet elérni. Viszont ennél is fontosabb a mi számunkra az a feltételezés, hogy megoszlásunk eredendően azért hasonlíthat a többi vizsgálatéhoz, mert a múzeum, mint *intézmény* még egy ilyen újfajta kiállítás esetén is elsősorban a magasabb iskolázottságú nem fizikai foglalkozásúakat csábítja. Tehát valószínűsíthető, hogy *sokkal inkább az intézmény jellege számít a programok kialakításánál, mint a konkrét rendezvény tartalma*, legyen az utóbbinak bármilyen közvetlen, gyakorlati célkitűzése, esetünkben a hazai utazási lehetőségek megismertetése. Amennyiben ez a hipotézis a jövőben bizonyítást nyerne, a múzeumi közművelődési feladatokat ennek megfelelően lehetne és kellene megtervezni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a múzeummal, mint közművelődési intézménnyel szemben kialakult általános attitűdöt a múzeumok külön-külön, egyenként alig vagy egyáltalán nem tudják megváltoztatni. A múzeumok, kiállítások jelenlegi hangulata, a múzeumi élmény kognitív jellege pedig tovább növeli a távolságot közönség és intézmény között. Erre a kérdésre a továbbiakban még visszatérünk.

Előzetes ismeretek a Néprajzi Múzeumról

Az első kérdésekkel azt akartuk megtudni, hogy a múzeum közönségét a vizsgált időszakban milyen mértékben motiválta az „Utazás...”, milyen arányban jöttek el éppen e kiállítás miatt a Néprajzi Múzeumba. A megkérdezettek több mint fele (55,6⁰/₀) egyértelműen az OIT-kiállítás miatt látogatott el a múzeumba. A többi választípus erős szórást mutat, egyenként elég alacsony százalékban fordul elő: spontán, erre járt 10,5⁰/₀; érdeklődés, ismeretszerzés 6,9⁰/₀ a „népművészet” szeretete 6,2⁰/₀ (igencsak bizonytalanul értékelhető válasz);

az OIT-kiállításon kívül más érdekelt a múzeumban 5,0⁰/₀-ot; még nem volt a Néprajzi Múzeumban 2,8⁰/₀; rendszeres múzeumlátogató ugyancsak 2,8⁰/₀ stb.

Ezek az adatok és a továbbiakban bemutatásra kerülők is azt jelzik, hogy a megkérdezettek hány százaléka jelölte meg ezt a választípust, azaz nem az összes válasz százalékos megoszlását mutatja, hiszen egy kérdőívben több válasz is előfordulhatott. Amikor az összes említések százalékos megoszlása is fontos lesz, külön jelezni fogjuk.

Még erősebben mutatja az „Utazás...” meghatározó szerepét a kapott válaszok megoszlása, ha kiállításokra bontva vizsgáljuk meg, hogy a látogatók különösen mire voltak kíváncsiak. Az OIT-kiállításra a megkérdezettek 62,0⁰/₀-a, a Munkácsy—Paál képekre 6,0⁰/₀-a, a Szűr-kiállításra 5,2⁰/₀-a, a Kántor Sándor-kiállításra 6,0⁰/₀-a, a Pásztorművészetre 1,9⁰/₀-a. Ugyancsak ehhez a kérdéshez tartozott az is, hogy a látogatók mielőtt eljöttek volna a múzeumba, az OIT-kiállításon kívül még mely kiállításról tudtak. Eszerint a Munkácsy—Paál-képekről, valamint a Szűr-kiállításról egyaránt 14,3—14,3⁰/₀ tudott, a Kántor Sándor-kiállításról 12,4⁰/₀, a Pásztorművészetről 3,9⁰/₀.

Végül itt kell megemlíteni azt is, hogy a látogatók a múzeumban eltöltött idő alatt az „Utazás...”-on kívül milyen arányban tekintettek meg más kiállításokat:

Csak az OIT-kiállítást tekintette meg	29,3 ⁰ / ₀
Megnézte a Munkácsy—Paál képeket	26,4 ⁰ / ₀
a Kántor Sándor-kiállítást	18,0 ⁰ / ₀
a Szűr-kiállítást	12,6 ⁰ / ₀
a Gyermekrajz-kiállítást	6,9 ⁰ / ₀
a Pásztorművészet-kiállítást	4,6 ⁰ / ₀
az „összeset”	5,2 ⁰ / ₀

Tehát a megkérdezettek feléről tudhatjuk, hogy megtekintette a múzeum saját kiállításait. (Pontosabban azt, hogy értékelhetően ezt jelölte.) Ez az arány tulajdonképpen jónak mondható, ha egybevetjük azzal, hogy az előbbi adatok szerint a megkérdezetteknek csupán 5⁰/₀-a jött a múzeum saját kiállításai miatt a vizsgált napon a Néprajzi Múzeumba. Ugyanakkor valamennyire biztosít a válaszok megbízhatósága felől, ha azzal hasonlítjuk össze, hogy a válaszolóknak ugyancsak körülbelül a fele tudott előzetesen valamilyen kiállításról az „Utazás...”-on kívül. Mindezekén túl a fenti arányok némileg tájékoztatnak az egyes kiállítások sikeréről is. A legnagyobb „látogatottsága” a Kántor Sándor-kiállításnak volt, ezt követte a „Szűr”, s ezek után alaposan elmaradt a többi, ha most csak a néprajzi kiállításokat vesszük figyelembe, s eltekintünk a Munkácsy—Paál képektől. (Hiszen tulajdonképpen ez is vendégkiállítás a Néprajzi Múzeumban.)

A Néprajzi Múzeumról meglevő előzetes ismeretekről kérdezvén a látogatókat megtudtuk, hogy kétharmaduk (61,3⁰/₀) volt már a múzeumban (ezek közül 3,2⁰/₀ még a régi épületben). A válaszolók 32,7⁰/₀-a emlékszik biztosan a látott kiállításokra, közülük a legrégebbiek 1975-ben voltak láthatók. Ugyanakkor a megkérdezettek 10⁰/₀-a járt fél éven belül a múzeumban, mintegy két és fél százalék vallja magát a Néprajzi Múzeum rendszeres látogatójának, 11⁰/₀ kb. egy éve s a megkérdezettek kb. egynegyede ennél régebben járt itt. A többi, a vizsgált popu-

lációnak körülbelül a fele nem emlékezett pontosan vagy egyáltalán nem válaszolt a kérdésre.

Az eddigieket úgy foglalhatjuk össze, hogy a megkérdezett látogatók kétharmada legalább egyszer biztosan járt már a Néprajzi Múzeumban, több mint egyharmaduk biztosan emlékszik a látott kiállításokra. A vizsgálat napján a döntő többség az OIT-kiállítás miatt jött a Néprajzi Múzeumba, viszont kétharmaduk megtekintette a múzeum saját kiállításainak egyikét, illetve ha a Munkácsy—Paál-képeket nem számítjuk, a válaszolóknak mintegy a feléről mondhatjuk ezt.

Arra a kérdésünkre, hogy általában milyen gyakran járnak múzeumba, a megkérdezettek az alábbiak szerint válaszoltak:

nagyon ritkán	7,4 ⁰ / ₀
évenként egyszer	4,5 ⁰ / ₀
félévenként	10,0 ⁰ / ₀
negyedévenként	25,6 ⁰ / ₀
havonta	36,4 ⁰ / ₀
hetente	8,6 ⁰ / ₀
alkalomszerűen	5,0 ⁰ / ₀
nem válaszolt	2,5 ⁰ / ₀
	100,0 ⁰ / ₀

Ezek az adatok mindenképpen elgondolkoztatóak. Nem arról van szó, hogy a két és fél százaléknyi Néprajzi Múzeum-látogató ütközik a 36 és fél százaléknyi havonta múzeumbajáróval. Hiszen nem jár kötelező érvénnyel együtt a Néprajzi Múzeum és általában a múzeum szeretete. Viszont figyelembe kell venni, hogy utolsónak meglátogatott múzeumként a megkérdezettek híres pesti múzeumokat jelöltek meg általában (a Galéria, a Nemzeti, a Szépművészeti, a BTM, a Múcsarnok, az Iparművészeti Múzeum szerepel a kérdőívek 73⁰/₀-án, és ezek teszik ki az összes említések 86,2⁰/₀-át). Persze elképzelhető, hogy mivel ezek a legnépszerűbb pesti múzeumok, ilyen mértékben vonzzák az állandó (pesti) látogatókat, azonban mindenképpen gondolni kell arra, hogy ez a téma bizonyos értelemben „presztízs”-kérdés, tehát a válaszadásnál közrejátszhat valamilyen „úgy illik” motíváció is. Mindezt megnyugtatóan csak további vizsgálatokkal lehet ki deríteni. (Pl. a fenti múzeumok statisztikai adatai: szervezett és spontán látogatók stb.)

Az OIT-kiállítás propagandája

A következő adatok tulajdonképpen a legközvetlenebbül felhasználható információkat szolgáltatják. Az Országos Idegenforgalmi Tanács „hivatásánál” fogva ért a propagandához, így a lehetőségeken belül érdemes fontolóra venni az ezzel kapcsolatos tapasztalatokat. Természetesen a „lehetőségeken belül”, hiszen a múzeumnak pillanatnyilag nincsenek olyan anyagi, személyi feltételei, melyek az OIT-ével vetekedhetnének.

A megkérdezettek a következő megoszlásban szereztek tudomást a kiállításról:

Újságban olvasott róla	43,9 ⁰ / ₀
Baráti körben, családban hallott róla	26,6 ⁰ / ₀
Rádióból	19,9 ⁰ / ₀
Utcai vagy közlekedési eszközön levő plakátról	18,9 ⁰ / ₀
Tv-ből	16,5 ⁰ / ₀
Munkatársaitól	8,4 ⁰ / ₀
Itt a helyszínen szerzett tudomást róla	7,3 ⁰ / ₀
Kritikát olvasott a kiállításról	6,5 ⁰ / ₀
Múzeumi propaganda útján	4,5 ⁰ / ₀
Közönségszervezés útján	1,1 ⁰ / ₀
Egyéb úton	3,0 ⁰ / ₀
Nem válaszolt	2,2 ⁰ / ₀

N: 538; az összes említések száma 849.

Megfontolandó, hogy a megkérdezetteknek majdnem fele újságban olvasott a kiállításról, s több mint egynegyede baráti és családi körben hallott róla. (Ez utóbbi összefügg azzal, hogy ötven százalékuk családdal együtt jött el a múzeumba, azaz a kiállítás jellegéből érthető a „családi” érdeklődés.) Az újság szerepe döntőnek látszik a propaganda esetében, s a kérdésekből ítélve elsősorban az ismertető cikkek gyakorolnak nagyobb hatást. Az OIT-kiállítás megnyitását megelőző héten központi napilapokban hét ismertető cikk jelent meg, közülük néhány alapos tájékoztatást adott, és hangsúlyozottan felhívta a figyelmet a rendezvényre. A kiállítás ideje alatt újabb tíz cikk jelent meg, ezek már elsősorban szaklapokban, és az előzőeknél rövidebbek voltak.²

Mindezekon túl a következő propagandatevékenységet végezték: 3300 kis-méretű plakátot helyeztek el a BKV járművein; 2000 nagy plakátot készítettek, ebből 1200-at kiragasztattak, a többit szétküldték a szakszervezeteknek, az „Expressz”-nek, a budapesti művelődési házaknak, vidéki utazási irodáknak stb. A megnyitóra 200 meghívót küldtek szét, elsősorban szakembereknek és a sajtó képviselőinek. Naponta a nyitás előtt „sajtóbeszélgetést” tartottak.

Ez a nagyméretű propaganda jelenleg semmiképpen nem képzelhető el a múzeumban, viszont az egyszerűbb és elérhető eszközök alkalmazásában ajánlatos lenne figyelembe venni az itteni tapasztalatokat. Az újság vezető szerepét mindenesetre hangsúlyozottabban lehetne kihasználni.

2. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a különböző csatornák együttesen hatottak a látogatókra. Míg a megkérdezettek 43,9%-a olvasott újságban a kiállításról, addig az újság az összes említéseknek csak 27,8%-át teszi ki, a plakát 12,6%-át, a rádió 12,6%-át, a TV 10,8%-át. A családon, barátokon keresztüli információ, mely itt fontosabb lehetett mint más kiállításoknál: 16,8%.

Vélemények a kiállításról

Arra a kérdésre, hogy miért nézte meg a kiállítást, a következő megoszlást kaptuk:

Szeret utazni, szereti hazáját, meg akarja ismerni, rendszeres turista	71,3 ⁰ / ₀
Egyszerűen érdekelte	18,9 ⁰ / ₀
Konkrét ötletet akart kapni utazásaihoz (prospektus, tájékoztatás stb.)	12,0 ⁰ / ₀
Ajánlották	2,9 ⁰ / ₀
Hasznosnak tartja	2,6 ⁰ / ₀
Egyéb	5,3 ⁰ / ₀
Értékelhetetlen	2,2 ⁰ / ₀
Nem válaszolt	7,2 ⁰ / ₀

Az összes említések száma: 624³; N: 538.

Ez a megoszlás tulajdonképpen semmi meglepőt nem tartalmaz, hiszen magától értetődik, hogy az OIT-kiállítást megtekintők e kérdés megválaszolásakor valamilyen formában a turizmusra, a rendszeres utazásra, illetve az utazás szeretetére hivatkoznak. Lényegesebb és továbbgondolható információkat akkor kaptunk, ha az itteni adatokat összehasonlítjuk az azokra a kérdésekre kapott válaszokkal, melyek részint afelől érdeklődtek, hogy mi tetszett a leginkább, ill. a legkevésbé, valamint mennyiben kapott a látogató közvetlen segítséget a helyszínen.

Ily módon, ha nagyon vázlatosan is, de képet kaphatunk a látogatók előzetes elképzeléseiről, illetve arról, hogy ezek mennyire és mily módon teljesültek. Itt érkeztünk el a jelen vizsgálat és egyben a további kutatás legfontosabb pontjához: *mi az, amit a múzeum — mint kulturális intézmény — és csak a múzeum tud adni a látogatóknak?* Az „Utazás . . .” kapcsán ez a kérdés konkrétan úgy vethető fel, hogy az OIT-kiállítás mennyiben tudott többet nyújtani az utazni szándékozóknak, mint az útikönyvek, prospektusok át tanulmányozása. Annál is inkább érdekes ez, mert míg a „szokásos” múzeumi rendezvényeken a befogadó a tárgyakat vagy tárgyak együttesét a maguk valóságában tanulmányozhatja (három dimenzió, valódi környezetbe helyezés, funkciók, ill. működés megértése stb.), addig az OIT kiállításán mindez szóba sem jöhetett. A néző itt is csak képeket láthatott, ugyanúgy mint a könyvekben, nyomtatványokban — legfeljebb más elrendezésben. Viszont a kiállításon nem volt lehetőség hosszú és kimerítő ismertető szövegek közlésére, azaz a „kedvcsinálás”, a „figyelemfelkeltés” szinte kizárólag a képek feladata volt. Amivel a kiállítás mégis többet jelenthetett, az egyrészt a *helyszíni közvetlen — gyakorlati információszolgáltatás, illetve az az élmény volt, amivel a kiállítás meglátogatása járt.* Számunkra az utóbbi elemzése

3. Az említések összegéből számolt százalékkértékek aránya nem tér el az előzőektől: Szeret utazni stb. = 64,5⁰/₀; Konkrét ötlet = 10,4⁰/₀; Érdekelte = 18,3⁰/₀; Ajánlották neki = 2,7⁰/₀; Hasznosnak tartja = 2,2⁰/₀; Értékelhetetlen = 1,9⁰/₀; Összesen = 100⁰/₀.

szolgáltathat felhasználható tapasztalatokat, azonban közvetve a rendezvény „hasznossága” is érdekes lehet.

Nézzük meg, mi tetszett a legjobban a megkérdezetteknek?

A fotók	42,0%
A rendezés, stílus, dekoráció, színek, zene	31,4%
A fotók által ábrázolt tájak, műemlékek	9,7%
A tájékoztató anyag	9,5%
A zsámbéki együttes műsora	6,3%
A kiállított tárgyi anyag	5,0%
A népviselet	4,1%
A munkatársak udvariassága	3,2%
Konkrét lehetőség az utazás megtervezéséhez	1,7%
„Általában”, „minden” stb.	17,1%
Nem válaszolt	10,0%

Az összes említések száma 707; N: 538.

Látható ebből a táblázatból, hogy az előbbi két feltételezés közül az első (közvetlen és gyakorlati információk) nem játszott fontos szerepet a kiállítás sikerében. A megkérdezettek 1,7%-a, azaz mindössze kilenc fő adta ezt a választ. A legnagyobb sikert a fotók aratták — 42%; „A csodálatos, gyönyörű fotók” — ez volt a legtöbbször visszatérő válaszforma. Ezután következnek azok a válaszok, amelyek tulajdonképpen a kiállítás hangulatára utalnak. A rendezés, stílus, színek, dekoráció, a kiállítás alatt végig hallható zene — ezek a megkérdezettek 31%-ának tetszettek.

Ha megpróbáljuk értelmezni ezeket az adatokat, mindenképpen a befogadói élményhez jutunk el.

Mármost ebből a szempontból érdemes megvizsgálni, hogy az élmény kialakításában (és ezzel együtt a siker létrejöttében) a fotók és a kiállítás „hangulata” hogyan és miként lehetett döntő fontosságú. (Ebben a tekintetben a „hangulat” osztályába sorolhatók azok a válaszok is, melyeket a táblázatban „általában” dimenzióban jelöltünk. A vizsgálat felderítő jellege miatt tehetjük meg ezt az önkényes lépést, hiszen az „általában” válasz-kategória minden bizonnyal éppen az első, végig nem gondolt összbenyomásra, azaz a hangulatra vonatkozik.)

Így tehát a „hangulatra” — rendezésre, stílusra, színekre — adott válaszok a megkérdezettek 48,5%-ánál szerepelnek (31,4+17,1), s így a „fotókkal” együtt elérik a 90%-ot. Tehát átlagosan majdnem megkérdezettnél szerepel valamelyik kategória. Érdeemes megnézni az említések százalékos megoszlását ebben a kérdésben: fotók 32,3%; „hangulat” 23,9%; „általában” 13,0%. Összegezve: a fenti kategóriák ez említések 69,2%-ában szerepelnek.

A vendégkönyvekben szintén ezekkel a kategóriákkal találkozunk a legtöbbször. Itt is általában a fotókat említik a látogatók mint a kiállítás legnagyobb erényét. Ezenkívül a „hangulat” kategóriájának megfelelően a következő bejegyzéseket találjuk: „Csodálatos színek, lelket gyönyörködtető kiállítás, látványos

(!); színvonalas rendezés; lelkes gárda; udvariasság; gazdag, nagyon ízléses kiállítás; tetszetek a népviseletbe öltözött hölgyek, a kiállításon hallható zene stb.”

Mindenképpen érdemes tehát a fotók és az élmény-hangulat kérdését tovább elemezni. Végeredményben nem két külön dologról van szó, hanem a kiállítás tartalmi-tárgyi és formai-rendezési jellemzőiről. Mivel az OIT-rendezvény gyakorlatilag fényképkiállítás volt, az adatok alapján elmondhatjuk, hogy ebben a tekintetben maximális sikert aratott. (A fényképeken kívül kiállított tárgyi anyag igen csekély volt, s ehhez mérten a szóban forgó kérdésben a válaszolók 5⁰/₀-a szavazott a tárgyi anyagra.) Csakhogy a kérdés éppen az, hogy azok a fotók, melyek legalábbis nagyon hasonlóak azokhoz, melyek prospektusokban, útikönyvekben is megtalálhatók, miért hatottak újdonságként, miért jelentettek sajátos befogadói élményt a kiállítás látogatóinak.

Végül is tehát formai problémákkal kell foglalkozni, hogy megközelítően válaszolhassunk a fenti kérdésekre.

A sajátos hangulat kialakításában mindenekeelőtt a *látványosság* játszott a legfontosabb szerepet. Ezt bizonyítják az alábbi példák, melyeket a kérdőíveken szereplő válaszokból idézünk szó szerint. A legjobban tetszett: „A szabad mozgás, a kellemes hangulat; a kitűnő és ötletes megvilágítás; csodálatos volt a reprezentáció (?); a színes forgatag; nagyon ötletes, ízléses és érthető(?); a színek harmóniája; tömör, tartalmas és színes volt minden; nagyon tetszett a hangulatos zene; külön megragadott a kötődésítés; kis helyen is sokat tudtak bemutatni; a gazdagság, a látogatók iránti figyelem; a szép népviseletek és a kedveség, ahogy beszéltek velem; hogy a lányok a tájegységek népviseletében voltak; az egész. Mind a szervezés, mind a tálalás. Az is fontos!”

Ezeket a véleményeket tulajdonképpen összefoglalja a következő tömör válasz: „*Volt benne valami mozgás. Nem halott múzeum volt!*”

Végeredményben ez az utóbbi megfogalmazás hívja föl a figyelmet arra, hogy amit eddig a kiállítás sajátos hangulatának neveztünk, az éppen a megszo-kott múzeumi élménytől *eltérő* mozgalmasság. Ezt segítette elő — és ez a vála-szokból is kiderül — a gazdag prospektus-anyag, a személyes tájékoztatás, a vetítések, szombaton és vasárnap a zsámbéki együttes műsora.

Csak így érthető, hogy a kiállított fotók, melyek egyáltalán nem esztétikai funkciót láttak el elsődlegesen, ilyen erővel hatottak a látogatókra. Tehát — ahogyan a fenti válaszok egyikében olvashattuk — a „tálalás” adta meg azt a pluszt a fotók megtekintéséhez, amelyhez szükség volt egy ilyen kiállításra.

Mіндеzt persze egybe kell vetni az OIT-kiállítás sajátos céljával, a tájékoz-tatással. Egyrészt azért, mert az eddigieket csak közvetve hasznosíthatjuk eszté-tikai, illetve történeti (néprajzi) kiállítások rendezésében, másrészt pedig az eddi-giek fényében meg kell vizsgálni, hogy az érdeklődők közvetlen tájékoztatása mennyiben járult hozzá annak az élménynek a kialakulásához, hogy a látogató úgy érezze: erre a rendezvényre érdemes volt eljönni.

Nézzük meg tehát, miképpen válaszoltak a megkérdezettek arra a kérdésre, hogy kaptak-e közvetlen segítséget a kiállításon:

Nem kapott segítséget	8,5 ⁰ / ₀
Kapott, de nem nevezi meg	6,5 ⁰ / ₀
Tájékoztató anyag volt a segítség	29,5 ⁰ / ₀

Ötleteket kapott az utazás megtervezéséhez	10,5%
Konkrét segítséget (pl. szobafoglalás lehetőségeiről, árakról stb.)	6,3%
Általános tájékoztatást	9,1%
Nem kért segítséget	8,3%
Nem válaszolt	26,3%
Összes említések száma: 426; N: 538.	

305-en érezték úgy, hogy kaptak valamilyen segítséget az OIT-kiállításon, ez a megkérdezettek 56,6%-a. Azonban csak 26%-nál olvashatunk olyan segítségről, melyet itt a múzeumban kapott (konkrét információ, ötletek, tájékoztatás stb.). A többi esetben olyan segítségről van szó, melyet máshol is megkaphattak volna.

Mindebből látható tehát, hogy a kiállítás „közvetlen” hasznossága és a siker, pontosabban a kiállításon kapott élmény nem áll arányban egymással. Ez korántsem jelenti azt, hogy az OIT-kiállítás nem teljesítette célját. Hiszen a kérdőívekből arról nem tudunk meg semmit, hogy éppen az itt szerzett élmény hatására hányan lettek a turisztika hívei. Tehát nem a rendezők kritizálásához vezetnek a fenti adatok, hanem annak átgondolásához, hogy a befogadó számára az élmény és a múzeumban szerzett információ nem egyformán fontos, vagy általánosabban fogalmazva: a kognitív információk és az emocionális impressziók nem szükségszerűen járnak együtt.

Ezen a ponton kapcsolódnak az eddigi tapasztalatok az általános művelődés-szociológiai kérdésfeltevésekhez. Az olvasás-, zene- és filmszociológiában régóta ismert, hogy a befogadók számára az egyik leglényegesebb különbség a konvencionális és az eredeti, a „hivatalos” művészet és a tömegkultúra között éppen az emocionális és kognitív hatások eltérő arányában található. Mindez persze erősen függ attól, hogy milyen művészeti forma területén vizsgálódunk, hiszen különböző befogadói „csatornákat” kíván meg a zenehallgatás és az olvasás, a film és a színház. Azonban minden területen megtalálható a befogadói aktivitás —passzivitás dichotómia, hogy az illető mű befogadása, „elsajátítása” milyen természetű kognitív aktivitást, erőfeszítést kíván meg.

A mi számunkra ez azt jelenti, hogy a jövőben mindenképpen meg kell vizsgálni, hogy a múzeumi kiállítások milyen befogadói csatornákon jutnak el a nézőkhöz. Amíg az eddigi múzeumszociológiai vizsgálatok kizárólag a múzeumba-járási szokásokat kutatták, illetve a vizuális esztétikai izlést mérték fel, a továbbiakban elengedhetetlen a múzeumi befogadói élményszerkezet beható vizsgálata. Annál is inkább szükség van erre, mert a néprajzi kiállítások nem csupán esztétikai funkciókat látnak el, nemcsak művészi élményt nyújtanak, hanem hasonlóan a történeti jellegű kiállításokhoz, kognitív információkat is közvetítenek. Tehát egyszerre és együttesen van jelen a kognitív és emocionális dimenzió.

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a kiállítások rendezői szinte kizárólag az információ átadását tekintik feladatuknak, és többnyire csak akkor jut szerephez az emocionális hatás, ha magából a kiállított anyag jellegéből következik. Ez magyarázza meg, hogy vizsgálatunkban miért a Szűr- és a Kántor Sándor-kiállítás vezet a válaszokban.

Nézzük meg, hogy a megkérdezetteknel milyen kifogások merültek föl az OIT-kiállítással kapcsolatban:

Rövid ideig tart nyitva	14,3 ⁰ / ₀
Konkrét technikai, rendezési kifogások	5,4 ⁰ / ₀
Felszínes, zsúfolt, egyhangú	7,1 ⁰ / ₀
Tartalmi problémák (Csak autóval elérhető helyeket ajánl, a sorrend nem jó, nem megfelelő a tagolás, ismert tájakról szól stb.)	4,7 ⁰ / ₀
A propagandaanyaggal kapcsolatos (Kevés, nem megfelelő, van, ahol ingyen adják, van, ahol pénzért, miért nem lehet kapni útikönyvet stb.)	4,5 ⁰ / ₀
Gyakorlati információhiány	3,9 ⁰ / ₀
Kevés a tárgyi anyag	3,5 ⁰ / ₀
Egyéb (Szellőzés hiánya; a hely nem megfelelő; a rendezők, fotóművészek neve hiányzik; a műsorral, a filmvetítéssel kapcsolatos megjegyzések stb.)	5,2 ⁰ / ₀
Nincs semmilyen kifogása	13,4 ⁰ / ₀
Nem válaszolt	40,8 ⁰ / ₀
N: 538; Összes említések száma: 333.	

Fontos megjegyezni, hogy a nem válaszolók magas aránya (más kérdések esetében is) főleg a kérdőív „felületességéből” következik. Mint a bevezetőben már szó volt erről, arra törekedtünk, hogy gyorsan kitölthető íveket adjunk a látogatók kezébe. Ezért az egyes kérdéseknél nem kellett külön megjelölni a nemleges választ, így lehetséges, hogy ilyen esetben a válaszolók egyszerűen átugrották ezeket a részeket. Ez mindenképpen növeli a válaszok feldolgozásának megbízhatatlanságát, viszont az ívek gyors átfutási lehetősége minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy aránylag sok kérdőívet kaptunk vissza kitöltve. Úgy gondoltuk, hogy ez az előny megéri a feldolgozás nehézségeit, utóvégre a tényleges említések számítanak.

Így a fenti kérdéskor is a 333 válaszból 72 arra vonatkozik, hogy a válaszolónak nincs semmilyen kifogása. A megnevezett hiányosságok száma: 261. Az ebből számolt százalékos megoszlás a következő: tehát N: 261

Rövid ideig tart nyitva	29,5 ⁰ / ₀
Felszínes, zsúfolt	14,5 ⁰ / ₀
Konkrét technikai	11,1 ⁰ / ₀

A többi ebben a bontásban is 10⁰/₀ alatt van.

Eszerint a megnevezett kifogások közel egyharmada sem ténylegesen a kiállítással kapcsolatos, hanem külső, szervezési kérdést említ: a kiállítás nyitvatartásának idejét. Egyébként a vendégkönyvekben is állandóan szerepel ez a

probléma: „Rövid ideig tart nyitva, meg kell ismételni.” Sőt, mind a vendégkönyvekben, mind a kérdőívekben felmerül, hogy állandó kiállítást kellene rendezni ebből az anyagból!

Ha már a vendégkönyveknél tartunk, ezekben is nagyon kevés negatív jellegű bejegyzést találhatunk. Többségük a propagandaanyagra vonatkozik: kevés vagy éppen túl sok volt, „az árusított képek minősége nem jó” stb. Az egyetlen átfogó kritika így szól: „Ennyi képből sem sikerült egységes koncepciójú kiállítást csinálni”.

A kérdőívekben megírt konkrét kifogások a következő tipikus válaszokkal példázhatók: „Nem egységes; vásár jellegű; utazás és nem néprajzcentrikus; Sok mindennel foglalkozik, néprajzzal, műemlékkel, utazási lehetőségekkel — éppen ezért nem lehet teljes; a hely nem ideális (mármint a Néprajzi Múzeum épülete); zsúfolt, felszínes.” Ezeken kívül tényleges technikai-rendezési problémák: „A szűk átjárókba hiba árusítóhelyeket tenni, mert növeli a zsúfoltságot; kevés az ülőalkalmatosság, rossz a világítás az egyes táblóknál, a képek kicsik; sablonos a fotók témája és beállítása; a fényképekre rá kellett volna írni, hogy mit ábrázolnak; a vitrinek szerkezete balesetveszélyes a kiszögélések miatt stb.”

A múzeumban töltött idő

A megkérdezettek közül:

fél órát vagy annál rövidebb időt töltött a múzeumban	2,6%
egy óra és fél óra között	27,1%
másfél óra és egy óra között	18,2%
két óra és másfél óra között	27,5%
két és fél óra — két óra között	5,4%
három óra és több	13,6%
nem válaszolt	5,6%

N: 538

100,0%

Ez az időeloszlás azt mutatja, hogy a megkérdezettek közel egyharmada egy órát vagy annál kevesebbet töltött a múzeumban. Majdnem a fele két óráig, illetve annál kevesebbet volt itt, s a további egyharmad ennél többet áldozott a látóival megtekintésére.

Ezeket az adatokat valamennyire kontrollálhatjuk, ha olyan bontásban állítjuk fel őket, hogy különválasztjuk a csak az OIT-kiállítást megtekintőket és az egyszerre több kiállítást meglátogató nézőket. Az ily módon kapott időösszegek átlaga: akik csak az „Utazás . . .”-t tekintették meg, átlagosan másfél órát töltöttek a múzeumban, akik több kiállítást is megnéztek, átlagosan 2,1 órát. Azonban így meglehetősen torzított adatokat kapunk, éppen a nem tipikus, különleges válaszok torzítják erősen az eredményeket. Ajánlatos tehát a válaszok eloszlása szerint tájékozódni, így azt kapjuk, hogy csak az OIT-rendezvényt megtekintők fele egy órát vagy annál kevesebbet töltött a múzeumban, a több kiállításra ellátogatók több mint kétharmada két órát vagy annál többet.

Ezzel kapcsolatban ugyancsak utólagos egybevetést tehetünk, ha egymásra vetítjük azoknak a kérdéseknek válaszait, melyek az előzetesen ismert kiállítások felől tájékoztattak és azokat, melyekből megtudtuk, hogy hányan tekintettek meg az „Utazás...”-on kívül más kiállítást is. Tehát azt próbáljuk kideríteni, hogy a megkérdezettek milyen arányban nézték meg azokat a kiállításokat, melyekről ideérkezésük előtt tudtak.

Csak az OIT-kiállításról tudott, és csakis azt nézte meg	11,8%
Előzőleg csak az OIT-kiállításról tudott, de itt mást is megnézett	15,4%
Előzőleg több kiállításról tudott, és annyit is nézett meg	16,9%
Előzőleg több kiállításról tudott, de ennél többet nézett meg	8,6%
Előzőleg több kiállításról tudott, azonban kevesebbet nézett meg	7,1%
Előzőleg több kiállításról tudott, de csak az „Utazás...”-t nézte meg	12,9%
Nem deríthető ki ⁴	27,3%
	100,0%

N: 538

Fenntartásokkal együtt megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a mintákban szereplő látogatók közel egyharmada az előzetesen ismert kiállításokat tekintette meg, a megkérdezettek majd egynegyede többet nézett meg, mint amennyiről tudott (ebből az következhethet, hogy itt a múzeumban kapott kedvet megtekintésükre), s további egyötödük az ismert kiállítások egy részét nézte csak meg (itt több variáció lehetséges: kimondottan egyre volt kíváncsi, vagy a többit már látta, nem volt ideje stb.).

Mindezt azért érdemes még a feltételezés szintjén is végigkövetni, mert egyszerre több szempontra hívja föl a figyelmet. Egyrészt a propagandára: az egyes kiállításokról mit és mennyit tudhatnak a látogatók, mielőtt eljönnek a múzeumba. Megfelelőek-e ezek az információk ahhoz, hogy valaki kedvet kapjon egy kiállítás megtekintéséhez? Elegendő-e ahhoz, hogy valaki előre „felkészülhessen” a Néprajzi Múzeum meglátogatására? Hiszen egyszerre több kiállítás közül választhat a látogató, ismertetést viszont csak egy-egy új kiállítás megnyitásáról ad a rádió, tv, sajtó. Tehát — és ez már egy másik szempontot jelent — itt a helyszínen hogyan és mennyire kaphat kedvet a látogató a többi kiállítás megtekintésére? Nem elhanyagolhatók ezek a kérdések, ha emlékszünk arra, hogy mintánkból csupán két és fél százalék vallotta magát a Néprajzi Múzeum rendszeres látogatójának, ugyanakkor a megkérdezettek egyötödéről tudjuk, hogy jóval kevesebb kiállítást tekintett meg az előzőleg ismerteknél (a valódi

4. A „Nem deríthető ki” kategóriába tartozók száma azért ilyen magas, mert ebben az egybevetésben mindenfajta bizonytalanságot — egyik kérdésre nem válaszolt, vagy valamelyik válasz értékelhetetlen — ki kellett küszöbölni. Tehát az értékelhetetlen válaszolók száma megsokszorozódott.

arány minden bizonnyal ennél magasabb). Ez azt jelenti, hogy ezek az emberek — bár itt voltak a múzeum épületében — mégsem kaptak kedvet végigjárni a többi kiállítást. (Természetesen más múzeumokban ez a kérdés így nem vehető föl, sok helyen nem lehet egyszerre megtekinteni az összes kiállítást, illetve egy alkalommal egy vagy néhány kiállítás megtekintése fáradtá — „telítetté” teheti a nézőt — pl. a Nemzeti Galéria. Azonban a Néprajzi Múzeumban egyelőre meg lehet vizsgálni a kiállítások „mennyiségi” látogatottságát. Annál is inkább, mert az OIT-kiállítás időtartama alatt a Néprajzi Múzeum saját kiállításai mintegy „zárt rendszert” alkottak, azaz ha valaki elindult a Pásztorművészet termében, a Szűr-kiállításon keresztül a Kántor-anyag terméből jutott vissza az aulába, illetve ugyanezt az utat fordítva járta be.)

A múzeumban eltöltött idővel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a kérdőívek tanulsága szerint az OIT-kiállítás látogatóinak nagyon lényeges volt, hogy itt-tartózkodásuk alatt „foglalkoztak” velük, a munkatársak személyes kapcsolatban álltak a látogatókkal (udvariasság, előzékenység, kedvesség stb.). Minden bizonnyal ez a tényező is szerepet játszott a sajátos hangulat-élmény kialakulásában. Ugyanakkor a mai általános múzeumi gyakorlatban a néző teljesen magára van hagyatva a kiállításokon, alig-alig van lehetőség, hogy bárkitől is kérdezzen valamit (ráadásul a különböző tájékoztató anyagok, nyomtatványok, ismertető feliratok stb. hiányában erre a puszta megértés miatt is sokszor szükség lenne).

Ehhez a problémához kapcsolódik, hogy a látogatók milyen ismeretségi körből választanak társat a kiállítások megtekintéséhez.

A megkérdezettek közül:

Családjával	50,5%
Egyedül	21,5%
Barátaival	20,4%
Munkatársaival	2,7%
Szervezett csoporttal jött	2,6%
Egyéb	1,1%
Nem válaszolt	1,2%

N: 538; összes említések száma 553 (néhányan két vagy több válaszlehetőséget jelöltek meg).

Mint az eddigi hazai múzeumszociológiai vizsgálatokban a legtöbbször, itt is a családos látogatás áll az első helyen. Azonban valószínű, hogy a családi körben látogatók magas aránya az OIT-kiállítás sajátos jellegének következménye is. Az utazási terveket, elképzeléseket, a család (legtöbbször a férj és feleség) közösen alakítja ki. Ezt követi, majdnem egyforma arányban, a barátokkal tett látogatás, és a magányos látogatók csoportja. Mintánk és a kérdőív nem alkalmas arra, hogy releváns különbséget tárjon föl az egyedül és a társakkal múzeumba járók között. Viszont a jövőben, éppen az élményszerkezet megismerésének érdekében erre mindenképpen szükség lesz. Méghozzá nem elégséges pusztán demográfiai különbségeket megállapítani (a magasabb iskolai végzettségűek, a szellemi foglalkozásúak, tehát a „gyakorlott” múzeumlátogatók szeretnek inkább egyedül nézelődni, a „gyakorlatlanabbak”, alacsonyabb iskolai végzettségűek

viszont éppen a társaságot igénylik stb.). A művelődésszociológia intenzív vizsgálatai bizonyítják, hogy a művészi élmény valóságos és teljes realizálódásához korántsem elegendő a látottak, hallottak, olvasottak egyszerű befogadása. A teljes megértéshez, a „beépüléshez” szükséges az élmények tudatos feldolgozása, ami viszont gyakorlatilag az élmény utáni beszélgetést jelenti. Így a társaságban történő múzeumlátogatás mindenképpen előnyösebbnek tűnik a „nem-szakértő” látogatók számára, és még inkább feltételezhetjük ezt, ha a néző előbb említett „magárahagyatottságára” gondolunk.

Ugyanakkor ez a probléma ízig-vérig közművelődési téma, amelyért a múzeum gyakorlati közművelődési munkájában sokat tehet. Csak a legkézenfekvőbb szempontot említve: érdemes meggondolni, hogy éppen az élmény utólagos feldolgozását, tudatosítását segítő, helyes-e a közművelődési programokat — baráti kör, klub, előadások stb. — kizárólag a kiállítások zárása után tartani, mert így ezek résztvevői egyáltalán nem lehetnek a múzeum spontán látogatói, illetve az itteni programok nem kapcsolódhatnak közvetlenül a kiállításokon szerzett élményekhez.

TÍCHY JÓZSEF

EINE SOZIOLOGISCHE UNTERSUCHUNG IN EINER GASTAUSSTELLUNG DES ETHNOGRAPHISCHEN MUSEUMS

Wir führten eine soziologische Untersuchung am 4. und 5. März 1978 in einer der Gastausstellungen des Budapester Ethnographischen Museums durch. Diese Ausstellung erwies ich als ein entsprechendes Feld, weil sie von den gewohnten Museumsveranstaltungen abwich. Der Landesrat für Fremdenverkehr wollte die Besucher über die inländischen Reisemöglichkeiten zurechtweisen. Die Zuschauer konnten sich die verschiedenen Sehenswürdigkeiten, in Regions-einheiten aufgelöst, anschauen und bekamen gleichzeitig eine Zurechtweisung über die Turisten- und Hotelmöglichkeiten.

Der Schau des Landesrates für Fremdenverkehr war eine Photographieausstellung und hat doch einen gewaltigen Erfolg geerntet. In zehn Tagen wurde er von beinahe zwanzigtausend Menschen angeschaut. In unserer Untersuchung wollten wir erfahren, inwiefern die Zuschauer der Ausstellung von der durch die früheren soziologischen Untersuchungen erkannten systematischen Museumbesucherschichte abweichen. Unsere Ergebnisse zeigen, dass wir auch hier den annähernd identischen gesellschaftsstatistischen Kategorien begegnen. Daraus können wir die Schlussfolgerung ziehen, dass einerseits sich die in besseren Verhältnissen lebenden für die Turistik interessieren, andererseits, dass das Museum — als eine kulturelle Anstalt — auch im Falle einer neuartigen Veranstaltung in erster Linie die Absolvierten der höheren Schulen, die Geisterarbeiter anzieht. Auf dem Grund unserer Ergebnisse können wir auch annehmen, dass auch die Sehenswürdigkeit der Veranstaltung eine grosse Rolle in dem Erfolg der Ausstellung gespielt hat. Das im Museum erworbene Erlebnis und die Quantität der angeeigneten Information sind nicht identisch, also man kann sich

vorstellen, dass die kognitiven Informationen und die emotionellen Impressionen nicht notwendigerweise zusammengehören. Gleichzeitig streben die Ausstellungsveranstalter in unseren Tagen beinahe ausschliesslich nach der Übergabe der Informationen. Doch beeinflussen die emotionellen Wirkungen die Qualität der in den Museen enthaltenen Aufnahmeerlebnisse auf entscheidende Weise.

Nach unseren Erfahrungen schauten sich die Besucher, die sich für die touristische Ausstellung interessiert haben, die eigenen Ausstellungen unseres Museums kaum an. Doch befanden sich die ethnographischen Ausstellungen in dem mit der Fremdenverkehrsausstellung identischen Raumsystem. Dies alles wirft das Problem der Propaganda innerhalb des Museums auf, d.h. wie weit der das Museum betretende Besucher Lust bekommt, sich die früher noch nicht gekannten Ausstellungen anzuschauen.

JÓZSEF TICHY

